T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

İSLAM ÖNCESİ TÜRK TARİHİNDE KANSU BÖLGESİ'NİN YERİ VE ÖNEMİ

AYŞE YEĞİN

TEZ DANIŞMANI

DOÇ. DR. Ş. CEM TUYSUZ

EDİRNE, 2025

Tezin Adı: İslam Öncesi Dönem Türk Tarihinde Kansu Bölgesi'nde Türk İzleri

Hazırlayan: Ayşe YEĞİN

ÖZET

Kansu Eyaleti, asıl Çin olarak bilinen Sarı ırmağın iç havzasının kuzeybatı sınır eyaletidir. Doğu Asya ile Orta Asya arasındaki geçiş yeri Kansu'dur. Bölge, Çin'in batıya açılma, batının ise Çin'e giriş noktasıdır. Bu topraklar, İpek Yolu'nun doğuda ve batıda yolların birleştiği tek bölge olmuştur.

Çin kültürü komşu milletlerin etkisiyle oluşmuştur. Bu yüzden daha sonraki yabancı milletler bu yeni kültürü yadırgamamışlardır. Sarı ırmak havzası bu yabancı kültürlerin kaynaşma noktası olmuştur. M.Ö. 3 bin ortalarından itibaren Kansu bölgesinde kuvvetli bir Türk kültürü görülmektedir. Bu kültürü bu bölgeye getirenler sonraki Türklerin atalarıdır.

Bu çalışmamızla arkeolojik kazılar ve Çin kaynaklarında Türkler hakkında yazılan bilgileri değerlendirerek Türk medeniyetini yaklaşık M.Ö. 2500 yıllarına kadar götürmeyi amaçlamaktayız.

Anahtar Kelimeler: Kansu, Göç, Türk Göçleri, Hunların ataları, Jung ve Ti kabileleri

Name of Thesis: The Role and Importance of the Kansu Region in Pre-Islamic Turkish History

Prepared by: Ayşe YEĞİN

ABSTRACT

Gansu Province, located on the northwestern frontier of the Yellow River's inner basin—often regarded as the heartland of China—has historically served as a crucial crossroads between East Asia and Central Asia. Strategically positioned, it has functioned both as a gateway for China's westward expansion and as an entry point for western influences into China. Throughout history, Gansu has been the only region where the eastern and western branches of the Silk Road intersected.

Chinese civilization evolved through continuous interaction with neighboring peoples, and as a result, later foreign groups did not perceive this blended culture as alien. The Yellow River basin emerged as a significant center for the fusion of diverse cultural influences. Archaeological evidence and Chinese historical records indicate the presence of a strong Turkic cultural layer in the Gansu region as early as the mid-3rd millennium B.C. The bearers of this culture are believed to be the ancestors of the later Turkic peoples.

This study aims to trace the roots of Turkic civilization back to approximately 2500 B.C. through an analysis of archaeological findings and historical references to Turks in ancient Chinese sources.

Keywords: Gansu, Migration, Turkic Migrations, Ancestors of the Huns, Jung and Ti Tribes

ÖNSÖZ

Kansu bölgesinde eskiden beri Proto-Türk kültürü görülmektedir. Bu bölgede yaşayan Türklerin ekonomisi hayvancılığa dayalı idi. Onların Kansu'da su kaynakları ve yaylak-kışlak hayatı üzerine kurulu sistemleri vardı. Bu bölge Türklere rahat bir şekilde tarımla uğraşma imkanı sağladığı için Türk göçü alıyordu. Ayrıca bu bölgenin dağları eskiden beri ormanlarla kaplı idi. Türkler bu dağlardan elde ettikleri ağaçları çadır ve araba yapımında kullanıyorlardı. Kansu'da yetişen hayvanlarda önemli idi. Bu hayvanlardan elde edilen malzemeler ok yapımında kullanılmaktaydı.

Tez çalışmamızda Hunların atalarından başlayarak Türklerin Kansu bölgesindeki faaliyetlerini anlatmayı planlamaktayız.

Öncelikle lisans döneminden itibaren hiçbir konuda benden yardımını esirgemeyen Prof. Dr. Sadettin Yağmur Gömeç'e, danışmanım Ş. Cem Tuysuz'a ve yine desteğini gördüğüm aileme teşekkürü bir borç bilirim.

EDİRNE 2025

İÇİNDEKİLER

ÖZET I
ABSTRACT II
ÖNSÖZ III
İÇİNDEKİLER IV
GİRİŞ 1
I. BÖLÜM 3
A. GÖÇ 3
B. KANSU BÖLGESİNİN COĞRAFİK ÖZELLİKLERİ 6
1. Coğrafik Konumu ve Özellikleri 6
a. Havzalar 11
aa. Wu-wei Havzası 11
ab. Chang-yeh Min-le Havzası 11
ac. Chiu-ch'üan Havzası 11
ad. Hua-hai Chin-ta Havzası 12
ae. An-tun Havzası 12
b. Vahalar 13
ba. Hei-he Vahası 13
bb. Batı Vaha Grubu 13
c. Dağlar 13
ca. Ch'i-lien-shan(祁连山) 14
cb. Yen-chih-shan(焉耆山) 14
cc. Pei-shan (北山) 15
cd. A-er-chin-shan (阿尔金山) 15
ce. He-li-shan (Kunlun) 16
d. Nehirler 16
da. Huang-he (黄河) 16
db. Wei-he (渭河) 18
dc. Hei-he (黑河) 18
e. Çöller 19
ea. Gobi Çölü 19

4. İklim 19
6. Yeraltı Kaynakları 20
7. Tarım Ürünleri 20
8. Sanayi 21
9. Hayvancılık 21
10. Fiziki Coğrafyanın Kansu Tarihine Olan Etkisi 22
II.BÖLÜM 23
A. TÜRKLERİN İLK YURDU VE ÇİN KAYNAKLARINDA HUNLARIN ATALARI 23
1. Jung İsmiyle Kaydedilen Kavimler 28
2. Ti İsmiyle Kaydedilen Kavimler 31
B. BÜYÜK HUN DEVLETİ ZAMANINDA KANSU EYALETİ 36
1. Kuruluş ve Yükselme Dönemi 36
C. GEÇ DÖNEM HUN DEVLETLERİ 55
1. İlk Chao Devleti (Han) (M.S.304-M.S.329) Ve Sonraki Chao Devleti 55
2.Hsia Hun Devleti (M.S. 407-M.S.431) 67
3.Kuzey Liang Devleti (M.S.397-M.S.439) 74
a. Kuzey Liang Devleti'nin Kuruluşu 74
b. Liang Bölgesinin Coğrafi Önemi 76
c. Chü-ch'ü Meng-hsün 77
d. Chü-ch'ü Mu-chien ve Devletin Yıkılışı 94
4.Kuzey Wei Tabgaç Devleti Döneminde Kansu Eyaleti (386-550) 98
b.Tabgaçlar'ın Erken Dönemi 103
c. Tai Devleti Öncesi Tabgaçlar 106
d. Tabgaçlar'ın Tai Devleti 108
e. Tabgaç Devleti 111
1. Kuruluş Devri 111
2. Yükseliş Devri 113
3.Çöküş Devri 119
D. GÖKTÜRK DEVLETLERİ DÖNEMİNDE KANSU EYALETİ 123
1.II.Göktürk Devleti Zamanında Kansu Eyaleti 148
E. UYGURLAR DÖNEMİNDE KANSU EYALETİ 159
1.Ötüken Uygur Devleti 159
2.Kan-Chou Uygur Devleti 170
SONUÇ 179

KAYNAKÇA 183
DİZİN 194
EKLER 197

GİRİŞ

Türk tarihinin kökenlerini ve gelişim evrelerini anlamak, hem tarihsel kimliğin inşası hem de günümüz ulus bilincinin şekillenmesinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu çerçevede, İslamiyet'in kabulünden önceki dönem, Türk tarih yazımında ayrı bir yere sahiptir. Orta Asya'nın farklı coğrafyalarında varlık göstermiş Türk boyları ve devletleri, geniş bir kültürel, siyasi ve askeri miras bırakmışlardır. Bu bölgelerden biri de günümüz Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer alan Kansu Bölgesi'dir. Çin'in batısında, Sarı Irmak'ın yukarı havzası ve Tanrı Dağları'nın doğu uzantılarında yer alan bu bölge, stratejik konumu nedeniyle tarih boyunca çeşitli kavimlerin geçiş güzergâhı olmuştur.

Kansu Bölgesi, İpek Yolu'nun kuzey güzergâhında bulunması nedeniyle tarih boyunca sadece ticari değil, aynı zamanda kültürel bir etkileşim alanı olmuş; başta Hunlar olmak üzere birçok Türk boyunun yerleştiği ve iz bıraktığı bir sahaya dönüşmüştür. Bu bölge, İslam öncesi dönemde Türklerin Çin ile olan ilişkilerinde önemli bir temas noktası olmuş, aynı zamanda çeşitli göç hareketlerinin de kavşak noktası haline gelmiştir. Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler ve Uygurlar gibi birçok Türk topluluğu, bu coğrafyada siyasi ya da kültürel düzeyde varlık göstermiştir.

Bu çalışma, Türk tarihinin Çin kaynaklı belgeler ve arkeolojik veriler ışığında yeniden değerlendirilmesini ve Kansu Bölgesi'nde yaşamış Türk topluluklarının izlerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu izler; yazılı belgeler, arkeolojik buluntular, mimari kalıntılar, etnografik unsurlar ve coğrafi veriler üzerinden incelenecektir. Türklerin bu bölgede ne ölçüde etkili oldukları, hangi boyların yer aldığı, siyasi ve kültürel faaliyetleri gibi temel sorulara yanıt aranacaktır.

Tezin temel amacı, İslam öncesi Türk tarihinin önemli bir ayağı olan doğu coğrafyası üzerindeki etkilerin daha yakından anlaşılması ve bu etkilerin Çin-Türk ilişkileri çerçevesinde değerlendirilmesidir. Ayrıca bu çalışma, Türklerin tarih boyunca yalnızca Orta Asya'nın batısına değil, doğusuna da güçlü bir biçimde yayıldığını ve bu bölgelerde kalıcı izler bıraktığını ortaya koymayı hedeflemektedir.

Bu bağlamda tez, disiplinlerarası bir yaklaşım benimseyerek tarih, arkeoloji, etnoloji ve Çin kaynaklı sinoloji alanlarından da yararlanacaktır.

Çalışma, Türk tarihinin klasik anlatılarına alternatif olarak Çin kaynaklarıyla şekillenmiş bir coğrafyada Türk varlığını ele alması açısından önemlidir. Ayrıca bu tez, Türklerin Çin ile temasları bağlamında doğu sınırlarının daha net anlaşılmasına ve Türk kimliğinin oluşum sürecine katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

I. BÖLÜM

A. GÖÇ

Göç, insanların dini, sosyo-kültürel, siyasi, ekonomik sebeplerle bir yerden başka bir yere yer değiştirmesidir. Türklerin tarih içerisinde çok geniş coğrafi mekanlara yayıldıkları, göç ettikleri ve büyük devletler kurdukları bilinmektedir.

Türklerin yayıldığı coğrafi alanda anayurt Orta Asya'nın önemli bir yeri vardır. Tarihçiler, Dil bilimciler, Sanat tarihçileri Orta Asya'yı bugünkü siyasi coğrafya üzerinden Batı Türkistan, Doğu Türkistan, Kansu, Tibet ve İç Moğolistan olarak tanımlamaktadır.

Orta Asya'daki ata yurdundan yapılan sürekli göç hareketleri, Türklerin aynı zamanda nüfusça kalabalık olduğunun göstergesidir.

Boylar halinde yaşamak ya da boy organizasyonları halinde çeşitli siyasi kuruluşlar meydana getirmek İslam öncesi Türk tarihinin en önemli karakteristik özelliklerinden biridir. [1]

Türkler, yerleşik hayata geçmeden onların belirli bir coğrafyada yaylak ve kışlak hayatı dediğimiz yarı göçebe olarak bilinen yaşam tarzları vardı.

Türk tarihinde göçebe yaşam oldukça kısa sürmüş, Hunların ataları dediğimiz Ti ve Junglar Kansu'da kale ve kuleler inşa etmişlerdir.

Diğer taraftan Kansu, gerek yüksek platolara sahip olmasının sonucu olarak otlak ve meraların bol olması gerekse vahaların çokça yer alması nedeniyle gözde eyaletlerden biri olmuştur. Bu coğrafya sık sık el değiştirmesine rağmen asıl unsur her zaman bölgedeki Türk varlığıdır. Kansu'nun coğrafyası ve siyasi durumu sebebiyle

[1] Özcan Kayalı, *a.g.t.*, s.2.

Türkler bu coğrafyayı ellerinde tutmayı bilmişlerdir. Hun göçleri yaşanmadan onlar Kansu'da yaşamış coğrafyanın getirilerinden faydalanmışlardır.

Bilim adamları bundan sonraki aşamanın direk otçul hayvanların avlanmasıyla bağlantılı olduğuna inanmaktadırlar. Sürünün peşinden giden avcılar, bunları evcilleştirmeyi başarmışlardır. Böylece otlak göçebeliği meydana gelmiştir. Uzmanlar, otlak göçebeliğini sadece avcılık değil az uzmanlaşmış kırsalcılık olarak yorumlamışlardır.[2] Bu dönemin yaşanması Türklerin geri kalmış olarak adlandırılması anlamına gelmez. Bunun dışında bir başka teoride Türklerin yaşadığı coğrafyayı kötülemek olmuştur. Sadece et ve suyun azaldığı dönemlerde Türkler göç etmemiş, ülküleri doğrultusunda göç etmişlerdir.

Başka üzerinde durulması gereken nokta da göç kavramıdır. Otlak göçebeliğiyle bilim adamları değişik fikirler öne sürmüşlerdir. Otlak göçebeliği zamanla şekillenmiştir. Göçün sebebi kimi zaman iklim ve çevre olabilir. Bunun dışında siyasi olarak devletlerarasındaki güç değişimi diye biliriz.

Göçebelik ilk olarak kültürel çevreye değil doğaya karşı bir uyum şeklinde ortaya çıkmıştır. Herhangi bir hayat tarzının doğuşuna, yaşanan bölgenin şartları yön vermektedir. Nehir vadilerinde tarıma elverişli yerlerde oturanların zirai hayata kolayca uyum sağladıkları görülmüştür.

Diğer taraftan Göç denildiği zaman hemen aklımıza ekonomik durumlar akla gelmektedir. Kansu, incelendiği zaman bu eyalete bütüncül bakıldığında görülecek ki madenler açısından bölge oldukça zengindir. Bu şekilde demire ihtiyacı olan Gök-Türkler, rahat bir şekilde bu madenden faydalanabilecektir. Bunun dışında keçe ev ve ok yapmak için bölge bu türden bir yaşama uygundur.

Bunun dışında Yang-shao Kültürü ve Ma-chia-yao Kültürü de Kansu'da görülmektedir. Yang-shao kültürü adını Ho-nan eyaletinin batısında bulunan prehistorik bir yerleşim yerinden almıştır. Çanak çömlekleri bu kültür için tipiktir. Boyalı olan çömleklerde kullanılan renkler kırmızı ve siyahtır. Üzerine işlenen

[2] Özcan Kayalı, *a.g.t.*, s.10.

motifler genellikle hayali, az olarak da doğadan alınmadır. Halk tarımla uğraşır, hayvan da beslerdi. Hayvancılık ekonomilerinin temelini teşkil ederdi. Aletlerinin çoğu taştan bir kısmı da kemiktendi. Baltaları dört köşeli iken henüz metal ile tanışmamışlardı.

Yang-shao kültürü, Kansu'da maden devrine kadar devam etmiştir. Bu kültür ile yapılan araştırmalarda Cilalı taş devrine ait işlenmiş taş ve kemik eşyalar, renkli çömlekler bulunmuştur. Bu kültür Orta Kuzey Çin'de, Kuzey Çin ve Batı Çin'deki dağlık bölgelerde görülmektedir. Bu kültürün İçinde çokça Tibet, sonra Türk ve zayıf bir unsur olarak da T'ai kavimlerinin unsuru bulunan karışık bir kültürdür.[3] Ma-chia-yao kültürü, Yang-shao kültürünün bir alt kısmını oluşturmaktadır. Kansu'daki şehirlerden olan Lan-chou'da çok fazla görülen Ma-chia-yao kültürü ile ilgili bilgiler kısıtlıdır. Bu kültür bütün Kansu'da yayılmıştır.

[3] Tilla Deniz Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu*, Kömen Yayınları, Konya Nisan 2012, s.23.

B. KANSU BÖLGESİNİN COĞRAFİK ÖZELLİKLERİ

1. Coğrafik Konumu ve Özellikleri

Kansu Eyaleti, bugünkü Çin Halk Cumhuriyeti'nin ve Sarı Irmağın iç havzasının kuzeybatı sınır eyaletidir. Güneyinde Sı-chuan(四川), doğusunda Shen-hsi(陕西) Eyaletleri vardır. Kuzeyinde ise İç Moğolistan(内蒙古) ile batıda Tibet'in Ch'ing-hai(青海) (Kukunor) Platosu yer alır.[4] Çin ve Doğu Türkistan arasında uzanan bir nevi koridordur.[5] Bu bölgenin şimdiki adının, Kubilay Han burayı aldığı zaman iki küçük şehirden; Kan-chou(甘州) ve Su-chou(肃州) şehirlerinin adlarının birleşmesinden ortaya çıktığı düşünülmektedir[6].

Eyaletin kısa adı Kan'dır. Kansu, Çin'in kuzeybatısında yer alır. Eyaletin üst kısımdan Huang-he geçer. Eyaletin yüzölçümü 454.400'km²dir.[7] Wei Nehri havzası kuzeyli kavimlerin Çin'e giriş yolu olmuştur. Kuzeyli kavimler Kansu'da buluşuyor ve oradan He-nan'a ulaşıyordu. Kansu, Doğu Asya ile Orta Asya arasındaki geçiş bölgesi idi. Çin'in batıya açılma, batının ise Çin'e giriş noktasıdır[8]. Çin, batıya açılmak için önce Kansu Koridoru'nu almak daha sonra burada askeri üs kurmak zorunda idi. Bu nedenle Kansu Koridoru, Çin'in batıya açılan kapısıdır diyoruz. [9]

Eskiden beri ekonomik ve kültürel hayatın merkezi olan Kansu'dan tarihi İpek yolu geçmektedir. Kansu, İpek Yolu[10]'nun doğuda ve batıda yolların birleştiği

---

[4]Donghengnian (董恒年), *Beautiful Gansu (美丽甘肃)*,蓝天出版社, 2015, s. 3,14; Umut Köse, *a.g.e.*, s.15.

[5]W. Barthold, "Kansu maddesi", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.VI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.162-164.

[6]Gös.yer;Donghengnian (董恒年), *a.g.e.*, s.3,6.

[7] W. Barthold, *a.g.m.*, s.162-164 ; Gös. yer.

[8] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.24.

[9] Umut Köse, *a.g.e.*, s.45.

[10] T'ang Hanedanlığı zamannında (618-906) üç büyük İpek Yolu vardı. Hami şehrinden kuzeye yönelen yol Barkul Gölü'ne kadar ulaşıyordu. Buradan batıya doğru yönelerek Talas şehrine gelirdi. Kaşgar'da İpek Yolu ikiye ayrılıyordu. Kuzeye giden yol Kuça'ya doğru ilerliyor, Karaşar, Lob-nor üzerinden Lou-lan ve Yü-men Kuan (玉門關) kapısından geçiyordu. Tun-huang'da Güney İpek Yolu ile birleşen bu ikinci yol daha sonra Chang-yeh şehrine girerek Chang-an ve Lo-yang'da son buluyordu. Kaşgar'da ikiye ayrılan yolun güney kısmı, Kaşgar'dan Yarkent'e, Hoten'e, Niya ve Miran'a uğruyordu. Tun-huang'da Orta İpek Yolu ile birleşen bu yol onunla beraber aynı güzergahı takip ederek Çin

tek bölge olmuştur. Bu topraklar, İpek yolunun ekonomik ve kültürel getirilerinden faydalanmıştır.

Ekonomileri hayvancılığa dayanan Türklerin su kaynakları ve yaylak-kışlak hayatı üzerine kurulu bir sistemleri vardı. Bunun için otlak ve suyun bol olduğu Kansu Bölgesi oldukça önemliydi. Bölge bu özelliğiyle Türklere yerleşim imkanı sağlıyordu.

Türklerin ekonomisi orman ve steplerden faydalanma üzerine kurulu idi. Bu yüzden sadece yeşil alanlara değil, ormanlarla kaplı dağlık alanlara da ihtiyaçları vardı. Bu bölgede yer alan ormanlar keçe ev ve araba yapımında kullanıyordu. Dağlık bir bölge olan Kansu'daki dağlarda at, koyun, keçi, kartal ve geyik gibi hayvanlar yetişiyordu. Ayrıca Kansu Bölgesi, burada yaşayan kişilere tarım ve hayvancılıkla uğraşma imkanı sağladığı için kişiler dışarıdan gelen baskılardan hiçbir şekilde etkilenmiyorlardı[11].

Stratejik olarak ise Çin'in merkezinden uzak olması, ayaklanma açısından bir avantaj olurken, merkezi ele geçirmek ve genişletmek açısından ise bir dezavantaj olamaktaydı. Kansu bölgesinin stratejik konumu, savunma için mükemmel bir durum arzediyordu; düşmanlar kendi kaynaklarını, bölgeye ulaşmak, sonra da vahadan vahaya hareket etmek için harcamak zorundaydılar[12].

Kansu, Çin'in önemli bir tahıl üssüdür. Kuzeyde iklim koşullarının zor olması sebebiyle sınırlı ölçüde tarımsal ürün yetiştirilmektedir. Bu sebeple rahat bir şekilde tarımsal ürün yetiştirdikleri Kansu bölgesi, Türkler ve Çinliler için önemlidir. Batı bölgeleri ve Kansu'nun kaybından sonra Türkler eskisi kadar tarımsal ürüne sahip olamamışlardır.

başkentlerinde son buluyordu. Hüseyin Salman, "Çin İmparatorluğu'nun Batı Ülkelerine Karşı Tesis Ettiği Askeri Hat (Dört Garnizon)", *Belleten*, C.LIV, Sa:211, Türk Tarih Kururmu, Ankara 1991, s.928-929.

[11] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t.*, s.22.

[12] Gös.yer.

Çinliler ve Türkler Kansu bölgesini ele geçirmek için çeşitli mücadelelere girişmiştir. Bu bölgenin ele geçirilmesiyle Türkistan bölgesinde Hun-Çin hakimiyet mücadelesi yaşanmış ve Batı bölgelerine giden yol açılmıştır.

Kansu, eskiden beri Türkler tarafından yerleşim yeri olarak görülmüştür[13]. Kansu Eyaleti'nin kuzeybatısı güneydoğusuna göre daha yüksektir. Eyaletin çevresinde Lös platosu, İç Moğolistan Yaylası ve Ching-hai- Tibet Platosu yer alır.

Lös platosunun doğu kısmı engebeli bir araziye sahiptir. Kansu'nun doğu kısmı su kaynakları bakımından zengindir. Ayrıca batı kısmında çöller fazladır.

Bölgede yer alan Ch'i-lien-shan'dan eriyen karlar sebebiyle tarım ve hayvancılık gelişmiştir. Kansu Eyaleti'nde yer alan dağlar yüksektir. Dağ ve platonun bulunduğu alan eyaletin %70'den fazlasını oluşturmaktadır. Eyaletin büyük bir kısmı deniz seviyesinden yüksektir ve rakımı 1000 m. ile 3000 m. arasındadır. Kuzeybatıda Gobi Çölü'nün bazı kısımları yer alır. Buna ek olarak tepeler, havzalar ve vadiler vardır.

Kansu'nun arazi yapısı mozaiği andırmaktadır. Tibet platosunun kuzeydoğu kesiminde yer alan bölgenin uzunluğu 530 km., batı kesiminin kuzey ve güney genişliği 1655 km.'dir.

Kansu'da dağ,plato,havzalar,vadiler,ovalar ve çöller vardır [14] .Çin'in kuzeybatısında, üç doğal bölgenin keşisme noktasında bulunan Kansu, doğu muson bölgesinde yer almaktadır.Kansu'nun %15'lik kısmında çöller vardır.He-hsi koridorunun batısının yükseltisi 1000 m.'nin altındadır. Diğer bölgelerin yükseltisi ise 1500m. ile 5800 m. arasında değişir. Eyaletin en düşük noktası ise 550 m. yüksekliğe sahiptir.

Kansu sınırları içinde birçok dağ yer alır.Kuzeybatıda, Kansu ile Ching-hai sınırında Ch'i-lien-shan ve Hsi-ting dağları vardır. Güneydoğu sınırında ise Lu-shan dağları, doğuda Kansu ile Shan-hsi sınırında Ching-ling ve Zu-ling yer alır. Kansu'nun

[13] Tülay Çakmak, *a.g.m.*, s.216-218.
[14]Donghengnian (董恒年) , *a.g.e.*, s.3,15.

orta ve doğu kesiminde dünyada nadir ve yüksek platolardan olan Lös platosu vardır. Kuzey ve güney arasında uzanan Lu-shan, bölgeyi ikiye böler. Bu platolardan birinin adı Lös platosu'dur. Diğer platonun adı ise Huang platosudur.

Kansu'nun güneybatısında Gannan Platosu vardır. Kuzeybatıda ise büyük Gobi çölü yer alır.

Kansu'nun doğu kısmında lös vadileri yer alır. Kuzeyinde Ch'i-lien-shan vardır. Kansu madencilik için önemli bir bölgedir[15].

Kansu'nun topografyası uzundur. Güneybatıdan kuzeydoğuya doğru eğimlidir. Kabaca altı coğrafi bölgeye ayrılabilir. Wei-nan dağı, Lang-chong, Long-tong, Lös platosu, Gannan yaylası ve He-hsi koridoru'dur.

Dağlık bölgenin güney kısmı, Kansu bölgesinin güneydoğusunda, Lös platosunun güneyinde, Gannan platosunun doğusundadır ve Ching-ling dağlarının batı uzantısıdır. Arazi, yüksekliği 2000 m. ile 4000 m. arasındadır, batıda yüksek doğuda alçaktır. Kuzey kısmı kuzey Ching-ling dağları, güney kısmı güney Ching-ling dağları olarak adlandırılır. Bei-lu-ling dağları, Wei-he ve Batı Han nehrini ve Batı Han nehrinin kollarını birbirinden ayırır. Vadiler ve sırtlar arasındaki yükselti farkı 500 m. civarındadır. Kansu, açık ve düz nehre sahiptir. Bu bölge önemli bir tarım alanıdır. Güney Ching-ling dağlarından, Bai-long nehri ve kolları geçmektedir. Burada dağlar yüksek ve derindir. Chong-shan tipik bir yükseltiye sahiptir. Bu bölge bitki örtüsü bakımından zengindir. Burada yatay ve dikey bölmeler çok bellidir. Manzarası garip bir şekli andırmaktadır.

Kui-chou'nun merkezindeki Lös platosu ve Doğu Yunnan'daki Lös platosu Çin'deki Lös platosunun bir parçasıdır. Doğu'da Kansu ve Shan-hsi, batıda Wu-shao-ling tarafından sınırlanmıştır. Lös platosunun kalınlığı onlarca metreden fazladır ve en kalını Lan-chou taraflarındadır. Ayrıca kalınlığı 400 m.'den fazladır. Lös dokusu gevşektir ve nehir tarafından uzun süreli erozyondan sonra bazı yer şekilleri oluşur.

[15]Donghengnian (董恒年) , *a.g.e.*, s.3,15.

Doğu Yunnan'daki lös platosu 1200 m. ile 1500 m. yüksekliği ile geniş bir koruma alanına sahiptir. Dong-chı-yuan ,Chao-sheng-yu ve Chı-chı-yu koruma alanlarının ünlüleridir. Burası düz bir plato şeklindedir. Buradaki topraklar ulaşım için uygundur ve tarım için verimlidir. Kansu lös vadisi 1500 m. ile 2200 m. arasında yüksekliğe sahiptir. Buradaki toprağın yüzeyi bölünmüş ve kırılmıştır. Shı-liang, dağlık bir bölgede yer almaktadır. Sol Sarı nehir ve onun oluşturduğu vadiler, ekim için önemli toprak tiplerine sahiptir. Bu topraklar tarım için elverişlidir. Burada küçük yer şekilleri vardır.

Tüm yıl boyunca Ch'i-lien-shan'dan erimiş karlar verimli toprakları nemlendirir ve buradaki sular bir vaha oluşturur. Bu bölge su kaynakları bakımından zengindir. Ayrıca önemli bir Gobi vahasıdır ve Kansu'daki tahıl üssüdür.

Antik çağlardan beri He-hsi koridoru Batı ile Orta Asya arasında önemli bir yoldur. Tarihi İpek yolu buradan geçer. He-hsi koridoru boyunca doğudan batıya doğru şu şehirler vardır :" Chin-chang, Chang-pi,Chiu-ch'üan, Chia-yu-guan".

Gannan platosu, Kansu'nun güneybatısında yer almaktadır. Burada bulunan dağ 4.000 m. yüksekliğe sahiptir. Arazi ise 3.000 m. yüksekliktedir. Yoğun çim ve suyun bol olduğu plato, Tibet platosunun bir parçasıdır. Ayrıca mükemmel bir meradır.

He-hsi koridoru, Ch'i-lien-shan ve Pei-shan arasında yer almaktadır. Doğudaki Wu-shao-ling'in kuzeyi ile batıda Kansu ve Doğu Türkistan sınırı arasında yer alır. He-hsi, kuzeybatıdan güneydoğuya uzanan dar bir şerittir. Doğudan batıya yaklaşık 1000 km. uzunluğunda, kuzeyden güneye yaklaşık 100 km. ile 200 km. genişliğindedir. He-hsi, Çin'de bulunan üç koridordan biridir. He-hsi koridoru genellikle güneyde yüksek kuzeybatı ve doğuda alçaktır. He-hsi koridorunda Ta-huang dağı ve Hei-shan yer alır. Yang-he, Hei-he ve Shu-le-he olmak üzere üç bölgeye ayrılır. Ayrıca koridorda Tun-huang yakınlarındaki Yu-men, Kao-tai ve Ming-sha-shan'da kum tepeleri ve bataklıklar bulunur.

a. Havzalar

aa. Wu-wei Havzası

Wu-wei havzası, He-hsi koridorunda Chang-yeh ve Chiu-chuan arasında yer almaktadır. 1450-2100 m. rakımda kuaterner havzasıdır. Bu havza doğuda Ch'i-lien dağlarından güneyde Tai-ching hattına kadar uzanmaktadır. İdari anlamda Wu-wei havzasına Chin-chang bölgelerinin çoğu dahil edilmiştir. Eskiden beri burada dağ oluşum hareketleri devam etmektedir. Wu-wei ve Min-chin havzaları birbirinden bağımsız iki havzadır.

ab. Chang-yeh Min-le Havzası

Hei-he nehrinin kuzey ve güneyinde bulunan havza, bu nehir tarafından oluşmuştur. Havza Shı-yang ovasına bitişik dağlarla sıralanmıştır. Elm tepesi ile Chiu-ch'üan havzasından ayrılmaktadır. Kuzeyde Chang-yeh, Shan-tan ve Pei-shan, güneyde Ch'i-lien dağları vardır. Kuzey ve güneyde 210 km. genişliğe sahiptir. Havzanın doğu ve batı tarafında insanlar yaşamaktadır. 1000 ile 2000 m. arasında yüksekliğe sahiptir. Havza uzun vadeli toprak işleme koşullarında 1 m. fazla kalınlığa ve yüksek organik maddeye sahip verimli topraktır.

ac. Chiu-ch'üan Havzası

Chiu-chuan havzası Himalaya orojenezi sonucu oluşmuştur. Aynı zamanda havza dağların jeomorfolojisini oluşturan bölgesel kesimine maruz kalmıştır. Chiu-ch'üan havzasının kayalık tabanı Paleozoik volkanik-tortul kaya serisidir. Coğrafi açıdan bakıldığında Zhang-mu-shan yükseltisinin doğusu, Chang-yeh havzasının bitişiğindedir. Batıda Hsiao-hong-liu-yu, Yu-men Yi-shı havzası ile bağlantılıdır. Kuan-tai dağının kuzeyinde yer alan Hei-shan ile Chin-ta Hua-hai havzasına

bağlanır.Aynı zamanda Chiu-guan Wen-shu-shan fayı ve Hei-shan Wen-shu-shan yükselitisi tarafından Chi-dong ve Chiu-hsi (Yu-men) olmak üzere iki alt havzaya ayrılmıştır.

ad. Hua-hai Chin-ta Havzası

Hua-hai Chin-ta havzasının alanı dar ve uzundur. Batıda Chı-chin Tian-chin kasabasından başlar, doğuda Hei-he'nın doğusu ve Ta-shan-kou bölgesinde biter. Kuzeyde Bei-shan'a, güneyde Chia-shan ve Chiu-chuan havzasına bağlanır. Havzanın kuzeyi 200 km., güneyi ise 40-50 km. genişliğindedir. Toplam alanı 9688 km.^{2}'dir. Havzanın genel jeolojik yapısı Ala-shan bloğunun kuzey kısmının geçiş bölgesine dağılmıştır ve havza birçok tektonik kuşağın kesişiminde yer almaktadır. Karışık tektonik hareketler havza topografyasını iki farklı yer şekline bölmüştür. Bunlar Hua-hai çöküntüsü ve Chin-ta yükseltisidir. Ayrıca bu tektonik hareketler altın, demir, bakır, kömür vb. zengin yeraltı kaynakları oluşturmuştur.

ae. An-tun Havzası

An-tun çukuru, An-hsi-Tun-huang havzası olarak da bilinmektedir. Bu havzaya kısaca An-tun havzası denilmektedir. He-hsi koridorunun batı kısmında yer alır. Bu havza dağlar ve Gobi çölü tarafından şekillendirilmiştir. Doğudan batıya 200 km. genişliğindedir. Kuzey ve güney yönü koridora bağlı olarak değişmektedir. Doğu kısmı daha dardır ve genişliği 65 km.'dir. Batıya doğru genişlik 110 km. çıkar. Tun-huang dahil olmak üzere Kua-chou'nun çoğu bölgesi etrafını çeviren alandan daha alçaktır. Bu bölge bu sebeple çukur arazi olarak adlandırılır. Tüm bu çukur arazi doğudan batıya doğru akan Shu-le-he havzasına aittir.

b. Vahalar

ba. Hei-he Vahası

Hei-he boyunca uzanan vaha kemer şeklindedir. Koridor alanında yüzey ve yeraltı sularının dağılımı nedeniyle bitki örtüsü belirgin farklılıklar göstermektedir. Nehrin her iki tarafında yeraltı su seviyesi daha yüksektir. Bu alanda toprak daha bereketlidir ve biyolojik kaynaklar nispeten boldur. Hei-he, He-hsi koridorunun merkezi boyunca akar ve birçok vaha oluşturur. Lin-ze-Kao-tai vahası bu vahalardan biridir. Bu vahalar Hei-he nehri ve kollarının kıyılarına dağılmıştır.

bb. Batı Vaha Grubu

He-hsi koridorundaki bu vaha grubunun oluşma sebebi koridorun hayat kanalı olan üç ana nehirdir. Bunlar: "Shı-yang, Hei-he ve Shu-le nehirleridir." Kuzeydoğudaki dağlık bölge, çöl ve vahalar bölgenin coğrafi şekilleridir. He-hsi koridoru iki farklı vaha grubuna bölünebilir. Doğu vaha grubu "Wu-wei ve Chang-yeh vahası" ile temsil edilebilir. Batı vaha grubu ise sayıca fazladır. Doğudan batıya doğru Shu-le nehri, Lin-lin nehri ve diğer nehirlerin içinde dağılmış taşlar gibi Chiu-ch'üan, Chin-ta, Hua-hai, Chi-chin, Yumen An-hsi, Nan-hu ve Tun-huang vahaları yer alır.

c. Dağlar

Kansu Eyaleti, dağlık bir bölgede yer almaktadır. Başlıca sıra dağları: "Altun Dağları, Ch'i-lien-shan, Leng-long-ling, Wu-chiao-ling, He-li-shan, Long-shou-shan, Ye-ma-shan, Yen-chih-shanve Pei-shan'dır[16]. Kansu bölgesinin en yüksek dağı Altun dağlarıdır. Bu dağ 5798 m. yüksekliğe sahiptir.

[16]Yuchengjun(于承君)- Huangwenhao(黄文浩), *a.g.e.*, s.16.

ca. Ch'i-lien-shan(祁连山)

He-hsi Koridoru'nda yer alan Ch'i-lien-shan, Chang-yeh (張掖) ile Chiu-yüan sınırındadır. Bu dağ silsilesinin batısında Chiu-chüan(酒泉),kuzeyinde Chia-yü-kuan (嘉峪关) ve Chuo-shui, kuzeydoğusunda He-li-shan, Lung-shou-shan(龙首山) ve Hei-he,güneyinde Tuo-le-he (托勒河) vardır.

Ch'i-lien-shan, doğudan batıya yaklaşık olarak 200 li (83 km), kuzeyden güneye 100 li (41,5) uzunluktadır. Üzerinde çam ve selvi ağaçları bulunan bu dağ, ayrıca iyi otlak ve sulara da sahiptir. Kışın ılık, yazın serin olup, hayvancılık için elverişli bir yerdir. Ch'i-lien-shan'a Tanrı Dağları ve Pai-shan da denilmektedir [17].

cb. Yen-chih-shan(焉耆山)

Kansu'nun Chang-yeh(張掖) şehrinde yer alan Yen-chih-shan'ın batısında Ch'i-lien-shan(祁连山), doğusunda P'an-ho(番和), kuzeybatısında Jih-lo (日勒), güneydoğusunda Ling-chü(令居) vardır.

He-hsi koridorunun ortasında, Shan-tan'ın güneydoğu kısmı ile Yong-chang'ın batısı arasında uzanır. Bu dağ Ch'i-lien dağına bitişiktir. He-hsi koridoruna doğu ve batı yönünde uzanmaktadır. He-hsi koridorundaki en yüksek dağ Yen-chih-shan'dır. Bu dağın bir sürü ismi vardır. Geçmiş zamanlarda rouge yapımında kullanılan kırmızı ve mavi çiçekler bakımından zengin olduğundan bu dağa Rouge dağı veya Yen-chih-shan denilmiştir. Bu dağ ışkın otu ve çam bakımından zengin olduğundan Ta-huang dağı veya Ching-song dağı olarak da isimlendirilmiştir. Kayıtlara göre dağ sabahları görünmeyecek kadar sisli olurmuş. Bu yüzden Tan-hsian ismi dağa verilmiştir.

[17] Ayşe Onat, *a.g.e.*, s.114.

cc. Pei-shan (北山)

Kansu'nun Chiu-chüan(酒 泉) şehrinde yer alan bu dağ silsilesinin güneybatısında Shu-le-he(疏勒河), güneydoğusunda Chia-yu-kuan (嘉峪关) şehri vardır.

Pei-shan, He-hsi'nin kuzey kesiminde yer almaktadır. Pei-shan sıra dağlarında Ma-chao dağı, Ta-tong dağı, He-li dağı ve Long-shou dağı vardır. Dağ silsilesi genellikle kuzeybatıdan güneydoğuya doğru uzanmaktadır. Dağın orta kesimi alçak, doğu ve batı kesimi yüksektir. Buradaki yükseklik genellikle 1500 m. ile 2500 m. arasındadır. Long-shou Dağı'nın kuzeybatısında yer alan Tong-ta dağı deniz seviyesinden 3616 m. yüksekliktedir. Burası Pei-shan'ın en yüksek zirve noktasıdır[18].

Pei-shan, yaygın olarak Pei-shan dağı anlamında kullanılmaktadır. Long-shou dağı, He-li dağı, Ma-chao dağı ve bir dizi doğu-batı yönündeki aralıklı sıra dağlar da Pei-shan olarak bilinmektedir. Pei-shan, güneyde Ch'i-lien-shan'ın karşısında ve He-hsi koridorunun kuzey sınırındadır. Moğolistan'ın batısındaki Ala-shan-you ve Erna çöl bölgesiyle sınırlanmıştır. Burada dağların yükseltisi 1000 m. ile 3616 m. arasındadır. En yüksek noktası Long-shou dağı'nın Tong-ta zirvesidir. He-li-shan'ın merkezindeki en büyük yükseliş 2081 m.'dir. Burada zirve 2583 m.'dir. Ayrıca tüm arazi doğu ve batıda yüksek, ortada ise alçaktır [19].

cd. A-er-chin-shan (阿尔金山)

Kansu'da yer alan A-er-chin-shan'ın kuzeydoğusunda Pei-shan ve Shu-le-he (疏 勒 河), doğusunda Ye-ma-shan (野 马 山), Tang-he-nan-shan (党 河 南 山), güneydoğusunda Tu-er-gen-da-pan-shan (土尔根达坂山) vardır. Altun Dağları olarak da bilinir. A-er-chin-shan'ın ana zirvesi deniz seviyesinden 5798 m yüksektir.[20]

---

[18] Donghengnian (董恒年) , *a.g.e.*, s.19.
[19]Yuchengjun(于承君)- Huangwenhao(黄文浩), *a.g.e.*, s.17-18.
[20]Donghengnian (董恒年) , *a.g.e.*, s.3.

ce. He-li-shan (Kunlun)

Chang-yeh civarında olup 1980 m. ile 2278 m. yükseltiye sahiptir. Kunlun, Kunyu olarak bilinir. Çin'in en eski coğrafya kitabı olan "Shanhaiching" de adı geçer. Ona göre bu dağ 2500 m.'den yüksektir. Kunlun dağı, dünyanın en yüksek 8 dağından biridir.

Kunlun dağları, Orta Çin'in batısındaki Pamir'den Chingling dağlarına kadar uzanan, 2000 km'nin üzerinde bir mesafede bulunan orejenik bir kuşakta yer almaktadır. Tibet platosunun kuzey kenarı boyunca uzanan Kunlun kuşağının, Himalaya ve Asya bölgeleri arasındaki sınırı belirlediğine inanılmaktadır.

Kunlun dağları, erken Paleozoikten başlayıp Senezoik'e doğru devam eden uzun ve karmaşık bir plakanın, çarpışmasını, tektonik deformasyonu ve magmatik geçmişini kaydetmektedir. Kambriyen[21]'den Triyas[22]'a kadar değişen üç ofiyolit kemeri, birkaç farklı bölgeyi ayıran dikiş bölgeleri olarak yorumlanmaktadır. Kunlun dağları, Tibet platosundaki kalkınmayı anlamak için kilit bir bölgeyi temsil etmektedir.

d. Nehirler

Kansu Eyaleti su kaynaklarının bol olduğu bir eyalettir. Huang-he, Hei-he, Shu-lei-he, Wei-he, Tao-he, Zu-li-he, Chia-ling-he, Hsi-han-shui nehirleridir.

Yangtze nehri, şu nehirlere karışmaktadır: "Chia-ling-he, Bai-long-he ve Han-shui"dir[23].

da. Huang-he (黄河)

Ch'ing-hai (Kukunor) Gölü'nün kuzeydoğusundan doğar. Kırsang dağlarından doğudan güneye doğru akar, Huang ovasını geçer, Hsi-ming ve Le-tu gibi

[21] Kambriyen, birinci zaman olan Paleozoik içerisinde bir devirdir.
[22]Triyas, Mesozoik ikinci zaman içerisinde yer alan bir devirdir.
[23] Donghengnian (董恒年) , *a.g.e.*, s.3.

yerleşim bölgelerinden sonra Kansu sınırlarından içeri girer. Ta-t'ung (大通) kasabasına varınca Ta-t'ung-he (大通河) adını alır ve Sarı Irmak'a bağlanır. Aşağı mecrasına Hsi-ning-he da denir[24].

Çin'de Uzun Irmak'tan sonra ikinci büyük ırmak olan Sarı Irmak'ın toplam uzunluğu 5464 km. olup havza alanı 750.000 km^2 'dir.[25]

Sarı Irmak, Tibet platosunda yer alan Kunlun dağlarınn bir kolu olan Bayan Har dağlarının kuzeyinden doğar ve batı-doğu doğrultusunda, Ching-hai, Sı-chuan, Kansu, Ning-hsia, İç Moğolistan, Shan-hsi, Shaan-hsi, He-nan, Shan-tong bölgeleri üzerinden Bohai denizine doğru dökülmektedir. Sarı Irmak'ın Kansu'da akış alanı 900 km. aşmaktadır.

Sarı Irmak, adını sahip olduğu kum, kil, çamur gibi alüvyonlu toprağın denize karışımından dolayı ortaya çıkan renkten alır. Sarı Irmak'ın alüvyon oranının % 45 ile % 60 arasında değiştiği bilinmektedir. Bu durum Kansu'yu dünyadaki alüvyon oranı en yüksek nehirlerinden biri yapmaktadır.

Sarı Irmak'ın ana kolları ise Ta-tong, Huang-shui, Wei, Ching, Luo, Fen, Tawen ve Chin nehirleridir.

Sarı Irmak, Türk tarihi açısından en az Hun döneminden bu yana büyük bir önem taşımaktadır. Sarı Irmak'ın gerek Hun devrinde gerekse Gök-Türk devrinde Türkler ile Çinliler arasında coğrafi bir sınır olduğu ifade edilmektedir Bir coğrafi sınır oluşunun yanı sıra Türklerin Çin topraklarına yaptığı akınlarda kullanıldığı yollardan biri Sarı Irmak'ın kolu olan Wei nehrinin kıyıları idi. Gök-Türklerle alakalı ilk bilgilerde de 535 yılında Bumin Kağan'ın o dönemde donmuş olan Sarı Irmak'ı geçtiği belirtilmektedir. Kansu ve Shan-hsi arasındaki bölgede yer alan ve Sarı Irmak'ın kollarından biri olan Wei Irmağı, Türklerin akınları sırasında geçtikleri bir yer olduğu için ayrı bir önem taşımaktadır. 626 yılında Türkler ile Tang hanedanı arasında

[24] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t.*, s.67.
[25] Umut Köse, *a.g.e.* , s. 61.

Türklerin Çin sınırları içerisindeki ilerlemelerini durdurmak üzere yapılan anlaşma ile Türklere yüklü miktarda ödeme yapılmıştır.

db. Wei-he (渭河)

Wei nehri, Niaoshu dağından kaynağını alır, Kansu, Ning-hsia ve Shaan-hsi eyaletlerinden akar ve Tung-kuan'daki Sarı Irmak'a bağlanır. Havza,104°00' Doğu ile 110°20' Doğuboylamları arasında ve 33°50' Kuzey ile 37°18' Kuzey enlemleri arasında yer alır. 818 km. uzunluğunda ve 135000 km²'lik bir akarsu havzasına sahiptir. Havzanın kuzeyi lös platosu üzerinde, güneyi ise Chingling dağlarındadır. Batı kısmı coğrafi olarak yüksek, doğu kısmı ise düşüktür. Wei nehrinin birçok kolu vardır. En büyüğü 455.1 km. uzunluğundaki ve yaklaşık 45.400 km²'lik bir alanı kaplayan Ching nehridir. Wei nehri havzasının toplam alanının %37,7'sini oluşturur. İkinci büyük kolu ise Beiluo nehridir. 680 km. uzunluğa sahip olan ve 26.900 km² havza alanı olan Beiluo nehri, Wei nehri havzasının %20'sini kaplar. Güney tarafında çok sayıda küçük nehir bulunmaktadır:"Fenghe, Chaohe, Chanbahe, Tayuhe, Hsihe, Linghe, Youhe, Chıshuihe ve Shıdihe."

dc. Hei-he (黑河)

Hei Nehri'nin toplam uzunluğu 821 km iken, Kansu'dan geçen kısmı 345 km'dir. [26] He-hsi Koridoru'nun orta kesiminde, Chang-yeh ve Ch'i-lien-shan yakınında olan Hei-he'nın batısında Chia-yü-guan şehri ve Pei-da-he (北大河),kuzeyinde He-li-shan ve İç Moğolistan (内蒙古), kuzeydoğusunda Lung-shou-shan (龙首山), doğusunda Shan-tan (山丹)[27] ve Chin-chang (金昌) şehri yer alır.[28] Kansu'nun kuzeyindeki bu nehrin adı kaynaklarda Etzin-göl olarak geçmektedir [29].

[26]Umut Köse, *a.g.e.*, s.64.
[27] Shan-tan, bugünkü Kansu Eyaleti'nin Chang-yeh şehrinde 39° 48′enlem ve 101° 05′ boylamı arasında yer alır.
[28]Huang You-bo 黄右波, Zheng Dong-yan 郑冬燕, Xia Jun 夏军-Xie Ping 谢平, "Analysis of Water Resources Vulnerability and Ecological Problems in Hei-he River Basin 黑河地区水资源脆弱性及其生态问题分析", *Journal of Water Resources & Water Engineering*,Vol. 15, 2004, s.32.
[29] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.93.

e. Çöller

ea. Gobi Çölü

Gobi, He-hsi koridorunun batı ucundaki ana yeryüzü şeklidir. Shu-le nehrinin kuzey ve güney taraflarındaki kuzey Gobi tipik temsilcisidir. Güneyde Kua-chou ve Tun-huang vahası ile kuzeyde Ma-chao dağı tarafından sınırlandırılmıştır. Kuzeyden güneye 50 km. genişliğinde ve 250 km. uzunluğundadır.

Kuzey Gobi aslında Ma-chi dağının eteklerinin erozyon ve akan sularının oluşturduğu yarı düz bir alandır. Dalgalı zemin ve içerdiği metaryeller, Ma-chi dağından alüvyonlarla taşınan çakıllı kireç taşlarıdır. Toprağın besin içeriği son derece düşüktür ve tarım için kullanımı zordur. Bitki örtüsü seyrek olduğu için hayvancılık için elverişli değildir. [30]

4. İklim

Kansu'da dört farklı iklim tipi görülmektedir. Bunlar ılıman karasal iklim, ılıman muson iklimi, dağ iklimi ve subtropik muson iklimidir.

Kansu Koridoru ise denize sınırı olmayan bir iç bölge olup, yarı kurak ve kurak bir iklime sahip tipik bir vaha-çöl ekoton bölgesidir. Kansu Koridoru'nun kuzeyinde ve kuzeydoğusunda bulunan Gobi, Badain Jaran, Tengger gibi çöllerin etkisi , Tibet platosunun yükselme hareketi koridorun doğu sınırını oluşturan Wushao Sırtından okyanus muson rüzgarının geçemeyerek Kansu Koridoru'na gelecek yaz musonunu büyük ölçüde engellemesi ile yağış oranının düşmesi gibi etmenler Kansu Koridoru'nun kurak bir iklime sahip olma nedenleridir. [31]

---

[30]Yuchengjun(于承君)- Huangwenhao(黄文浩), *a.g.e.*, s.18-19.
[31] Umut Köse, *a.g..e*, s. 53-54.

5. Bitki Örtüsü

Kansu'daki bitki varlığı bölgeden bölgeye değişmektedir. Kansu Koridoru'nda genel olarak kurak bir bölge olsa da aldığı yağış oranının kuzeyden güneye, batıdan doğuya değişmesiyle birlikte güneyde yer alan Chi-lian-shan'daki su kaynaklarının bitki ve hayvan varlığını büyük ölçüde etkilemektedir. [32]

Kansu'da ladin, çam, selvi, huş, sarıçam, çam, holoxylon[33] ve diğer ağaç türleri yetişmektedir. Bunun dışında sumak, ceviz ve tung ağacı vardır.[34]

6. Yeraltı Kaynakları

He-hsi koridoru, zengin mineral kaynakları ile bilinmektedir. Nikelin %85'i Chin-chang şehrinden sağlanmaktadır. Yu-men kömür açısından zengin bir yerdir. Buna ek olarak demir, kurşun, çinko, titanyum, manganez, tungsten, altın, gümüş, bakır, molibden, kobalt, potasyum tuzu, glauber tuzu, asbest, magnezit, mermer, kireçtaşı, silisyum, barit, dolomit rezervleri bakımından zengindir.

Kansu'da 1900 fazla maden keşfedilmiştir. Ayrıca atmıştan fazla mineral rezervi tespit edilmiştir. Nikel, platin, paladyum, osmiyum, iridyum, rutenyum rodyum, selenyum gibi maden üretiminde Kansu bölgesinde başı çekmektedir.[35] Kansu bu madenleri üreten 20 ülke içinde ilk beşte yer alır. Kil üretiminde ülkede ilk sırada yer almaktadır.

7. Tarım Ürünleri

Kansu gıda üretimi, hayvancılık ve ormancılığın gelişmiş olduğu bir bölgedir. Doğal koşullar elverişli olduğu için hububat üretimi ve hayvancılık gelişmiştir. Tarımla ilgili yöntemler önemli ölçüde farklılık göstermektedir. Gıda ürünleri buğday,

---

[32] Umut Köse, *a.g.e.*, s.67.
[33] Çalı ve küçük ağaç türleridir.
[34] Donghengnian (董恒年) , *a.g.e.*, s.13.
[35] Gös. yer. ;Yuchengjun(于承君)- Huangwenhao(黄文浩), *a.g.e.*, s.4-5.

fındık, darı, mısır, arpa ve patatestir. Ayrıca pamuk, kenevir, pancar ve tütün yetiştirilmektedir[36].

2000 yıldan beri gelişen tarım, He-hsi koridorunu önemli bir tarım merkezi yapmıştır. Kansu'da çavdar, keten, kavun, pancar, safran, şerbetçiotu vb. yetiştirilmektedir. Bu bölge "tahıl ambarı" olarak bilinmektedir[37].

8. Sanayi

Kansu, enerji sektöründe, petrokimya, makine ve inşaat malzemeleri alanında gelişme göstermektedir.

Nikel ve alüminyum üretiminde önde gelen Kansu, hidroelektrik üretiminde beşinci sıradadır. Ayrıca plastik ve dökme demir sanayisinde üst sıralarda yer alır[38].

9. Hayvancılık

Kansu, hayvan çeşitliliği olan bir bölgedir. Leopar, kurt, tilki gibi yaban hayvanlarının yanı sıra koyun, keçi, at, tavuk, köpek ve domuz gibi tarım ve hayvancılık hayatında önemli yere sahip olan hayvanlar bulunmaktadır.

Kansu Koridoru'nda yaban hayatının ve hayvancılık faaliyetlerinin en çok görüldüğü yer verimli arazisiyle Chi-lian-shan olurken Chi-lian shan'nın yanı sıra Chang-ye ve Chiu-chuan sınırları arasında bulunan Yan-chi dağları bol su kaynaklarına sahip olup otlaklara ve çayır arazilere sahip olması nedeniyle binlerce yıldır hayvancılık yapıldığı önemli bir bölge olmuştur.[39]

---

[36] Gös. yer.
[37] Yuchengjun(于承君)- Huangwenhao(黄文浩), *a.g.e.*, s.1-4.
[38] Donghengnian (董恒年) , *a.g.e.*, s.13.
[39] Umut Köse, *a.g.e.*, s.68-69.

10. Fiziki Coğrafyanın Kansu Tarihine Olan Etkisi

Şartlar geçmişten günümüze insanlık tarihini etkileyen önemli unsurlardan biri olmuştur. Kansu, çöl ve alpin ikliminin bir arada bulunduğu bir bölgedir. Kansu Koridoru'nu değerli kılan ilk coğrafi unsur Chi-lian-shan'daki buzul ve karların eriyerek gelen su kaynaklarının bölgeyi beslemesidir. Bu coğrafi olay yaşanmamış olsaydı, Kansu Koridoru'nda hayvancılıkla uğraşmak mümkün olmazdı. Aynı şekilde alüvyon arazilere sahip vahalarda kurulan şehirlerde tarım ile uğraşılamazdı.

Kansu'da çok önemli hayvancılık ve tarım arazileri bulunmaktadır. Bu kaynakların önemine Çin kaynaklarında değinilmiştir. Bu nedenle tarım ve hayvancılık için uygun araziyi temin eden Chi-lian Dağları'ndan Kansu'ya inen su kaynaklarının varlığı bölge adına çok değerlidir.

Kansu'nun dar ve koridora benzer yapısı, batıya açılan bir kapı oluşu Kansu Koridoru'nun tarihteki stratejik önemini arttırmıştır. Kansu'yu geçmeden Türk ve Tibetliler'in Çin içlerine ilerlemesi veya Çinliler Kansu'yu elinde tutmadan batıya Türkistan'a ya da Tibet'e bir askeri harekat düzenlemeleri çok zordu.

Kansu'da yaşanan iklim değişiklikleri belirleyici bir unsur olmuştur. Genel olarak sıcak, nemli ve yağışlı dönemler Kansu bölgesinin önemini arttıran soğuk ve kurak dönemler ise bölgedeki refahın düştüğü dönemler olarak kabul edilmektedir. İklim olarak Kansu'da iki sıcak ve iki soğuk döneme rastlanılır.

II. BÖLÜM

A. TÜRKLERİN İLK YURDU VE ÇİN KAYNAKLARINDA HUNLARIN ATALARI

Türklerin ilk yurdu konusunda çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Bazı araştırmacılar kazı buluntularına, bazı araştırmacılar tarih sürecinde meydana gelen kültürlere, bazıları ise Türk dili konusunu araştırarak, Türklerin ilk yurdu hakkında değişik fikirler öne sürmüşlerdir. Tarihçiler, Çin kaynaklarına dayanarak Türklerin ilk yurdunu Altay Dağları olarak kabul ederken; sanat tarihçileri Tanrı Dağları'nın kuzey sahasını, bazı kültür tarihçileri ise İrtiş-Ural arasını veya Altay-Kırgız bozkırları arasını ya da Baykal Gölü'nün güneybatılarını göstermişlerdir. Bazı dil araştırmacıları da Altayların doğusunun veya Kingan silsilesinin ya da 90.boylamının doğusunun, Türklerin ana yurdu olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir[40].

Bahaeddin Ögel ve Cevat Türkeli'ye göre Çin'in kuzeyi, tarihin ilk devirlerinden itibaren Türklerin ataları ve Moğolların ataları sayılan boylar ile kaplı idi. İlk devirlerdeki ilişkiler ve kaynakların yetersizliği gibi sebeplerle Moğollar ile Türklerin coğrafi sınırlarının kesin olarak çizilmesi çok zordur. Bununla birlikte Çin'in kuzeyinden doğuya gidildikçe Moğolların çoğaldığı görülmektedir. Aynı şekilde batıya doğru gidildikçe Ordos-Ötüken-Orkun, Güney Sibirya ve Altay kültürlerinin birbirlerine yakınlığı dikkat çekmektedir. Bu bölgelerde, ilk çağlardan itibaren Çinli ve Moğol olmayan, buna karşılık Türklerin ataları olmaları mümkün olan brakisefal beyaz ırk oturmuştu[41].

Özkan İzgi'ye göre Altay Dağları'nın doğusu, Baykal Gölü'nden Gobi Çölü'ne kadar uzanan sahalar Türklerin ilk yurdu olabilirdi.

---

[40]Nuraniye H. Ekrem, "Çin Kaynaklarına Göre Milattan Önceki Türklerin Yurdu", *Erdem,* C.9, Sa:27, Ankara 1997, s.1013 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.48.

[41] Cevat Türkeli, *a.g.t.*, s.7; Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s.47.

Arkeolojik kazılar ve Çin kaynaklarında Türkler hakkında yazılan bilgiler değerlendirilecek olursa Türk medeniyetini yaklaşık M.Ö. 2500 yıllarına kadar götürmek mümkün olmaktadır. Kan-chou civarında, köken itibariyle avcı kültürü olan bir Proto-Türk kültürüne rastlanmaktadır. Bu avcı kültürü, sonradan çoban kültürüne ve daha ileriki yıllarda da buğday ve darı ekimine dayanan bir ziraat kültürüne dönüşmüştür. Kan-chou şehrinde görülen bu kültür sebebiyle Türklerin ilk yurdunun bu bölge olduğunu söylemek istemiyoruz. Ancak bu bölge Türklerin ana yurdu olarak gösterilen bölgeye yakın olması sebebiyle de önemlidir[42].

Saadettin Gömeç'e göre Türkler'in anayurdu olarak gösterilen bölgeler içinde Altay Dağları, Tanrı Dağları-Kuzeybatı Asya sahası, Altaylar-Kırgız bozkır bölgesi, Kingan silsilesi, Shan-hsi, Ordos ve Kansu toprakları dahil olmak üzere Çin'in kuzey bölgesi ve Baykal Gölü'nün güneybatısı vardı.

M.Ö. 3000 yılında Çin'in kuzeyinde Türkler'in olduğu, hayvancılığı esas alıp, atı ehlileştirerek yaşadıkları tahmin edilmektedir. Güney Sibirya, Shan-hsi, Ordos, Shen-hsi, Kansu ve buranın kuzeyi ile Aral-Hazar hattına kadar uzanan coğrafya Türkler'in hayatlarını geçirdikleri bölgedir[43].

Orta Asya'da S. V. Kiselev ve S.S. Çernikov tarafından yapılan arkeolojik araştırmalar M.Ö. 2. binden daha önceki durumu yani Türk anayurdunu tespit etmek için daha kesin neticeler vermiştir.

Ahmet Taşağıl ise Altay Dağları'nın kuzeyi ile Sayan Dağları'nın güneybatısı arasındaki bölgenin Türklerin en eski yurdu olduğunu düşünmektedir. Buna göre Minusink bölgesindeki Afanasyevo kültürü (M.Ö.2500-1700) ve onu takiben aynı bölgede yer alan Andronova kültürü(M.Ö.1700-1200) Proto-Türklerin temsil ettiği en eski kültürlerdir[44].

Proto-Türklerin ilk yurdu hakkında Yunan, Roma, Çin ve Hint kaynaklarında bilgiler vardır. Bu konuda ilk olarak eski Grek tarihçisi Herodotes'in Tarih adlı

---

[42] Özkan İzgi, *a.g.e.*, s.65.
[43] Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.24,35.
[44] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.45; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, ,s.49.

eserinde, birçok tarihçi tarafından Türk olduğu kabul edilen İskitler hakkında bilgi bulunmaktadır[45].

Çin kaynaklarında tarihin çeşitli devirlerinde Hunlara farklı isimler verilmiştir. İlk ortaya çıkmalarından, M.Ö. 318 yılında Hsiung-nu(匈奴) adı verilinceye kadar geçen binlerce yıl içinde Hunlara otuzdan fazla isim verilmiştir. Bunlar Kuei-fang(鬼方), Kuei-kuo(隗國), Kuei-jung(鬼戎), Ch'üen-I(串夷), Yen-yun, Hsün-yü vs. gibi isimlerdir. Ancak yazılışları farklı olsa da bu isimler ses açısından birbirine çok benzemektedir. Bu isimlerin Kun veya Kün adının ses tercümeleri olduğu tahmin edilmektedir. Golden'a göre Pritsak Hsiung-nu adının okunuşunun M.Ö. 1000 civarında Gun M.Ö. V. yy'dan önce Kun M.Ö. IV-III. yüzyıl civarı Kun veya Xun M.Ö. II-I.'da ise Xun olduğunu söylemektedir. Araştırmacılar bu konuda değişik fikirler ortaya atmışlar ve bu ismin anlamını tartışmışlardır[46].

Çin'in kuzeybatısındaki Hsiung-nular ile sonraki Türkler arasındaki ilişki ilk defa J. De Guignes tarafından ortaya konulmuştur. Uzun süren tartışmalar sonucunda Çin kaynaklarındaki Hsiung-nular ile Avrupa kaynaklarındaki Hunların aynı olduğu sonucuna varılmıştır[47].

Çin kayıtlarında kuzey ve kuzeybatıda yaşayan halklar Hsien-yün, Hsün-yün, Hsün-yü, Hun-yü gibi adlarla geçmektedir ve bunlarla Hsiung-nular arasında bağlantı kurulmaya çalışılmıştır. Araştırmalar sonucunda bunların Hsiung-nuların farklı isimleri olduğu ortaya çıkmıştır[48].

---

[45] Nuraniye H. Ekrem, *a.g.m.*, s.1014.

[46] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.11 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, ,s.57-59 ; Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu I* , Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981,s.50.

[47] Cevat Türkeli, *a.g.t.*, s.8 ; Jean-Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık* (Çev. Lale Arslan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006, s.88 ; Rene Grousset, *a.g.e.*, s.48 ; L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya* (Çev. Sadrettin Karatay), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s.30-31 ; Tülay Çakmak, "Çin'in Han Hanedanlığı'nın Hsiung-nular (Hun)'a Yönelik Sınır Stratejisi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sa:22, Erzurum 2003, s.209.

[48] Ayşe Onat,Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun, *a.g.e.*, s.99 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*,s.21 ; Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s.41,50 ; Rene Grousset, *a.g.e.*, s.48 ; Erkin Ekrem, *a.g.t.*, s.52-53.

Hun kelimesinin anlamı konusunda en çok kabul gören görüşlere göre Türkçe'deki Kün yani halk, Moğolca'daki Küm yani insanoğlu, Macarca Him yani adam v.s. anlamına gelmektedir[49].

Cevat Türkeli'nin incelediği Shih-chi, Han-shu ve Chin-shu adlı Çin kaynaklarında aşağı yukarı benzer ifadeler yer alıyor. Çin kaynaklarından faydalanan Cevat Türkeli'ye göre : "*Hunların soyuna genel olarak Kuzey Ti(北狄) deniliyordu. Onların yeri, güneyde Yen, Chao'ya kadar, kuzeyde çöle kadar ulaşıyordu. Doğuda Dokuz Ti, batıda Altı Junglar yer alıyordu. Nesilden nesile kendilerini idare ediyorlardı. Çin'in ay takvimini kullanmıyorlardı. Onlara Hsia(夏) zamanında Hsün-yü, Yin(殷) zamanında Kuei-fang(鬼方), Chou(周) zamanında Yen-yün, Han(漢) zamanında Hsiung-nu(匈奴) deniliyordu*"[50].

Han Hanedanlığı(漢朝) zamanında Hsiung-nu şeklinde yazılmaya başlanan ve Hind kaynaklarında Huna, Soğd kaynaklarında Xun, Ermeni kaynaklarında Hunik, Roma kaynaklarında Hunni ve Chunni, Yunan kaynaklarında Houo veya Xouw şekillerinde geçmektedir[51].

Saadettin Gömeç'e göre Çinlilerin kaynaklarına kendi tarihleriyle birlikte başlattıkları Hunlarla alakalı ilk bilgilere baktığımızda onların atasının Hsia Hou diye bir aileden ve Ch'un Wei adlı birisinden geldikleri görülür. M.Ö. 2400'lerde yaşayan bu efsanevi sülalenin veya onlarla bağlantısı olan T'ang ve Yü adlı hükümdarların çağlarından çok önceleri, Hunların atalarının herhalde Çin'in kuzeyinde yaşıyorlardı.

T'ang ve Yü unvanlı hükümdarlar hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz. Hsia hanedanının kurucusu sayılan Ta Yü'yü incelemek gerekir. Bu kişi ilk demirci atalardan birisi ve muhtemel dini törenlerde kullanılan dokuz kutsal kazan döktürdüğü, Sarı Irmak civarlarını sel baskınlarından korumak için kanallar açtırdığı da sanılmaktadır. Bu sözün karşılığı Ulug Yabgu ve Hsia Hou'nun da Yörük veya Konar-Göçer Kağanlığı olabileceği de ihtimal dahilindedir. M.Ö. 3000'lerde Çin'in

[49] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.11.
[50] Cevat Türkeli, *a.g.t.*,s.11.
[51] Cevat Türkeli, *a.g.t.*, s.108; Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s. 11.

kuzeyinde Türklerin olduğu, Ulug Yabgu unvanlı bir Türk Ata'nın yönettiği, hayvancılığı esas alıp, atı ehlileştirerek, konar göçer biçimde yaşadıkları, belki de günümüzün yörükleri gibi hayatlarını sürdürdükleridir. Kısacası Güney Sibirya, Shan-hsi, Ordos, Shen-hsi ve Kansu ve buranın kuzeyi ile Aral-Hazar hattına kadar uzanan coğrafyada Türklerin hayatlarını geçirdikleri, belgelerle de kanıtlanmaktadır.

M.Ö. 2500'lere rastlayan ve Çinlilerin kendilerine mal ettikleri Yang-shao ve Lung-shan kültür çevrelerinin hepsinde Türk etkisi vardır. Bu sırada Kuzey Çin'in özellikle bozkır özelliğini yansıtan yayla ve ovaları Türklerle meskun iken, dağlık alanları da Tibetlerle ibaret idi. Çinliler ise kasabalarda oturarak ziraat ile ilgileniyorlardı.

Çin kaynaklarında adı geçen Hsia sülalesi hakkında ayrıntılı bilgi pek bulunmamaktadır. Bu sülalenin son hükümdarı pek başarılı görünmeyen Ch'ung Wei Ordos bölgesinde bir bütünlük sağladıktan sonra güneye, yani Çin içlerine akınlara başladı. Çinliler onlara Kun Hun diyorlardı. M.S. 8. Yüzyılda kaleme alınan vesikalar Hunları Hsialarla ilişkilendirmektedir.

Shang hükümdarı Wu-ti ve Wu-ye zamanında kuzey ile mücadeleler biraz daha şiddetlendi. M.Ö. 11 asra kadar iktidarda kalan bu ailenin son zamanlarında ülkesinin kuzeyinde, daha doğrusu Türk yerleşim yerlerinden olan Ordos ile Sarı Irmak çevresindeki Türklerin güney kolları Çin'e sürekli seferler düzenliyorlardı. Ordos'un doğu taraflarında yenilen bazı Hun boyları dağılarak, kendilerine yeni isimler mesela Ti gibi verildiğine dair iddialar mevcuttur.

Kuzeyden gelen akınlarla beraber Çin'de Türklerin geliştirdiği maden sanatı da yerleşti. Özellikle Türklerin ileri seviyeye getirdiği bronz sanayi, kuzeyden güneye indi. Bu eserlerde görülen hayvan motifleri doğrudan doğruya Türklere aitti.

Çin'de gerçek ve sürekli bir devlet Choularla başlar. Onlar, ülkenin kuzeyinde de sağlayabilmek amacıyla Hun Yörüklere bazı akınlar düzenlemişler ve Chou imparatoru Mu Wang döneminde üstünlük kurmuşlardı.

Diğer taraftan Çin yıllıklarında Töleslerin konusu geçmektedir. Buna göre Tölesler, Çin'in kuzeyinde Ordos-Kansu'da yer alıp bu coğrafyada hayvanlarını otlatıyorlardı. [52]

1. Jung İsmiyle Kaydedilen Kavimler

Yü'nün kuzeyindeki Junglar, Kuzey Junglar ve Lu-hung Junglar olmak üzere ikiye ayrılır. Kuzey Junglarının oturduğu bölge Kansu'nun kuzeybatısı idi. İ-Lo Junglarından olan Lu-hung Junglar Tun-huang şehri civarında yaşamışlardır.

Yün soyadlı Junglar, Kua-chou'da oturuyorlardı. Eberhard'a göre Yünlerin ataları Hükümdar Yao tarafından San-wei[53]'ye sürüldü.[54]

Yin-junglar, Yün soyadlı Kua-chou Junglarından geliyordu. Erkin Ekrem'e göre Yin-junglar, Kansu'da Tun-huang şehrinde yaşıyorlardı. Onların bakiyeleri batıya Lung (隴)'a doğru gitmişlerdi. Ch'iang-junglar, Cevat Türkeli'ye göre Chin beyliğinin güneyinde oturuyorlardı. "*Lu-hung jungları, Yin-jung'lar ve Ch'iang-jung*(羌戎)*ların hepsi Yün soyadlı Kua-chou Jung*(瓜州戎)*larından geliyordu*." Türkeli, onların yaşadıkları yer ve kullandıkları soyadı sebebiyle Tibet kavimlerinden de olabileceğini belirtiyordu [55] .Nuraniye Ekrem'e göre Ch'iang-junglar, Proto-Türk kavmi olan Lu-hung-jung'lar ile aynı bölgede, yani Tun-huang'da yaşıyorlardı[56]. M.Ö. 792 yılında Ch'iang-junglar, Choular ile savaşmış ve onların güney ordusunu ele geçirmişlerdir. Chin ve Ch'in devletlerinin baskıları sonucunda Chin Devleti'nin güneyine yerleşmişlerdir[57].

Chin'in Orta Bölgesindeki Junglar, Küçük Junglar idi. Gumilev'e göre Hsiao-jung(小戎)lar, Kansu'da yer alıyordu[58].

---

[52] Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk-Hun Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2023, s.44-52,58-59.
[53] San-wei, bugünkü Kansu Eyaleti'nde Tun-huang şehrinin yakında yer almaktadır.
[54] W.Eberhard, *a.g.e.*, s.137,142.
[55] Cevat Türkeli, *a.g.t.*, s.77 ; Erkin Ekrem, *a.g.t.*, s.63,65.
[56] Nuraniye Ekrem, *a.g.m.*, s.1019 ; Erkin Ekrem, *a.g.t.*, s.63.
[57] Erkin Ekrem, *a.g.t.*, s.64.
[58] L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.53.

Ching Nehri'nin Kuzeyindeki Junglar İ-ch'ü-junglar idi. Onlar, Chou, Chin ve Ch'in ile büyük savaşlar yapmışlardır. Onlar, Ch'in prensliğinin kuzeyindeki İ-ch'ü bölgesinde uzun süre devam eden güçlü bir devlet kurmuşlardı. İ-ch'ü-jungları kuvvetli bir devlet olup aynı zamanda şehirlere sahiptiler. Onlar, kendilerine Wang (王) unvanı vermişlerdi [59] .Ch'in beyliği, Kansu'daki Lung-hsi ve Pei-ti'yi ele geçirmesiyle Hunlara karşı bir set inşa etmişlerdi. Hsüan T'ai-hou, bir entrikayla İ-ch'ü Jung Beyini Kan-ch'üan Dağında öldürmüş ve ordusunu toplayarak onları yok etmişti. [60]. Çin kaynaklarında İ-ch'ü-junglar'ın Chin hükümdarı Huei zamanında mağlubiyetleri anlatan kayıtlarda onların, kendilerini savunmak için sur inşa ettikleri kaydedilmişti. Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere İ-ch'ü-junglar şehirler kurup yerleşik hayata geçmişlerdi [61] .İ-ch'ü-junglar, ölülerini yakarlar ve dumanda tütsülenirlerdi. Onlar, baharatlı yarı pişmiş kaplumbağa eti yerler ve haraç olarak bir ak at sunarlardı[62].

Lung Dağı (隴山)'nın Batısındaki Junglar Mien-chular, Ch'üan-jung(犬戎)lar K'un-junglar ve Ti-huan-junglar idi. Lung Dağı (隴山)'nın batısında, Tang Hanedanlığı(唐朝) döneminde Kansu'nun Tien-shui(天水) ilinin sınırlarında Mien-chu Tao ve Huan Tao'nun bulunduğu yerlerde yaşıyorlardı. Lung-hsi'nin batısında yer alıyorlardı.[63] Ch'üan-jung(犬戎)lar Tang hanedanlığı zamanında Kansu'nun Tien-shui ilinin sınırlarında Mienchu Tao ve Huan Tao'nun bulunduğu yerlerde yaşıyorlardı. Lung-hsi'nin batısında yer alıyorlardı.[64]Ch'üen-junglar (犬戎), Eski Çin'in mitoloji ve coğrafya kitabı olarak kabul edilen Shan-hai-chin'de "*İnsan yüzlü ve hayvan vücutlu olarak*" tarif edilmektedir. Ch'üan(犬) kelimesi köpek anlamında kullandığı gibi başka hayvanları belirmek için de kullanılmaktadır. Bu sebeple Ch'üan-jungları köpek jung olarak anlamlandırmak doğru değildir. Hunların atalarının Ch'üan ile yazılması De Groot'un da dediği gibi insanların hayvandan türeme

[59] Cevat Türkeli, *a.g.t.*, s.100-101 ; Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s.70-71.
[60] Ayşe Onat, *a.g.e.*, s.4 ; Cevat Türkeli, *a.g.t.*, s.102 ; W.Eberhard, *a.g.e*, s.132 ; Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, 75-76,371.
[61] Cevat Türkeli, *a.g.t.*, s.102-103 ; L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.60 ; W.Eberhard, *a.g.e.*, s.132 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.59.
[62] W. Eberhard, *a.g.e.*, s.132.
[63] Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s.69-70 ; Ayşe Onat-Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun, *a.g.e.*, s.4,105.
[64] Gös.yer.

efsaneleri ile ilgilidir. Çin kaynaklarında "*Hsi-po-ch'ang, Ch'üan-yi'ye saldırdı*." Şeklinde bilgiler yer almaktadır. Buna göre Ch'üan-junglar bazen de Ch'üan-yi (畎夷) olarak yazılmıştı. Ch'üan(犬) sesi Hun boyunun özel ismi idi[65].Ch'üan-jung olarak adlandırılan Hun boyları vergi olarak bir beyaz kurt ve bir beyaz geyik getirirlerdi. Onlara Huang-fu denirdi. Ch'üan-junglar Huang-fu olarak Chou hükümdarına bağlı olmakla birlikte epeyce kuvvetli idiler. Ch'üan-junglar bir müddet vergi getirmemişlerdi. Bu durum onların bağımsızlık istediklerinin göstergesidir. Ch'üan-junglar vergi vermekten vazgeçtiği bir sırada Wu-wang, Ch'üan-junglara karşı bir saldırıda bulundu. Daha sonraki dönemde Choular, Ch'üan-junglara saldırarak dört beyaz geyik ve kurt ele geçirmiş, aynı zamanda beş Hun prensi de esir almışlardı. Wu-wang, bu savaşta başarılı olsa bile daha sonraki dönemde Ch'üan-junglar bağımsızlık için tekrar mücadeleye gireceklerdir[66].Hükümdar You zamanında, gözdesi Pao Ssu yüzünden, Yu Wang ile ShenHou'nun arası açılmıştı. Buna öfkelenen Shen Hou, Batıdaki Ch'üan-jung(犬戎)'lar ile anlaşarak Li Dağı eteklerinde Yu Wang'a saldırarak onu öldürmüşlerdi[67].Eberhard'ın sandığı gibi Ch'üan-junglar bir Tibet kabilesi değildir. Bunların bir Hun boyu olduğu Çin kaynaklarının çeşitli yerlerinde gösterilmiştir. Ch'üan-junglar, Ch'üan-yi(犬夷) şeklinde yazıldığı gibi K'un-yi şeklinde de yazılmıştır[68]. Ch'üan-yilerin yaşadıkları bölgeler önceden Yang-shao ve Lung-shan kültürlerinin etkisi altında idiler. Ch'üan-yiler'in yaşadıkları bölgelerin kuzeydoğusunda, Lung-shan kültüründen farklı üç çeşit kültür görülmektedir. Bunlar Ma-chia-yao kültürü, Ch'i-chia kültürü ve Ch'ih-wa kültürleridir. Bu kültürler Kansu'da yer alan kültürlerdir[69].Eberhard'a göre Ch'üan-junglar'ın güzel atları verdı ve güzel at yetiştirilen yerde yaşıyorlardı. Ch'üan-junglar, Tang Hanedanlığı zamanında Kansu'nun Yen-chou(盐州)[70] şehrinde görülmektedir. Yi-wang (M.Ö.

[65] Cevat Türkeli, *a.g.t.,* s.43-44,53.
[66] Cevat Türkeli, *a.g.t.,*s.58,60 ;Erkin Ekrem, *a.g.t.,* s.56.
[67]Ayşe Onat, *a.g.e.,* s.2 ; L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.59 ; Cevat Türkeli, *a.g.t.*, s.63,93 ; Bahaeddin Ögel, *a.g.e.,* s.45.
[68] Cevat Türkeli, *a.g.t.,*s.63-64,99.
[69] Erkin Ekrem, *a.g.t.,* s.17.
[70] Yen-chou (盐州), bugünkü Kansu Eyaleti'nde yer alır.

888) zamanında cezalandırılarak 1000'den fazla atı ellerinden alınan Tai-yüan-chıh-junglar, Ch'üan-jungların bir kısmı olabilirdi[71].

Lung Dağı (隴山)'nın batısında yaşayan K'un-junglar'ın Ch'üan-junglardan geldiği tahmin edilmektedir[72].

Ti-huan-junglar, Lung Dağı (隴山)'nın batısında, T'ang dönemindeki Kansu'nun T'ien-shui ilinin sınırlarında Mien-chu Tao, Huan Tao'nun bulunduğu yerlerde oturmaktaydılar. Lung-hsi'nin batısında yer alıyorlardı[73].

2. Ti İsmiyle Kaydedilen Kavimler

M.Ö. 722 yılında Chou Hanedanlığı (周朝)'nın zayıflaması sonucunda Çin topraklarında 124 adet prenslik kurulmuştu. Birbirleriyle sürekli mücadele halinde olan bu prenslikler zaman zaman Chou Hanedanlığı başkentine kadar gelerek saldırılarda bulunuyordu. Bu dönemdeki devletlerin en güçlülerinden biri Chin Devleti (M.Ö. 697-M.Ö.628) idi[74].Bu kabileler M.Ö. 730'dan M.Ö. 640 yılına kadar Çin'e planlı akınları arttırınca Chin Wen Kung, Jung(戎) ve Ti(狄) kabilelerini yerlerinden sürmüş, bu kabileler bundan böyle Sarı Irmak'ın batısındaki Yin ve Luo ırmakları arasına yerleşmişlerdi[75].

Chavenes'e göre Shan-hsi'nin batısı ve kuzeyinde yaşayan kavimler Ti ve Jung olarak adlandırılmıştır. Zeki Velidi Togan'a göre Tiler daha sonra Ting-ling ismiyle bilinen kavimlerin atalarıdır. Grjimailo'ya göre Tiler M.Ö. 463 yılında kuzeye göç ederken, bir kısmı da M.Ö. 200-85 yılları arasında Selenge Nehri havzası arasında yaşamışlardır. Tiler M.Ö. 85 yılında Hunlar tarafından mağlup edilip kendilerine tabi

[71] W. Eberhard, *a.g.e.*, s.126,139.
[72] Cevat Türkeli, *a.g.t.*,s.99.
[73] Ayşe Onat,Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun, *a.g.e.*, s.105 ; Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s.69.
[74] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.30.
[75] Ayşe Onat, Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun, *a.g.e.*, s.3 ; Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.3.

edilmiştir. Ting-linglerin diğer batıda kalan kısmı aynı senelerde Sır Derya ve İrtiş arasındaki sahalarda büyük bir kavim olarak ortaya çıkmıştır[76].

Gumilev'e göre Ting-lingler, Gobi uçları, Altay ve Sayan Dağları etekleri, Minusink Havzası ve Tuva'da yerleşmişlerdi. Ting-lingler, "*orta ve uzun boylu, sert ve sağlam cüsseli, uzun yüzlü, beyaz tenli, kızıl yanaklı, sarı saçlı, şahin ve gaga burunlu, parlak gözlü*" insanlardı. Altay ve Sayan bölgesinde yapılan araştırmalar bu bilgileri doğrulamaktadır.

Ting-lingler, 2.yüzyılın ortalarından sonra T'ie-le olarak adlandırılmışlardır. Sayan Dağları'ndan güneye doğru göç eden Ting-linglerin güney kolu, Hunların ataları ile karışmıştır[77].Genellikle hayvancılıkla uğraşan Ting-lingler, deri satıp, Çin'e vergi olarak at ve fare derisi getirirlerdi[78].

Cevat Türkeli'ye göre Ti kelimesi "*uzak*" anlamına gelip, bıkıp usanıldığı için uzağa kovulan insanları ifade etmektedir[79].

Ayşe Onat'a göre Ti, Çin'in kuzeyindeki bozkır bölgelerinde yaşayan ve savaşçı kavimler için kullanılan bir sözcüktü[80].

Nuraniye Ekrem'e göre Proto-Türk kavmi olan Tiler, Kuzey Ti(北狄), Ak Ti(白狄), Uzun Ti ve Kızıl Ti olmak üzere dörde ayrılmaktadır. Ma-ch'ang-shou'a göre, Ti ve Junglar, Hunları oluşturan temel kavimlerdir. Ti ve Jungların Shang Hanedanlığı zamanındaki Kui-fang(鬼方), Chou Hanedanlığı (周朝) zamanındaki Hsian-yünler ile aynı ırktan olduğunu ileri sürmektedir.

De Groot'a göre ise, Ti ve Jungların M.Ö. 5. asrın ortasında Moğolistan'a ve Türkistan'a göç etmelerinden önceki durumları şu şekilde anlatılmaktadır: "*Tiler Çin'in kuzey ve batı taraflarında Shan-hsi Eyaleti'nin kuzey ve güneyinde sürekli olarak büyük eyaletlerin sahibi idiler. Çin kaynaklarında Kızıl Tiler en son M.Ö.*

[76] Nuraniye Ekrem, *a.g.m.*, s.1019-1020.
[77] L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.40-41.
[78] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.96.
[79] Cevat Türkeli, *a.g.t.*, s.85 ; Erkin Ekrem, *a.g.t.*, s.65.
[80] Ayşe Onat, *a.g.e.*, s.100.

588'de, Ak Tiler de M.Ö.453'te zikredilmiştir. Yani Tiler, bu tarihlerden sonra Moğolistan ve Türkistan taraflarına göç etmişlerdir."

Proto-Türk kavmi olan Kuzey Ti (北狄)ler, Çin'in kuzey taraflarında oturdukları için bu adı almışlardır. Kuzey Tilerin tam olarak nerede oturdukları bilinmemektedir[81].

Yin ve Luo nehirleri arasında yerleşip güneyde olanlara Kızıl Ti denilmiştir[82].

Ch'i-hular, Li-shıh'nın batısı, Kansu'nun An-ting (安定) şehrinin doğusunda yaşıyorlardı. Çin kaynaklarında "*Ch'i-hu'nun diğer adı Pe-luo-ch'i olup, Chin zamanı (265-420) Hunların bir boyu olmalıdır. Bazı araştırmacılar, Ch'i-hu'ların Shan-jung*(*山戎*)*lar ile Kızıl Tilerin evlatları olduğunu ileri sürerler. Onların dilleri de Kuzeylilere benzer*" diye yazmaktadır. Bir başka kaynağa göre Ch'i-hu'lar eski Ak Ti (白狄)lerin bölgesinde yaşamaktadır[83].

Yin ve Luo nehirleri arasına yerleşip kuzeyde yerleşen Ak Tiler en kudretli dönemlerini M.Ö. 660 sıralarında yaşamışlardı[84]. Ak Tiler, Ti toplumu parçaladıktan sonra M.Ö. 626 yılından sonra tarih sahnesine çıkmıştır. Ağustos ayında Ch'i'de Ak Tiler, Chinler tarafından mağlup edilmiştir. Ak Tiler, M.Ö. 617 yılının yaz ayında Ch'i Devleti'ne, M.Ö. 617 yılının kış ayında da Sung Devleti'ne, M.Ö. 601 senesinin yaz ayında, Chin Devleti ile Shan-hsi'nin ortası ve Kansu Eyaleti'nin doğusunda yer alan Ch'in Devleti'ne, M.Ö. 582 yılının sonbaharında da Ch'in Devleti ile birlikte Chin Devleti'ne saldırmışlardır[85].Fei kavmi, He-pei eyaletinin Sung-ch'eng nahiyesinde, Ku kavmi ise He-pei Eyaleti'nin Chin nahiyesinde yaşamışlardı.[86]

M.Ö. 628 yılında Ti toplumu parçalanarak Ak Ti ve Kızıl Ti diye ayrılınca, Uzun Tiler, önce Kızıl Tilere bağlı, daha sonra ayrılarak bağımsız bir toplum olmuştur. Uzun Tiler'in oturduğu bölge hakkında Çin kaynaklarında fazla bir bilgi bulunmuyor.

---

[81] Erkin Ekrem, *a.g.t.*, s.70.
[82] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.30 ; Cevat Türkeli, *a.g.t.*, s.85.
[83] Nuraniye Ekrem, *a.g.m.*,s.1019 ; W. Eberhard, *a.g.e.*, s.66.
[84] Cevat Türkeli, *a.g.t.*, s.85 ; Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.30.
[85] Erkin Ekrem, *a.g.t.*, s.74 ;Cevat Türkeli, *a.g.t.*, s.85.
[86] Erkin Ekrem, *a.g.t.*, s.75 ; Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.31.

Ancak Nuraniye Ekrem, onların sürekli savaştığı bölgeye bakarak He-nan eyaleti yakınlarında olduğunu tahmin etmektedir. Buna göre Proto-Türk kavimleri çok kuvvetli olup, bugünkü Kansu bölgesinde etkili olmuşlardı[87].

Bahaeddin Ögel Kuzey Tilerin piyade olarak savaştığını dikkate alarak, onların Proto-Moğol olduğunu düşünmüştür[88].

Chi'nin batı bölgesindeki junglar, Uzun Ti olarak adlandırıldığı gibi onlara Sou-man'da denilmiştir.

"*Lu prensliği, Tileri Hsien'de yendi. Fu-fu-chung-sheng adlı vezir, Ch'ang-ti (Uzun Ti)lerden Chiao'nun boğazını vurdu ve kılıçla öldürüp başını Tse-lü kapısına gömdü.*"

"*İlk başlarda Sung prensi Wu zamanında Sou-manlar Sung'a saldırdılar. Huang-fu, Ti'leri Ch'ang-ch'iu'da yendi ve Uzun Tilerden Yüen-se'yı yakaladı.*"

Onlar, birçok savaş sonucunda ikiye ayrılarak bir kısmı Chi soyadı ile P'u-yang'da, bir kısım da Shang-tung'un Kao-yüen ilçesinde yerleşmişlerdi.

Chin'in güney bölgesindeki Tiler, Shan-hsi eyaletinin Huan-ch'ü ilçesinin kuzeybatısındaki Kao-lo kasabasında oturan Kızıl Tiler idi. Bu bölgede yaşayanlar, Tung-shan Kao-luo soyadlı Tiler olarak kaydedilmiştir[89]. Chin prensliği ile Kaoların ilişki içerisindeydi. Ch'un-ch'iu zamanında Chin prensliğinin topraklarında çok miktarda Kızıl Ti yaşamaktaydı. Chin'in batısındaki Ch'in prensliğinde ise daha çok Jung-ti kavimlerinin bulunması, Ch'in prensliğinin ilk kurulduğu zamanlardan beri kuzey kavimleriyle çarpışma halinde olduğu için bunların kuzeye ve doğuya yöneldiklerini düşündürmektedir.

[87] Nuraniye Ekrem, *a.g.m.*, s.1021-1022.
[88] Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s.61.
[89] Cevat Türkeli, *a.g.t.*, s.88-90.

Shan-hsi bölgesinde eskiden beri Hun kabilelerinin bulunması sebebiyle bu bölgedeki Tilerin yabancı kültürlerle karışmış olmaları göz önünde bulundurmak şartıyla Hun boylarından kopup geldiklerini söylenebilir[90].

Chi'nin Orta Bölgesindeki Tiler arasında Hsien-yü, Fei ve Ku soyadlı kabileler, Ak Ti olarak adlandırılmış olup, Heh-pei'in Hsin-le ilçesinde yaşamaktaydılar. Bu kuvvetli Ti kabilelerinin kuzeyinde Yen prensliği bulunmaktaydı.

Hsien-yülerin Chung-shan(中山)'da kurmuş olduğu devlet, Chin prensi Chao'nun 15. senesinde, Ting-kung'un 3.4. ve 6. senelerinde Chin prensliğinin saldırılarına maruz kalmış, bu saldırılardan üçünde de yenilmiş olmalarına rağmen yıkılmamıştı.

Hsien-yüler, Ch'un-chiu döneminin son zamanlarında bile Chin prensliğinin kuzeydoğusundaki en kuvvetli devlet idi. 100 yıldan fazla bir süre devam eden bu devlet, savaşan devletler zamanında Wei prensliği tarafından yıkılmıştır.

Hsi-heh (西河) bölgesinde daha uzun süre yaşamış olanlara Ak Ti denilmiştir. Ak Ti, ismi ilk olarak hükümdar Hsüen(宣)'in saltanatının dokuzuncu senesi (M.Ö. 818) anlatılırken kaydedilmiştir. Bu kayda göre Chin prensliği, Ak Tilere kumanda ederek Ch'in prensliğine saldırmıştı. Kaynaklarda onların İlkbaharda P'ing'e gelip, yazında Chin ile Ch'in'e saldırdıkları kaydedilmiştir[91].

[90] Gös. Yer.
[91] Cevat Türkeli, *a.g.t.*, s.90-91; Nuraniye Ekrem, *a.g.m.*, s.76-77 ; Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.31-32.

B. BÜYÜK HUN DEVLETİ ZAMANINDA KANSU EYALETİ

1. Kuruluş ve Yükselme Dönemi

Kansu, Mo-tun tarafından Yüeh-chihlerin yenilgiye uğratılması ile Hunların eline geçmiştir. Bu büyük yenilgiden sonra Yüeh-chihler, He-hsi'deki durumlarını koruyamamıştır. Yüeh-chihler, Büyük ve Küçük diye bilinen iki gruba bölünmüştür. Küçük Yüeh-chihler, He-hsi'nin sınırına yani Ch'i-lien-shan'ın güney bölgesine geri çekilerek Ch'iang kavmi ile karışmışlardır. Büyük Yüeh-chihler ise batı yönüne giderek, İli Irmak'ı Vadisi'ne yerleşmişlerdir.

Kansu'nun Ping-liang (平凉）şehrinin güneydoğusu Mo-tun zamanında nüfuz edilmiş şehirlerden biridir.

Kansu'ya Mo-tun zamanında kuvvetli akınlar yapılmıştır. An-ting (安定) şehrine bağlı olan Chu-na (朝那）ve Fu-shih Mo-tun tarafından ulaşılan şehirler arasındadır.

Kansu'da yaşayan ve Mo-tun tarafından yenilgiye uğratılan bir takım Yüeh-chih zümresi, Lao-shang Ch'an-yü tarafından bir kez daha yenilgiye uğratılmıştır. Onların bu yaşadıkları topraklara Hun-hsieh(昆邪） ve Hsiu-t'u(休屠） beyleri yerleşmiştir.

M.Ö. 166 yılında Kansu koridoru Hunlar, tarafından ele geçirilmiştir. Kansu'da yer alan An-ting şehrine bağlı olan Chu-na ve Hsiao-kuan'a giren Ch'an-yü, Pei-ti Garnizon Komutanı olan Sun Ang'ı öldürmüştür. Ayrıca daha sonra gönderdiği kuvvetlerle Kansu'nun An-ting şehrinde yer alan Hui-chung sarayına girip burayı ateşe vermiştir.

Diğer taraftan Çinliler akın yapmak için Pei-ti'yi üs olarak kullanmışlardır. M.Ö. 158'de Hunlar, ho-ch'in anlaşmasını bozup halktan birçok kişiyi öldürerek yağma yapmışlardı. Bunun üzerine Han imparatoru üç generalini göndererek Pei-ti'de hazırlık yapılmasını istemişti.

İmparator Wu-ti (武帝), Hunları tamamen ezmek ve yok etmek için eski Çin İmparatorlarının aksine savaş yanlısı olup, saldırı politikası izlemeye başlamıştır. Ancak tek başına Hunlara saldırmaya cesaret edemediğinden, tahta geçişinden iki yıl sonra Chang Ch'ien adlı bir elçiyi batıya Yüeh-chihlere anlaşma yapmaya göndermişti.

Elçinin amacı Hunların onlara çektirdiği büyük eziyetleri hatırlatarak Yüeh-chihleri yeniden eski toprakları olan Kansu'ya yerleşmeleri konusunda ikna etmekti. Chang Ch'ien, yanında T'ang-i Fu adlı kölesi ve yüz kişilik bir ekiple Lung-hsi şehrinden yola çıkmıştı.

Chang Ch'ien on yıl Hunlar arasında yaşayarak onların yaşayışları, inançları ve ordu düzeni ve Batı Ülkeleri hakkında birçok bilgi edinmişti. Edindiği tüm bilgileri bir rapor halinde saraya sundu. Bu rapor Çin tarihinde bir çığır başlatmış, bundan böyle Çinliler batıya sık sık elçiler göndererek bölge halkı, coğrafya ve ekonomi hakkında bilgiler toplayarak bunlardan faydalanma yoluna gitmişlerdir[92] .

Wu-ti, elçilerine ve sefere gönderdiği askerlerine yiyecek temin etmek ve tahılların toplanıldığını denetlemek için, Tun-huang ve Yen-shui'ye kadar olan bölgelerde askeri tarım yerleşimleri oluşturmuş, bunların başına yönetici atamıştır. Batı Bölgeleri'nin ele geçirilmesiyle, Kuzey'in zor iklim koşulları nedeniyle zaten sınırlı ölçüde tarımsal ürünlere sahip olan Hsiung-nular, bu bölgelerin kaybından dolayı, yaşamları için gerekli olan tahıl kaynaklarına eskisi kadar ulaşamamışlardır[93].

M.Ö. 127'de, Wei Ch'ing (衛青) 30.000 süvari ile Yün-chung'dan Kansu bölgesinde yer alan Lung-hsi şehrine geldi[94]. Burada yaşayan Hunların Pai-yang ve Lou-fan beylerinin Hun ch'an-yüsü ile irtibatını kesti. Bu boyları tamamen ortadan kaldırdı. Savaş sonucunda binlerce Hu öldürüp esir alınmış, bir milyondan fazla koyun

[92] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.67,69; Mehmet Tezcan, "Çinlilerin Hunları Yıkmak İçin Uyguladıkları Temel Stratejiler", *Türkler*,Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C.I, s.1130.
[93] Tülay Çakmak, *a.g.m.*, s.213.
[94] Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.110 ; Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.72.

ele geçirilmişti[95] . Böylece Çinliler bu bölgenin kontrolünü ellerine geçirmiş oldular. Sonrasında bu topraklara 3800 çiftçi aile yerleştirilmiştir[96].

M.Ö. 124 yılında Çin, batıya doğru ordu ile ilk girişimini yapıyordu. Yüzyıldan beri Hunlar, batıda yani Kansu Eyaleti'ndeki bereketli topraklarda yaşıyorlardı. Burada Hunların Sağ Bilge Beyleri veya prensi oturuyordu[97].

M.Ö. 127 yılında Hunlar, Ordos Bölgesi'ni kaybetmişlerdir. Çinlilere göre, bu bölgenin Hunların elinden alınması büyük bir başarı sayılmıştır.

M.Ö. 130 yılında Çin ordusu, eskiden beri Hunların yaşadığı Kansu'ya saldırarak, Hunların bu sağ kanadındaki prensliğini yenilgiye uğratmışlardır. M.Ö. 121 yılında ikinci bir saldırı ile batıya açılan bu önemli bölgeyi ellerine geçirmişlerdir. Kansu'nun Çin kontrolüne geçmesiyle imparatorluk batıya açılarak genişlemeye başlamıştır. Bunun sonucunda, Türkistan bölgesinde Hun-Çin hakimiyet mücadelesi ortaya çıkmıştır[98].

M.Ö. 121 yılında Huo Ch'ü-ping (霍去病) Kansu'nun Lung-hsi şehrinden çıkarak, Yen-chih-shan (焉耆山)[99]'ı aşmış ve Hunlara saldırarak 8000'den fazla Hun'u öldürmüş veya esir almıştı.[100] Ayrıca Hsiu-t'u Beyi'nin Göğe tapma törenlerinde kullandığı altın heykeli de ele geçirmişti. Aynı yılın yaz mevsiminde, Çevik Birlikler Generali yeniden Ho-chi Hou ile birlikte on binlerce atlıyla Kansu'daki Lung-hsi ve Pei-ti'den çıkarak 2000 li (830 km) ilerlemişti. Chü-yen'den geçerek, Kansu 'da yer alan Ch'i-lien-shan (祁连山)'na saldırmışlar, Hu halkından 30.000'den fazla kişi ile birlikte Küçük Beyleri ve onların emrindeki ondan fazla kişiyi de öldürmüşlerdi[101].

---

[95] Ayşe Onat ,*a.g.e.*, s.24-25 ; Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.71-72 ; Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s.577-578; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.32 ; L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.119-120 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.62-63;Denis Sinor, *a.g.e.*, s.182.

[96] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.72.

[97] Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s.582,602; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.67; Ali Ahmetbeyoğlu, *a.g.m.*, s.6.

[98] Ayşe Onat, "Hunların Doğuda..., s.384 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.64.

[99] Bugünkü Kansu Eyaleti'nde yer alanYen-chih-shan, Jih-lo'nun güneyinde Pan-ho'nun ise batısında yer alır.

[100] Ayşe Onat,Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun, *a.g.e.*, s.26 ; Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.76 ; Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.113.

[101] Ayşe Onat,Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun, *a.g.e.*, s.26-27 ; Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.76-77.

Aynı yılın sonbaharında, İ-chih-hsieh Ch'an-yü (伊稚斜單于), batısında oturan Hun-yeh (昆邪) ile Hsiu-t'u Beyi (休屠王)'nin askerlerinden on binlercesinin Han orduları tarafından esir alınıp öldürülmesine çok kızmış ve onları çağırtarak öldürtmek istemişti. Hun-yeh ve Hsiu-t'u Beyleri korkarak Han devletine sığınmak için bir plan yapmışlar, bunun üzerine Han imparatoru Wu-ti, onları karşılaması için Çevik Birlikler Generali'ni göndermişti. Hun-yeh Beyi, Hsiu-t'u Beyi'ni öldürüp onun halkını ve askerlerini de kendisininkine katarak Han devletine teslim olmuştu. Han devleti Hun-hsieh Beyi'ni ele geçirdikten sonra Kansu'nun Lung-hsi, Pei-ti ve He-hsi bölgelerine olan Hun akınları gittikçe azalmıştı[102] . Bir diğer ifade ile Hun-yeh Beyi, halkıyla beraber Han Devleti'ne sığınınca Chin-ch'eng [103], He-hsi ve Nan-shan (南山) dan Yen-tse'ya kadar olan topraklarda Hun kalmamıştı[104].

Hun-hsieh Beyi ve Hsiu-t'u Beyi, He-hsi'de yaşıyorlardı. Onların yaşadıkları bu topraklarda eskiden Yüeh-chih ve Wu-sun gibi göçebe kavimler de yaşıyordu. Yüeh-chihler ve Wu-sunlardan boşalan bu topraklara daha sonra Hun-hsieh ve Hsiu-t'u beyleri tayin edilmişti [105].

M.Ö. 124 yılında Çin ordusu, eskiden beri Hunların yaşadığı Kansu'ya saldırarak Hunların sağ kanadındaki prensliğini mağlup etmişti. M.Ö. 121'deki Çinli General Huo Ch'ü-ping (霍去病) komutasındaki ikinci saldırı ile Çinliler, batıya açılan Kaşgar'ın doğusu ile Kansu'nun batısı arasındaki bölgeyi ele geçirdi. İmparator Wu-ti ticaret yolunda kontrolü sağladı. Bunun sonucunda Hunlar iktisadi olarak büyük zarara uğradı[106].

Huo Ch'ü-ping ise başta Hun-hsieh Kralı'nın oğlu ile ileri gelenleri, askerleri vali olmak üzere muhalefet edenlerden 8960 kişiyi öldürdü. Hsiu-t'u Boyu'nun *Altın Adamı*'nı ele geçirdi [107] . Bundan sonra Kansu'daki Lung-hsi, Pei-ti ve He-hsi kaybedildi.

---

[102] Ayşe Onat,Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun, *a.g.e.*, s.25-27 ; Denis Sinor, *a.g.e.*,s.182-183 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.62-63 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.34 ; L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.123;
[103] Chin-ch'eng, Kansu Eyaleti'ndeki Lan-chou (兰州) şehridir.
[104] Ayşe Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler…*, s.83 ; Tülay Çakmak, *a.g.m.*, s.214-215
[105] Nuraniye Ekrem, *a.g.m.*, s.1027.
[106] Ali Ahmetbeyoğlu, *a.g.m.*, s.6
[107] Ayşe Onat,*a.g.e.*, s.79.

M.Ö. 121 yılında 40.000 Hsiung-nu Han tarafına geçince, Han yönetimi onların nasıl yerleştirileceği konusunda sıkıntı yaşamıştır. Bu durum, ikinci bir stratejinin uygulanmasını da beraberince getirir. Daha önceden M.Ö. 174 ve M.Ö. 169 yıllarında, iki siyaset uzmanı Chia I ve Ch'ao-ts'o tarafından önerilmiş olan iki planın uygulanmasına karar verilir. Birinci plana göre, Liao-tung (遼東) yöresinden Kansu'da yer alan Lung-hsi şehrine kadar olan Han sınırlarının dışındaki bölgede her biri bin hanelik yerleşim birimleri kurulmalı, her yerleşim birimi, sınırlar boyunca kurulacak olan komutanlıkların denetimi altına alınmalıdır. Bu arada Hunlara muhafızlık yaptırılmalı, böylece hanedanlık kendi sınır garnizonlarını kaldırmalıdır. Diğer plana göre, Çinliler sınır bölgelerine taşınmak için cesaretlendirilmeli, sınır alanları açılmalı ve savunma milisleri örgütlenmelidir. Ayrıca, Hunlar ile benzer savaş ve döğüş becerisine sahip olan diğer teslim olmuş göçebeler de Çin ordusuna alınmalıdır.[108]

M.Ö. 121 yılından sonra, teslim olan Hsiung-nular için *Bağımlı Eyaletler* oluşturulmuştur. Pei-ti, bu dönemde kurulmuştur[109] .

Hunlar bu dönemde Çinliler tarafından Kansu Koridoru'na yerleştirilmiştir. Bu durum hemen olumlu sonuçlar verince, Çinliler bunun gelecekte yaratacağı tehlikeleri önceden görememiş, bu durum sonradan ciddi sorunlar yaratmıştır. Görünüşte güçlü bir savunma hattı oluşturulmuştur. Ancak yeniden yerleştirme topyekûn gerçeklememiş, sınırlar boyunca Hsiung-nu boy birliklerinin sürekli hareketliliği, giriş ve çıkışların kontrol edilmesine engel olmuştur[110].

M.Ö. 121 ve M.Ö. 119 yılında yapılan iki büyük savaş sonucunda Hunlar, Kansu'da yer alan çok değerli olduklarını düşündükleri otlakları Ch'i-lien-shan (祁连

[108] Tülay Çakmak, *a.g.m.,* s.216-217.
[109]Pulat Otkan, "IV. Yüzyılda Kuzey Çin'deki Yabancı Halkların Yerleşim Alanları ve Nüfusu", *Erdem,* Eylül 1989, C.5, Sa.15, s.777 ; Tülay Çakmak, *a.g.m.,* s.217 ; Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.,* s.79.
[110] Tülay Çakmak, *a.g.m.,* s.216-218 ; Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.,* s.79.

山) ve Yen-chih-shan[111] kaybettiler. Bu durum onların şiirlerine yansımıştır.[112]"*Ch'i-lien Dağları'nı kaybettiğimizden beri, hayvanlarımız artık çoğalmıyor*."[113]

Bu olaylardan sonra Kansu Koridoru'ndan batıya Lobnor'a kadar olan topraklar kaybedilmişti[114].

Kansu'da yer alan şehirler askeri tarım yerleşmeleri için uygundu. Kansu, Çin'in önemli bir tahıl üssüdür. Hunlar, Kansu bölgesinin kaybından sonra yaşamları için gerekli olan tahıl kaynaklarına eskisi kadar ulaşamamışlardır.

Han imparatoru Wu-ti uyguladığı planlarla Hunlar ile Tibetlerin birleşmesine engel olmuştu. Böylece Çinliler ilk defa Batı Bölgeleri (西域)'ne girmiş oluyorlardı[115].

Chang Ch'ien (張騫), ilk defa Batı Bölgeleri'ne giden yolu açmıştı. Ondan sonra Çevik Birlikler Generali (P'iao-chi) Huo Ch'ü-ping, Hunlar'ın sağ yani batı topraklarına saldırmış onları yenilgiye uğratarak, Hun-yeh ve Hsiu-t'u Beyleri'ne baş eğdirmişti. İlk olarak Chiu-ch'üan (酒泉) şehri kurulmuş[116], daha sonra halk buralara göç ettirilerek doldurulmuştur. Sonradan yine bölünerek Wu-wei (武威)[117] , Chang-yeh (張掖)[118] ve Tun-huang (敦煌)[119] gibi iller kurulmuştu[120].

---

[111] Bugünkü Kansu Eyaleti'nde yer alan Yen-chih-shan'ın kuzeyinde Jih-lo, doğusunda P'an-ho batısında ise Ch'i-lien-shan yer alır.

[112] Denis Sinor, *a.g.e.*, s.184 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.63;Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s.663 ; L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.114.

[113] Denis Sinor, *a.g.e.*, s.184 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.63; Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s.633-634 ; Nuraniye Ekrem,"Kök-Türk Dönemine Ait Orta Asya Müzik Notaları", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sa: 3, Eylül 2012,C.9, Sa:3, s.39.

[114] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.79 ; Rene Gruosset, *a.g.e.*, s.63.

[115] Denis Sinor, *a.g.e.*, s.184 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.63.

[116] Ayşe Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler*…, s17 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.63 ; Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu II*, s.73-75.

[117] Kansu Eyaleti'nde yer alan Wu-wei şehri, eskiden Hunlar'ın Hsiu-t'u Beyi'nin toprağı idi. Han imparatoru Wu-ti'nin Tai-ch'u saltanat devresinin birinci yılında yani M.Ö. 107'te kurulmuştu. Bu ilde 17.581 hane, 76.419 kişi, 10 ilçe vardı. Bkz Ayşe Onat, *a.g.e.*, s.17.

[118] Kansu Eyaleti'nde yer alan Chang-yeh şehrinin eski adı Kan-chou şehridir. Eskiden Hunlar'ın Hun-yeh (Hun-hsieh) Beyi'nin oturduğu yerdir. Han imparatoru Wu-ti'nin T'ai-ch'u saltanat devresinin birinci yılında M.Ö. 104'de kurulmuştur. Bu ilin 24.352 hane, 88.731 ilçesi vardı. Bkz. Ayşe Onat, *a.g.e.*, s.17 ; Nuraniye Ekrem, *a.g.m.*, s.1198.

[119] Tun-huang, T'ang Hanedanlığı zamanındaki Sha-chou (沙州) şehridir. Han imparatoru Wu-ti'nin Hou-yüen saltanat devresinde yani M.Ö. 88'de Chiu-ch'üan şehrinden ayrılarak kurulmuştur. İlde, 11.200 hane, 38.335 kişi, 6 ilçe vardı.Bkz. Ayşe Onat,*a.g.e.*, s.17; Gumilev'e göre Kansu Eyaleti'nde yer alan Tun-huang şehrinin kuruluşu M.Ö. 112 idi. L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.275; Nuraniye Ekrem, *a.g.m.*, s.1198.

[120] Ayşe Onat, *a.g.e.*, s.17 ; Rene Grousset, *a.g.e.*, s.64 ;Nuraniye Ekrem, *a.g.m.*, s.1198.

Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre Han döneminde Çin topraklarına yerleşen Hunların yerleşim alanı Doğu Kansu idi.[121].

Hunlar Kansu'yu kaybedince Çinliler Tibet ve Hunlar arasında bir tampon ülke kurmayı denediler. Wusun (烏孫)[122]ları bu bölgeye yerleşmeye davet ettilerse de Wusunlar bunu kabul etmediler. Bu sırada Hunlar, Kansu 'ya saldırılarını kesmiyorlardı[123].

Wu-shih-lu Ch'an-yü (烏師廬單于) döneminde sağ kanat orduları, Kansu'nun Chiu-ch'uan ve Tun-huang şehirlerine kadar ilerlediler.

M.Ö. 102 yılında Li-kuang-li Kansu yolunu kullanarak Fergana gitmişti.

Chü-li-hu'yu Ch'an-yü döneminde, Çin hükümeti tarafından Chiu-ch'üan şehrinden Etzin Göl'e yani Hei-he (黑河)'ya kadar olan alanda yeni kaleler inşa edildi. Sınırlara daha çok asker ve çiftçi yerleştirildi[124].

Aynı yılın sonbaharında Hunlar, Sağ Bilge Beyi'ni Chiu-ch'üan ve Chang-yeh[125]'ye göndererek, binlerce kişiyi esir almışlardı[126]. Bu sırada Han Generali Jen

---

[121]Pulat Otkan, *a.g.m.*, s.777.

[122]Doğudan batıya, Türkistan'a gelen bir diğer göçebe atlı kavim de Wu-sunlardı. Yaşam tarzı, Hun ve Yüeh-chihler ile aynı olarak gösterilen bu kavmin, eski yerleşim bölgesi konusu, Yüeh-chihlerinkinden daha karışıktır. Çünkü Çin kaynaklarında Wu-sunlar'ın eski oturdukları bölgeye, Kansu'daki Tun-huang ve Ch'i-lien-shan arasına yerleşmişlerdir. Bu bilgilere göre Wu-sunlar, Yüeh-chihler ile aynı yerde yaşıyor olabilirdi. Ahmet Taşağıl'a göre Wu-sunların ilk yurtları olarak Çin'in kuzeybatısındaki Kansu olarak gösterilse de daha sonraki gelişmelerden onların yurtlarının İli Irmağı ve Tanrı Dağı çevresi olduğu anlaşılmıştır. Bir diğer kayıtta Wu-sunlar'ın bilinen ilk hükümdarı Nan-tuo-mi'dir. O büyük ihtimalle Yüeh-chihler, tarafından mağlup edilince, Kansu'da yer alan Tun-huang ve Ch'i-lien-shan'ı terk ederek Tanrı Dağları çevresine geldiler. Daha sonra yerleştikleri bu yerler de Hunlar tarafından ele geçirilmiştir. Gumilev, Wu-sunlar'ın yaşadığı yeri tespit etmenin oldukça zor olduğundan bahseder. Chang Ch'ien verdiği bilgilere, eski Wu-sun toprakları, Tun-huang ile Ch'in-yang-shan arasındaydı ve Yüeh-chihler ile aynı bölgede yaşıyorlardı. Bu halkların toprakları, batıda Lob-nor, kuzeydoğuda Etzin Göl[122]'ün aşağı akımlarına kadar uzanıyorsa da, bu çölümsü araziler kalabalık nüfusa sahip iki halkı besleyemezdi. Anlaşıldığı kadarıyla, bu iki halk, sözü edilen topraklara sırasıyla sahip olmuşlardı. Çin kaynakları bugünkü Kansu'nun batı kısmını teşkil eden Kua-chou bölgesinde, Tun-huang'a kadar uzanan topraklarda, Ch'in'den Han Hanedanlığı'na kadar0 geçen süre içinde, önce Wu-sun, sonra Yüeh-chih ve en son olarak da onları kovan Hunlar'ın oturduğunu kaydetmiştir. Bkz.Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.99-100 ; Ayşe Onat, *a.g.e.*, s.84;L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.85-86.

[123] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.85-86 ; Ayşe Onat, "Çin Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler", *Belleten*, C.LIV, Sa: 58, s.913-914.

[124] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.92-93.

[125] Kansu Eyaleti'nde yer alan Chang-yeh (張掖) şehrinin eski adı Kan-chou (甘州) idi. İmparator Wu-ti'nin saltanat devrinin birinci yılında (M.Ö. 104) kurulmuştur. Bu ilin 24.352 hane, 88.731 kişi, 10 ilçesi vardır. Bkz. Ayşe Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler…*, s.17.

[126] Ayşe Onat,Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu...*, s.35; Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s.87.

Wen yardım etmek üzere saldırıya geçince, Hunlar ele geçirmiş oldukları her şeyi kaybederek geri dönmüşlerdi[127].

Çinliler, Batı Bölgelerine akın yapacağı sırada ya da Hunlardan kaçmak zorunda olduklarında Kansu'ya sığınıyorlardı. M.Ö. 104 yılında Li Kuang-li Fergana'ya yollandı. Ama büyük kayıp vererek Kansu'nun Tun-huang şehrine doğru kaçmak zorunda kaldı. İmparator Wu-ti, bu haberi aldığında küplere bindi ve Kansu'daki Yü-men Kuan (玉門關)[128]'dan yani Çin sınırlarından içeri girenlerin hepsinin öldürülmesi emrini verdi. Li Kuang-li bunun üzerine çaresiz kalarak Tun-huang şehrinin dışına çıktı[129].

Çinliler, Batı bölgelerine akın yapacağı sırada Kansu'yu kullanıyorlardı. M.Ö. 99'da Wu-ti, Batı bölgelerine saldırı için Kansu'nun Chiu-ch'üan şehrinden harekete geçmişti. 10.000'den fazla kişiyi esir alıp geri dönmüştü.[130].

M.Ö. 90 yılında Hun birlikleri Kansu'nun Chiu-ch'üan şehrine yağma akınları düzenlediler. Buradaki iki askeri valiyi öldürdüler. Bunun üzerine Çinliler plan yaptı ve batıdan, Chiu-ch'üan şehrinden 30.000 kişilik bir orduyla harekete geçtiler[131].

Bu sırada 54 yıl Han tahtında kalan Wu-ti vefat etmiş ve yerine oğlu Han Chao-ti geçmiştir. (M.Ö. 87-M.Ö. 74)[132].

Han Wu-ti, Çin tarihinin önemli şahsiyetlerinden biridir. Han Hanedanı'nın yedinci imparatoru olup İmparator Hsiao Wen-ti'nin torunudur. Yedi yaşında veliaht ilan edilmiş, 16 yaşında tahta geçmiştir. Çin tahtında tam 54 yıl hüküm sürmüştür. Han Hanedanlığını dünya çapında bir imparatorluk haline getiren ve Çin sınırlarını en çok genişleten Çin imparatoru olarak tanınmaktadır.

---

[127] Ayşe Onat, *a.g.e.*, s.35 ; Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.95; Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s.87;

[128] Yü-men Geçidi, Han Hanedanlığı'nın batıya açılan kapısıdır. Kansu Eyaleti'nde He-hsi 河西'nin batı ucudur. Bkz. Ayşe Onat, *a.g.e.*, s.13.

[129] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.93.

[130] Ayşe Onat, *a.g.e.*, s.36; Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.98-99; Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s.96,97-103 L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.150-151 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.41.

[131] Ayşe Onat, Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun, *a.g.e.*, s.37-38.

[132] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.104 ; Ayşe Onat,Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun, *Han Hanedanlığı Tarihi*…, s.41;Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s.116 ; W. Eberhard, *a.g.e.*, s.97.

Han Wu-ti zamanında Chang-yeh, Wu-wei ve Tun-huang gibi Kansu'da yer alan şehirler kurulmuştur.

Han Wu-ti, Hunlara karşı Mai pususu, Ho-nan savaşı, Yen-men muharebesi, Shuo-fang savaşı, He-hsi savaşı, Mo-pei savaşı, Lou-lan savaşı, Chün-chih Dağı savaşı, Chiu-ch'üan savaşı, Tu-la Nehri savaşı, Yen-jan Dağı savaşı gibi savaşlara katılmıştır.

M.Ö. 121 ve M.Ö. 119 yılında yapılan iki büyük savaş sonucu Kansu koridorundan Lobnor'a kadar olan topraklar kaybedilmiştir. Han Wu-ti uyguladığı bu politikalarla Batı Bölgeleri'ne girmiş bulunuyordu.

Wu-ti, Hun hakimiyetini kırmak için çeşitli planlar yaptı. Onun amacından biri ekonomik kaynak bulmaktı. Hunların batı kanadını zayıflatmak için önce Orta ve Batı Asya'da yabancıların kudretini kırmak istemişti.

İmparator Wu-ti'nin en yük stratejisi Hunların sağ kolunu kesmek için Kansu Bölgesi'ni sömürgeleştirmeye çalışmaktı. İmparator Wu-ti, Chang Ch'ien'i Hunlara karşı anlaşma yapmak için Yüe-chihlere göndermiştir. Elçinin amacı Yüe-chihleri Kansu Bölgesi'ne yerleşmeleri konusunda ikna etmekti.

Wu-ti, ekonomik olarak rahatlamak ve Hunları yalnız bırakmak için Batı Bölgeleri'nin alınmasıyla ilgilendi. Eğer planında başarılı olursa hem Hunların müttefikleri olan bu bölge krallıklarını ele geçirip Hunları bırakacak hem de bölgenin zenginliği savaşlardan zayıflayan ekonomisine rahat bir nefes aldıracaktı. Bunun için yarım yüzyıl her iki devlet bu bölgeyi ele geçirmek için mücadele etmiştir.

Çinliler, Hun-Tibet dostluğunu bozmak istemiş ama başaramamışlardır. Hunlar, Kansu'yu kaybedince Çinliler, Tibet ve Hunlar arasında tampon ülke kurmayı denemiştir. Wu-ti, Chang Ch'ien'i Hunlara karşı anlaşma yapmak amacıyla Wu-sunlara göndermiştir. Ancak Wu-sunlar bu anlaşma teklifini kabul etmemişlerdir. Çinlilerin Hunlara karşı uyguladıkları saldırgan tutum, Wu-ti döneminde Çin'in kuzey

bölgeleri ve Kansu'nun onların elinden alınmasından sonra da devam etmiştir. Chao-ti ve Hsüan-ti zamanlarında Hunlar daha da zayıflamışlardı [133].

Çin imparatoru Wu-ti'nin M.Ö. 87'de ölmesi Hun Devleti'nde toparlanmaya yol açtıysa da, bu uzun sürmedi. Wu-ti'den sonra gelen imparatorlar da Çin siyasetinde belirgin bir değişikliğe gitmemişlerdir[134].

[133] Mehmet Tezcan, "Çinlilerin Hunları Yıkmak İçin Uyguladıkları Temel Stratejiler", *Türkler,* Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C.I, s.1131.
[134]Ali Ahmetbeyoğlu,*a.g.m.*, s.7.

B-) ÇÖKÜŞ VE İKİYE BÖLÜNME (M.Ö. 85-M.Ö.56)

M.Ö. 78'de Hunlar, Kansu'nun Chiu-ch'üan ve Chang-yeh şehirlerine bir saldırı düzenlediler. Fakat Çin imparatoru bu durumu öğrenmekte gecikmedi.

Sağ Bilge Beyi ve Li-wu Beyi 4.000 atlıyı dört kısma ayırarak Kansu'nun Chang-yeh şehrinde yer alan üç ilçeye gönderdi. Bu üç ilçe Jeh-lo [135], Wu-lan (屋蘭)[136] ve P'an-ho (番和) [137] idi. Ancak baskına hazırlıklı olan askeri vali ve Vassal Ülkeler Tu-tu'su Hunları bozguna uğrattı. Hatta Vassal Ülkeler binbaşısı İ-ch'ü Beyi'nin emrindeki bir atlı Li-wu Beyi'ni okla öldürdü. Bundan böyle Hunlar bir daha Kansu'daki Chang-yeh şehrine girmeye cesaret edemediler.

Hunlar, Wu-sunları rahatsız etmeye başladılar. Bu tehditler üzerine Wu-sun Kralı Çinlilerden yardım istedi. Çinliler, Kansu'da yer alan Chang-yeh ve Chiu-ch'üan şehrinden yola çıktı. Ancak onlar başarısız oldular ve elleri boş dönmek zorunda kaldılar[138].

Hunlar, Batı Bölgeleri'ndeki devletlerden olan Ch'e-shih Devleti'nin Han'a teslim olmasının ardından Ch'e-shih'ya asker göndermişlerdi. Ancak Hunlar, geri çekilmek zorunda kaldılar. Ch'e-shih kralı Hunların tekrar gelebileceğinden korktuğu için Wu-sunlara kaçtı. Cheng-chih, kralın karısını ve oğlunu karşılayarak Chü-li'de yerleştirdi. Bu olayı bildirmek için Chiu-ch'üan'e ulaştığında, imparatorun emriyle, Chü-li ve Ch'e-shih'daki tarım bölgelerine geri dönmesi, batı memleketlerinde huzuru sağlaması ve daha çok tahıl depolaması istendi. Neticede Hunlar, tarım alanlarına saldırmak için kuvvet gönderdiler. İmparatorun emriyle gönderilen Chang-yeh ve Chiu-ch'üan illerinden toplanan askerlerin komutasında Chü-shih'nın kuzeyinde 1000 li'den fazla yol alarak Ch'e-shih Devleti'ne gelip, güç gösterisinde bulundu. Hunlar geri çekilince Cheng-chih şehirden dışarı çıkabildi.

Ch'e-shih Devleti'nden geçen bir yol vardı. Bu yol Wu-ch'uan'ın kuzeyinden başlayıp, Yü-men Geçidi (玉門關)'ne kadar uzanıyordu[139].

Büyük Hun Devleti'nde yaşanan parçalanma sonucunda iki Hun devleti ortaya çıkmış, Chih-chih'nin devletine tarihçiler "Batı Hunları", Hu-han-yeh (呼韓邪)'in devletine ise "Doğu Hunları" adını vermişlerdir[140].

Ho-han-yeh, Çin sarayına giderek bağlılığını bildirmişti. M.Ö. 51 yılında Hun Ch'an-yüsü, Çin başkentinde büyük bir törenle karşılanmış ve Ch'an-yü halkıyla beraber Çin Seddi'nin dışına yerleştirilmişti[141].

---

[135] Jeh-lo, bugünkü Kansu Eyaleti'nin Chang-yeh şehrinde yer almaktadır.
[136] Wu-lan, bugünkü Kansu Eyaleti'nin Chang-yeh şehrinde yer almaktadır.
[137] P'an-ho, bugünkü Kansu Eyaleti'nin Chang-yeh şehrinde yer almaktadır.
[138] Ayşe Onat, Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun, *a.g.e.*, s.44-46.
[139] Ayşe Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler...*, s.69-71.
[140] Nuraniye Ekrem, *a.g.m.*, s.1023 ; Pulat Otkan, "IV. Yüzyılda Kuzey Çin'deki Yabancı Halkların Yerleşim Alanları ve Nüfusu", *Erdem*, Eylül 1989, C.5, Sa.15, s.776; Ayşe Onat, "Hunlar'ın Doğuda Üstünlük…", s.385; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.66 ; Ayşe Onat, "Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri…", s.616 ; Salim Koca, *a.g.m.*, s.1075.
[141] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.68-69;Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.129 ; Ayşe Onat, *a.g.e.*, s.61 ; W. Eberhard, *a.g.e.*, s.98.

Hu-han-yeh, Shang-ku'dan batıda Kansu'nun Tun-huang şehrine kadar olan sınırları sonsuza kadar Hunların korumak istediklerini, Çin sınırlarını koruma görevinin Hunlara verilmesini ve sınırı koruyan Çin askerlerinin geri çekilmesini rica etti. Ancak imparator, danışmanlarının etkisinde kalarak bu teklifi bir mektup yazarak kibar bir şekilde reddetti[142].

Diğer taraftan Kuo Shun saraya bir rapor sunmuştu. Bu rapora göre Tun-huang ve Chiu-ch'üan gibi illerden eşek, deve ve yiyecek sağlanmakta idi.

Han İmparatorluğu kurduğu yeni ilişkiler gereği uzaktakileri kendisine yakınlaştırmaya önem vermiş ve sonucunda izlediği gevşek dizgin politikasıyla ilişkilerini koparmamıştır[143].

Diğer taraftan Han Devleti de Saray Muhafız Birliği Generali Hsiao Fan ile Komutan Yardımcısı Han Jung'u, Hunlara elçi olarak göndermişti. O sırada hükümdarın dayısı İmparatorluk Savunma Danışmanı ve Çevik Birlikler Generali Wang Ken, aynı zamanda saraydaki yazışma işlerinin başında bulunmaktaydı. Bazı kişiler Wang Ken'a şöyle dediler:

"*Hsiung-nu arazisi, Han topraklarının içine girerek, Chang-yeh iline kadar uzanmaktadır. Bu bölgede, eşine az rastlanan ve kartal tüylü ok yapımına elverişli ağaçlar yetişmektedir. Buraları alırsak sınır bölgelerimiz zenginleşecek, ülkemiz geniş topraklar sahip olacak, Generalim siz başarılı görüleceksiniz ve ününüz sonsuza kadar sürecektir.*"

Wang Ken imparatora bu işin faydalarını söyleyince, imparator da burayı Ch'an-yü'den istemeyi düşünmüştü. Ancak, eğer elde edemezse, emrine uyulmamış ve otoritesi sarsılmış olacaktı. Böylece, Wang Ken, yukarıdaki durumu Hsiao-hou Fan'a bildirmiş, Fan'ın kendi fikriymiş gibi toprağı istemesini emretmişti. Hsiao-hou Fan, Hunlara ulaştığında, Ch'an-yü ile konuşması sırasında şöyle demişti:

"*Han topraklarının içlerine giren, Chang-yeh iline kadar uzanan bir Hsiung-nu arazisi gördüm. Han devletinin Üç Garnizon Komutanlığı (Jih-le-tse-so-ku ve Chü-yen'de iki Garnizon Komutanlığı, Ayrıca Fan-ho'da Devlet Çiftlikleri Garnizon Komutanlığı)sınırlarda bulunmakta, yüzlerce asker soğuktan acı çekmektedir. Uzun süredir gözetleme görevi yaptıklarından yorgun düşmektedirler. En iyisi siz Ch'an-yü, bir mektupla bu araziyi imparatora hediye ettiğinizi bildiriniz. Böylece bu engel kesilip atılacak ve iki Garnizon Komutanı ile yüzlerce askerden tasarruf edilecektir. Bunu Göğün Oğlu'nun iyiliklerinin bir karşılığı olarak yapınız. Şüphesiz onun ihsanları olacaktır*"[144].

Hsia-hou Fan ve Han Jung, ülkelerine döndü. Wu-chu-liu Juo-ti Chan-yü (烏珠留若鞮單于):

"*Babadan oğula geçen beş nesil boyunca, Han Devleti bu toprağı istememişti. Ancak, benim zamanıma gelindiğinde istiyorsunuz! Neden? Wen-ou-t'u Beyi'ne*

---

[142] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.129-132 ; Ayşe Onat, Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun, *Han Hanedanlığı…*, s.61-67.
[143] Ayşe Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler…*, s.37-38.
[144] Ayşe Onat, Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun, *a.g.e.*, s.69-71 ; Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.136-137; L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.197 ; Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s.203-205.

sordum. Hunların batı sınırlarındaki beylerin çadır ve arabalarının hepsi bu dağdaki ağaçlardan sağlanmaktadır. Ayrıca burası rahmetli babamın toprağıdır, kaybetmeye cesaret edemem." diye cevap verir[145].

Çinliler, Batı Bölgeleri'ne akın yapacakları sırada Kansu'dan yardım alıyorlardı. Onlar, Yü-men Geçidi'ne sığınmak istedi. Fakat Yü-men Geçidi'nden içeri alınmadı. Bunun üzerine 1000 kişiden fazla halkıyla Hunlara sığındı[146].

Hunlar ve Batı Ch'ianglara elçi gönderen An-tingli Lu-fang, Ch'an-yü (單于) tarafından Han İmparatoru ilan edilmiştir[147]. M.S. 28'de yapılan görüşmede anlaşmaya varan taraflar bir yıl sonra ordularını birleştirerek Çin'in kuzey topraklarına saldırıya geçtiler. Onlar, Kansu'nun Chiu-ch'üan şehrini yeniden ele geçirdiler[148].

M.S. 44 ve M.S. 45 yıllarında Hunlar, Kansu Bölgesi'ne akın yapmışlardır. Özellikle M.S. 44 yılında Kansu'nun T'ien-shui şehrini yağmalamışlardır[149]. 12. ayda Hunlar tekrar Kansu'nun T'ien-shui şehrini yağmalamışlardır[150].

M.S. 45 yıllının 4. ayında Kansu'nun An-ting şehrinde ve diğer yerlerde yer alan Hunlar, Hsiung-nular ile birleşerek Ch'ing-shan[151]'da yerleştiler[152].

Diğer taraftan Güney Hunlarından Pi Ch'an-yü 48 yılında Yabgu Pu-nu (蒲奴)'ya karşı başkaldırmış ve Çin'e gelerek tabi olmak istediklerini bildirmişti. Kuang-wu Ti, onları İç Moğolistan'a, Gobi'nin güney sınırına, Kansu'ya yerleştirmişti[153].

M.S. 50 yılında Çinliler, Pei-ti halkını memleketlerine gönderdiler.

M.S. 50 yılında P'u-nu Çinliler ile ilişki kurmak maksadıyla Kansu'nun Wu-wei şehrine iyi niyet elçileri göndermek istedi. Ancak Çin veliahtı Kuzey Hunlarının Çin'e saldırma ihtimallerinin bulunmadığını, onlarla ilişki kurulması durumunda müttefikleri Güney Hunlarını küstürebilecekleri ileri sürülünce teklif kibarca reddedildi[154].

M.S. 61-65 yılları arasında Hunlar, Kansu'ya akın yapmışlardı[155].

Hunlar, M.S. 63 yılından sonra, Çin içlerine de akınlar yapmaya başlamışlardı. Özellikle M.S. 58-72 yılları arasındaki Hun akınları, bir felaket halini almıştı. Hunlar, Orta Asya ile Türkistan'ı ele geçirdikten sonra gözlerini, Çin'in batısındaki ve bütün yolların geçtiği, He-hsi'ye çevirmişlerdi. Komutanlıklarının merkezlerini, yağma edip

---

[145] Ayşe Onat, Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun, *a.g.e.*, s.71; Saadettin Yağmur Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2021, s.20-21.
[146] Ayşe Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler…*, s.72.
[147] W. Eberhard, "Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış", *Belleten*, Türk Tarih Kurumu Ankara 1995,C.IV, Sa:16, s.339.
[148] Ayşe Onat, *a.g.m.*, s.390 ; Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.143.
[149]W. Eberhard, *a.g.m.*, s.345 ; Ayşe Onat, *a.g.m.*, s.393.
[150] W.Eberhard, *a.g.m.*, s.345.
[151] Li Hsien'e göre Ch'ing-shan, Ch'ing-chou'da Ma-ling kazasının kuzeybatısında, bugünkü Kansu Eyaleti'nin Ch'ing-yang-fu kazasındaki Huan nahiyesinin kuzeyinde yer alır. Bkz. W. EBerhard, *a.g.m.*, s.346.
[152] W. Eberhard, *a.g.m.*, s.345.
[153] Rene Grousset, *a.g.e.*, s.68.
[154] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.147 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.73 ; W. Eberhard, *a.g.e.*, s.349 ; Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.205.
[155] Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s.263.

yıkmaya başladılar. Bu durumda Çin şehir ve kalelerinin kapıları gündüz bile açılamaz oldu. Bunun üzerine Çin İmparatoru Ming, 73 yılında, generallerine Hunlara karşı savaşmalarını emretti.[156]

M.S. 72 yılında, Kansu'nun Liang-chou şehrinde karargah kuruldu. Çinliler, Han Wu-ti gibi bir strateji uygulayarak Hunlara hücum yaparak Batı memlekeletleri ile ilişki kurmak istemişlerdi. Tou Ku ve amcası Tou Yung, He-hsi'de bulundukları için sınır meselelerini çok iyi biliyorlardı. Sonrasında Keng Ping, Tou Ku T'ai-p'u Chi Yung bu meseleler hakkında görüşlerini bildirdiler. Ping : "*Wu-ti, He-hsi'nin dört vilayetini ve Chü-yen'i [157] ele geçirdikten sonra Hunlar, ordularını besleyen topraklarını kaybettiler. Aynı zamanda Tibetler ile Hunlar birbirinden ayrılmıştı. Ancak Batı memleketleri daha ele geçirilememişti. Önce Pai-shan[158]'a hücum ederek İ-wu[159]'ya doğru ilerlenmeli Chü-shih'ı ile savaşılmalıydı. Ayrıca Wu-sunlara da elçi gönderilmeliydi. İ-wu'da Hunların Hu-yen kabilesi yaşamaktadır. Pai-shan'a ordu gönderildiği takdirde Hunlar asker toplayarak birbirlerine yardım edecekleri kanaatindeydiler.*" İmparator, bu tavsiyeyi kabul etti.

Aynı yıl Hunlar, He-hsi'yi yağma ettiler[160].

Diğer taraftan Çinliler, dört koldan harekete geçtiler. Lo-yang'dan harekete geçen bu dört kuvvet Kansu'nun Liang-chou şehrinden başlayıp Chiu-ch'üan ve Tun-huang güzerinden Tanrı Dağları'na ulaşarak orada Hu-yen Beyi'ni ele geçirdiler. Bir diğer kol, Lo-yang'dan başlayarak Kansu'nun Liang-chou şehri üzerinden Chü-yen'e oradan da Hsiung-lin Beyi'ne ulaşmıştır[161].

Bu sırada Çin ordusundaki süvari sayısı 44.000 idi. Önce M.S. 73 yılında Tanrı Dağları'nın kuzeyinde Barköl yakınlarında yaşamakta olan Hunların Hu-yen boyuna karşı saldırıya geçmiş, bölgenin kuzeyinde Hun tehlikesini binlerce Hun öldürerek önlemişlerdi. Savaş sonucunda Hu-yen Beyi bozguna uğradı ve binlerce adamın başı kesildi[162] .

Keng Ping'in Kansu'nun Chiu-ch'üan şehrine yerleşmesi emredildi. Chiu-ch'üan valisi Tuan P'eng'i saray memurları Wang Meng ve Huang-fu Yüan'ı Kansu'nun Chang-yeh, Chiu-ch'üan ve Tun-huang şehirlerinden yedi yüz kişiden fazla asker yardıma gönderildi.

Çinliler, Batı Bölgeleri'ne ve Hunların yaşadığı topraklara saldıracakları zaman Kansu'da yer alan şehirlerden yardım alıyorlardı. M.S. 76 yılında yapılan savaşta Çinliler, Tun-huang şehrinden erzak almışlardı.[163].

---

[156] Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s.268.
[157] Chü-yen, İmparator An-ti zamanında vilayet halinde idi. İmparator Hsien-ti'nin son zamanlarında Hsi-hai vilayeti oldu. Bugünkü Kansu Eyaleti'nin Hsiu-chou kazasının Kao-t'ai nahiyesinin kuzeydoğusunda yer almaktadır. W. Eberhard, *a.g.m.*, s.353.
[158] Tanrı Dağları'na Pai-shan'da denilmektedir.
[159] T'ang devrinde İ-wu yerine Lung-hsi vilayetine ait İ-chou kuruldu. Bkz. W. Eberhard, *a.g.m.*, s.353.
[160] W. Eberhard, *a.g.m.*, s.352-353.
[161] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.149-150 ; Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s.273-276 ; Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.208-209.
[162] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.149-151.
[163] W. Eberhard, *a.g.m.*, s.355.

M.S. 82 yılında Kansu'nun Chang-yeh şehrinde vali olarak Teng-Hung yer alıyordu[164].

M.S. 84 yılında You-liu Ch'an-yü (優留單于), Kansu'nun Wu-wei şehir valisine elçi göndererek serbestçe ticaret yapmak istediğini bildirmiştir. Çin sarayı bu isteği reddetmediği gibi heyetin karşılanması için Wu-wei askeri valisine Hunlar için bir karşılama heyetinin gönderilmesi emrini verdi. Kuzey Hun kafilesi prensleriyle beraber ticaret yapmak için 10.000 sığır ve koyun ile geldiler[165].

M.S. 87 yılında, Kuzey Hunları, Ch'ü-lan-ch'u adını taşıyan büyük oymakları ile birlikte, 58 kabile, 200.000 kişi 8000 asker ile Çin'e doğru indiler. Çin'in kuzey sınırlarında Pei-ti bölgesine gelerek Çin'e bağlandılar[166].

Diğer taraftan M.S. 88 yılında Çinliler, Batı Bölgeleri'ni ele geçirerek güney İpek yolunun fethinin yolunu açtılar.[167].

M.S. 90 yılında Çinliler, Liang-chou şehrine geldi ve oraya yerleşti.[168]Çinliler, Türkistan'ın durumunu uzaktan izliyor ve barış politikası ile Orta Asya Hunlarını kendi tarafına çekmek istiyordu.

Çinliler, Batı Bölgeleri'ne saldırı yapacakları sırada Kansu'yu üs gibi kullanıyorlardı. Çin'in düşmanları, Pei-ti'de toplanmışlardı. M.S. 94 yılında Pan Ch'ao 400'ü Çinli olmak üzere 60 bin kişilik müttefik ordusunun başına geçerek Karaşar'a doğru hareket etti. Karaşar hakimi Huang, düşmanın geçişini önlemek için dağ köprüsünü yıktırınca Pan Ch'ao başka bir yol bularak Karaşar açıklarında kamp kurdu. Karaşarlılar korkuya kapılarak dağlara kaçtılarsa da, devlet erkanından Yüan-meng durumu Çinlilere bildirdi. Neticede Pan Ch'ao, Karaşar'ı ele geçirip Karaşar'ın başına vali atadı. Bu şekilde Batı ucunun fethi tamamlanmış oldu[169].

M.S. 96 yılında Çinliler, Hsiung-nuları Kansu'da yer alan An-ting şehrinin kuzeyindeki havaliye yerleştirdiler[170].

Çinliler, Batı Bölgeleri'nde çıkan isyanları bastırmak için Kansu'yu üs olarak kullanıyorlardı. M.S. 96 yılında Çinlilere karşı Turfan'ın kuzeyinde ilk ayaklanmalar görülmeye başlar. Ancak çeşitli kavimlerden oluşan Çin ordusu bu ayaklanmayı bastırmıştır. 97 yılında Çinliler, Kansu'nun Liang-chou şehrinden 20.000 askeri alarak yola çıktı. Neticede Arka-Turfan Beyi, yenilgiye uğratılarak öldürüldü[171].

Diğer taraftan M.S. 105 yılında Kuzey Hunları Kansu'nun Tun-huang şehrindeki elçilerle birlikte haraç gönderdiler. Ancak Çinliler bu elçiye karşılık

---

[164] W. Eberhard, *a.g.m.*, s.357.
[165] W. Eberhard, *a.g.m.*, s.357 ; Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.152 ; Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s.302; Ayşe Onat, "Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (M.Ö.206-M.S.220), *Belleten*, Ağustos 1987,C.LI, Sa:200, s.622 ; Özkan İzgi, *a.g.e.*, s.105.
[166] W.Eberhard, *a.g.m.*, s.358 ; Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.152 ; Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s.321.
[167] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.156-157.
[168] W. Eberhard, *a.g.m.*, s.360 ; Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s.312.
[169] L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.239.
[170] W. Eberhard, *a.g.m.*, s.363.
[171] Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s.349.

vermediler[172]. M.S.105 yılında Çinlilere yakınlaşmaya çalışan Feng Hou, Tun-huang şehrine yaşıyordu[173].

M.S.107 yılında bir Tibet kavmi olan Ch'ianglar büyük bir isyan çıkartarak Kansu'yu ele geçirdiler. Böylece Çin'in Orta Asya ile ilişkisi kesildi. Ticaret yolunun kapanması Çin'de önemli bir karmaşaya yol açmış ve Çinliler, Güney Hunlarından yardım istemişti. T'an Ch'an-yü bu Tibet isyanı için yine Çin imparatorluk ordusuna yardımcı oldu[174]. Neticede Çin sınırı Kansu'daki Tun-huang şehri üzerine çekilmiş ve sadece daha doğudaki Shan-shan Çin'in kontrolünde kalmıştı[175].

M.S. 123 yılının Yen-kuang devrinin ikinci yılında Kuzey Hunlarının Hu-yen kralı Chü-shih ile birlikte Hsi-ho'ya bir akın yapmışlardı. Onlar bu saldırılara engel olmak için Kansu'nun Yü-men (玉門) ve Yang-kuan Geçitleri'ni kapamayı teklif ettiler. Fakat Kansu'daki Tun-huang valisi : "*Hükümet merkezinde bulunduğum zaman Batı memleketlerini ele geçireceğimi zannetmiştim. Fakat batı memleketlerine geldikten sonra He-shi'nin kendini müdafaa edemeyeceğini anladım. Bunun için üç tane plan teklifinde bulunacağım. Kuzey Hunlarının Hu-yen kralı daima P'u-lei denizi ile Ch'in arasında hareket ediyor. Batı memleketlerine hükmediyor ve bunlarla beraber yağma ediyor. Kansu'nun Chiu-ch'üan şehrindeki askerler K'un-lun Geçidi[176]'nde toplansa ve ilk önce Hu-yen kralına taarruz edilip arkası kesilse en iyi plan bu olurdu. Eğer asker gönderilmese 500 kişi ile bir askeri mareşal tayin edilir ve Liu-chung işgal edilirdi. Bu da olmazsa Chiao-ho şehrinden vazgeçilmeli, Shan-shan garnizonunu ilhak etmeli ve adamların hepsini hudut istihkamlarına almalıdır. Benim fikrime göre memleketleri idare etmek için Kansu'nun Tun-huang şehrine bir vali tayin edilerek vilayetlerdeki askerler çoğaltılmalı idi.*"

M.S. 126 yılında İmparator, Liang valisine bir emirname gönderdi[177].

Çinliler, Hunlara saldırıda bulunacakları zaman Kansu'yu bir üs gibi kullanıyorlardı. M.S. 135 yılında Hunlar, Batı Bölgeleri'ne saldırıda bulundukları sırada Çinliler, Kansu'dan yardımda bulunuyorlardı. M.S. 137 yılındaki savaşta Tun-huang valisi, Hunlara karşı yürümüştü ancak başarılı olamamıştı[178].

Çinliler, Hunlara saldırıda bulunacakları sırada Kansu'dan yardım alıyorlardı. Sağ kanat Hunlarının Ch'an-yü An-kuo'yu destekleyeceklerini öğrenen Çinliler, An-ting şehrinde hazırlık yapmaya başladılar. Sonuç olarak An-kuo, Çinliler tarafından öldürüldü.

M.S. 140 yılı sonbaharında Hunlar, Wu-huan ve Tankutları kumanda ederek hükümet merkezinin kazalarındaki karargahlara saldırdılar. Sonrasında Kansu'daki Liang bölgesini yağma ettiler.

---

[172] W. Eberhard, *a.g.m.*, s.364.
[173] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.168.
[174] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.168-169 ; L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.246-247 ; Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s.353,380.
[175] L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.247.
[176] K'un-lun Geçidi, bugünkü Kansu Eyaleti'nde yer alan Tun-huang (敦煌) şehrinin Kuang-chih nahiyesinde idi. Bkz. W. Eberhard, *a.g.m.*, s.368.
[177] W. Eberhard, *a.g.m.*, s.366-369.
[178] W. Eberhard, *a.g.m.*, s.370.

Çinliler, Batı bölgelerine tekrar yardım göndermek için Kansu'yu kullanmışlardı. Tun-huang valisi, Batı bölgelerine yardım göndermek istemiş ancak başarısız olmuştu.

M.S. 155 yılında Güney Hunları, Kansu'nun An-ting şehrini yağma ettiler[179].

Diğer taraftan Kansu'yu ele geçirmek amacıyla siyasi ittifakların yapıldığını görmekteyiz. M.S. 156 yılında Hsien-piler ve Güney Hunları anlaşarak Çinlilere karşı mücadele etmek istediler. Daha sonra Kansu'ya saldırdılar ancak geri çekilmek zorunda kaldılar [180].

Kansu'yu elinde tutan devlet Batı Bölgeleri'nde söz sahibi oluyordu.

III. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde T'o-pa ailesinin yan kollarından T'u-fa ailesi ise, Batı Bölgesi Başkanlığı'na geçerek, He-hsi'deki Tsou-lang'a yerleşmiştir. Bunlar daha sonra Lung-hsi Hsien-peilerin Ch'i-fu ailesi adıyla anılmaya başlamış ve Kansu'ya göçmüşlerdir[181].

Hsien-piler, Kuzey Hunları'nı mağlup ettikten sonra Çin Batı ucunda yeniden söz sahibi olmaya başlamıştı. 170'teki isyanı bastırmak için Tun-huang'dan 500 Çinli asker sevkedilmişti. Ancak Çinliler, Batı ucunu elinde tutacak durumda değildi[182].

M.S. 166 yılından sonra Kansu bölgesine Hsien-piler'in akın yaptığını görmekteyiz. Onlar, Sonrasında Kansu'nun An-ting, Wu-wei ve Chang-yeh şehirlerini yağmaladılar[183]. Hsien-pilerin dışında Tibetler de Kansu'ya akın yapmaya başlamıştı. 168-169 yılında Çinliler, Tibetlerin Kansu sınırlarına yaptıkları akınları durdurmuştu[184].

Kansu bölgesi içim Hsien-piler ve Hunlar birleşerek birlikte mücadele etmişlerdi. Onlar, 178'de He-hsi'ye saldırdılar. Çin aldığı bu darbeden sonra uzun süre kendine gelemedi[185].

Hsien-pilerden olan Ho-lien halkı tarafından pek sevilmiyordu. Ho-lien, Pei-ti'ye bir akın yapmıştı. Kansu'nun Ku-yüan-hsien[186] ilinin kuzeydoğusundaki Lien kentinden gelen çok iyi bir okçu ile savaşa girişen Ho-lien, okçu tarafından öldürüldü [187].

Yü-fu-lo (於扶罗) yedi yıl tahta kaldıktan sonra 195 yılında 46 yaşındayken öldü ve yerine kardeşi Hu Ch'u-ch'üan Ch'an-yü (呼廚泉單于)(M.S. 195-M.S. 216) geçti.

215 yılında Çin ordusu, Yun-chung[188]'u ele geçirdi[189].

---

[179] W. Eberhard, *a.g.m.*, s.371-373.
[180] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.173 ; Rene Grousset, *a.g.e.*, s.83
[181] Pulat Otkan, *a.g.m.*, s.780-781.
[182] L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.252.
[183] Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s.380-381.
[184] Rene Grousset, *a.g.e.*, s.77.
[185] L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.255.
[186] Ku-yüan-hsien, bugünkü Kansu Eyaleti'nde yer almaktadır.
[187] Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s.382-383.
[188] Kansu ve Shen-hsi Eyaletleri'ni içine alan bir şehirdir.
[189] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.179-180.

215 yılında Hunların durumuna bakıldığında, 2000 çadır oldukları bilinen Hunlar, He-hsi'ye yerleştiler. Kansu'da bu tarihlerde bile hala Hun akınları söz konusudu.

Diğer taraftan Kalabalık bir ordu hazırlayarak Hunlara doğru saldırıya geçen Batı Ch'inler'in Liang-chou valisi Hunlar tarafından yenilgiye uğratıldı[190].

General Ts'ao Ts'ao, Hun yardımıyla ele geçirdiği bu iktidarı elde tutmak için Hunların yardımına ihtiyacı olduğunu biliyordu. Bu sebeple ödüllendirme olarak gösterdiği ama aslında bu savaşçı milleti düşmana karşı en iyi silah oldukları için yanında tutmak amacıyla Çin toprakları içinde yer verdi[191].

Üç Devlet Dönemine gelindiğinde, Wei devleti hükümdarı Ts'ao Ts'ao, Wu-tu ilindeki Tileri Ch'in-ch'uan'a göç ettirerek Çinlilerle birlikte oturmaya zorlamıştır. Tilerin göç ettirilmesi üzerine, Ch'ianglar da bunları izleyerek Doğu'ya doğru göç etmiştir. Böylece Tiler, Kansu'daki An-ting şehrine doğru yayılmışlardır[192].

Tüm bu gelişmeler yaşanırken Hunlar, Sarı Irmak'ın doğusunda bulunan topraklara yerleştirilmişti[193]. 265 yılına gelindiğinde Çin yönetimi, daha önceden bozkıra kaçmış bulunan yirmi bin aileyi He-hsi'ye yerleştirmişti[194].

Üç Devlet Dönemi'nde, Wei devleti hükümdarı Ts'ao Ts'ao, Wu-tu (武都)[195] ilindeki Tileri Ch'in-ch'uan'a göç ettirerek Çinlilerle birlikte oturmaya zorlamıştır. Tiler'in göç ettirilmesi üzerine, Ch'ianglar da bunları izleyerek Doğu'ya göçmüştür. Böylece, Tiler, Fu-feng, Ching-chao ve Shih-ping yörelerine yerleşmişler, Ch'ianglar ise, Kansu'nun An-ting şehrine doğru yayılmışlardı[196].

İç savaşın yaşandığı bir dönemde halk, bu kargaşa ortamından kurtulmak için Chang Kui'in bölgesi Kansu'ya göç etmiştir[197].

Neticede Chin devletinin kurulmasıyla sağlanan birlik başlangıçta, sınırlarda yaşayan yabancı kavimler üzerinde olumlu bir etki yaratmış, devlet sınırları güvenlik altına alınmıştı. Bunun sonucu olarak bu dönemden itibaren Çin içlerine yapılan Hun göçleri giderek artmıştı. 20.000 çadırlık bir Hun grubu Çin'e geldi ve imparator tarafından 265 yılında He-hsi'ye yerleştirilerek bu bölgede Hun yerleşim merkezlerini oluşturdular

Chin devleti sağlam bir temele oturmadığından çok geçmeden yabancı kavimlerin bağımsızlık mücadeleleri ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Bunlardan 271 ve 272 yıllarında Hunların çıkardığı isyanlar üzerine İmparator, devlet büyüklerince yabancı kavimlerin şimdilik itaat etmiş gibi gözüktüklerini, fakat er veya geç, kendilerini güçlü hissettikleri ilk fırsatta büyük tehlikeler yaratacaklarını bu yüzden

---

[190] Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.226-227.
[191]; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.67 ; W. Eberhard, *a.g.e.*, s.112,123 ; Özkan İzgi, *a.g.e.*, s.44 ;Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.180-181.
[192] Pulat Otkan, *a.g.m.*, s.779.
[193] L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.325 ; Pulat Otkan, *a.g.m.*, s.777 ;Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.182-183 ; Rene Grousset, *a.g.e.*, s.83.
[194] L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.325-326.
[195] Wu-tu, bugünkü Kansu Eyaleti'nin Long-nan (陇南) şehrinde yer almaktadır.
[196] Pulat Otkan, *a.g.m.*, s.779.
[197] W. Eberhard, *a.g.e.*, s.138-139.

bunların yeniden sınır boylarına çekilmeleri gerektiği anlatıldı. İmparator bu uyarılara kulak asmadı ve göçler hızla devam etti[198].

271 yılına gelindiğinde Ta-shui, Sai-ni ve He-nan adlı boylar ve diğerleri hep birlikte gelerek bağlılıklarını bildirdiler. İmparator sayıları 20.000'den fazla olan bu birlikleri He-hsi'deki eski bir merkez olan İ-yang(宜陽)[199]'a yerleştirdi. Çinlilerle birlikte, onlarla iç içe yaşamaya başlayan bu Hun grubuna daha sonraları başka Hun boyları da katıldı. Yeni gelenler özellikle He-hsi'ye yerleştirildiler[200].

277 yılında Çin hakimiyetine giren Hsien-pi ve Hunlardan oluşan binlerce kişilik halk ile 279'da 2 grup halinde gelen Hun kitlesinden sonra kaynaklar şu göç hareketlerini de kaydeder:

277 yılında tüm Hun kabilelerinden 200.000 kişi teslim oldu.

M.S. 284 yılında T'ai A-hou başkanlığındaki 29.300 kişilik bir Hun kafilesi, He-hsi bölgesine yerleştirildi. Müteakiben yine aynı yıl on binden fazla olan Hun birlikleri de teslim oldu.

M.S. 286 yılında Tou T'ai-fu ve Wei So liderliğindeki 10.000 er kişilik iki kafile Yung-chou bölgesine yerleştirildiler. 287 yılında ise Ta Tou-te Yi-yü ch' adlı Hun lideri 11.5000 kişilik bir grup ve 22.000 sığır, 105.000 baş koyun sayısız araba, merkep ve atla Çin tabiyetine girdi[201].

Bu grupların Çin'e yerleşmesi, Çin generalleri için askeri güçlerinin artması anlamına geliyordu. Fakat bunun yanı sıra Hun boylarının beraberlerinde getirdikleri büyük ve küçükbaş hayvan sürüleri yerleştirildikleri bölge halkı için ayrıca bir iş ve aş kaynağı olmuş olmalıdır.

Bu göçler devletin zayıflamasıyla beraberinde çeşitli isyan olaylarını da beraberinde getirmişti.[202] .

285 yılına gelindiğinde Liang-chou şehrine Hsien-pilerin bir saldırı düzenlediğini görmekteyiz. Ancak bu saldırılar Çinliler tarafından durdurulmuştur[203].

İki yıl sonra 296'da Ho-san'ın kardeşi Tu Yüan Chiang kabilesi ve Lu-shui(盧水)'de yaşayan yabancı kabilelerle birleşerek isyan etti. Onlar büyük başarılar elde etmesine rağmen 2 yıl sonra Chin ordusuna yenildi.

Bu isyan hareketleri pek başarılı olmasa da gelecekte Çin için büyük tehlikelerin başlayacağının bir göstergesi olmuştur[204].

---

[198] ; Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t.,* s.25.
[199] İ-yang, bugünkü Kansu Eyaleti'nde yer almaktadır.
[200] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t.* s.25.
[201] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t.,* s.25-26.
[202] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t.,* s.26.
[203] Rene Grousset, *a.g.e.,* s.83.
[204] Gös. Yer. ; L.N. Gumilev, *a.g.e.,* s.342.

C. GEÇ DÖNEM HUN DEVLETLERİ

İlk Liang (314-376), Batı Liang (400-421), Kuzey Yen (409-439), adlı üç devlet Çinliler tarafından kurulmuştur. Bu devletlerin dışında Hun, Chieh, Ti, Ch'iang, Hsien-pi adlı kavimler de devlet kurmuşlardır. Onların devlet kurdukları bu döneme 16 Devlet Dönemi denilmektedir.

1. İlk Chao Devleti (Han) (M.S.304-M.S.329) Ve Sonraki Chao Devleti

M.S. 56 yılında Kuzey ve Güney olmak üzere ikiye ayrılan Hunlardan Güney Hunları Çin'e bağlanmış, varlıklarını Çin topraklarının kuzeyinde sürdürmeye devam etmişlerdir. Birkaç asır boyunca siyasi başarı gösteremeyen Güney Hunlarına ait boylar, M.S. IV. Yüzyılın başlarında isyan etmiş, Çin başkentlerini ele geçirerek Çin topraklarında devlet kurmuşlardır. Çin yönetimini asıl topraklarını bırakarak güneye taşınmaya zorlayan bu bir buçuk asırlık dönemde Hunlar, yeniden tarih sahnesine çıkmış ve farklı zamanlarda dört ayrı devlet kurmuşlardır. Bunlardan biri olan İlk Chao veya Han Devleti'ne ait bilgiler Türk tarihinin bugüne kadar karanlıkta kalmış bir dönemini aydınlatması açısından önemlidir.[205]

287 yılında Hunların 19 kabilesinin şefi olan Liu Yüan(劉淵), devrinin en önemli kişilerinden biriydi. Çin kaynakları 19 kabilenin ayrı ayrı yaşadığını ve en asillerinin Chü-ch'ü(沮渠) olduğunu söylerler. Bunlar Kansu'da yer alan yabancı kavimler arasında sayıca fazla ve kuvvetli olduklarından büyük bir itibara da sahiptiler[206].

297 yılında babası Pao(劉豹)'ın ölümü üzerine Hunların başına geçen Liu Yüan(劉淵), Çin'in içinde bulunduğu karışıklıktan yararlanarak isyan etti ve Motun (

[205]Tilla Deniz Baykuzu, "Merkezi Çin'de Kurulan Hun Devletleri: I İlk Chao (Han) Devleti (M.S. 304-M.S.329)", *Manas Ünversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları:53, Süreli Yayınlar Dizisi:14, Bişkek 2004, s.5.
[206] Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.12.

冒頓)zamanında Han Hanedanlığı ile evlilik yoluyla yapılan akrabalık soyundan geldiğini ileri sürerek kendini, eski Han Hanedanlığına atfen Han kralı ilan etti. Çin tahtına bir yabancı olarak değil, meşru Han halefi olarak geçmesi ve Liu(劉) soyadını alması onun artık devletinin bir göçebe Hun Devleti değil, ziraatçi olan bir memleketin; Çin'in hükümdarı olma amacını taşıdığını göstermektedir[207].

İmparator Hui-ti'nin otoritesi zayıflamıştı. Ülkenin her yerinde ayaklanmalar baş gösteriyordu. Liu Yüan-hai'ın dedesi Yü Fu-lo(於扶罗)'nun amcasının oğlu olan Liu Hsüan, Hun büyüklerini bir mecliste topladı. Bu sırada Hun büyükleri tarafından Liu Yüan-hai, ch'an-yü seçildi. Bu sırada Yeh şehrindeki görevinin başında olan Liu Yüan-hai'ın bu durumdan haberi yoktu. Yüan-hai, ch'an-yü olduğu haberini alınca Ssu Ma-ying'den ülkesine gitmek için izin istedi ama reddedildi. Bunun üzerine Liu Hsüan, Hun liderlerinin Kansu'daki İ-yang(宜陽)[208]şehrinde toplanmasını istemişti[209]. Neticede 304 yılının kış aylarının başlarında Liu Yüan(劉淵) kendini Sol Şehri'nde "Büyük Ch'an-yü" ilan etti. Hükümet merkezini önce Li Shih'da kurdu ve iki ay sonra yeniden Sol Şehri'ni başkent yaptı[210].

Shih Lo, Yeh şehrini yağmaladı. Oğlu Ts'ung'a, Wang Mi ile Lo-yang'a saldırı emrini verdi. Chin Devleti'nin Tung-hai kralı iki generalini onlara engel olmaları için üzerlerine gönderdiyse de başarılı olamadılar. Böylece Ts'ung ve ordusu Kansu'nun İ-yang şehrine kadar ilerlediler. Daha sonra ani gece baskınıyla büyük yara alan Ts'ung geri dönmek zorunda kaldı[211].

M.S. 307 yılında Liu Yüan, oğlu Liu Ho'ya "Büyük Mareşal" ve "Liang Kralı" ünvanını verdi.

Liu Yüan-hai, Hunların Motun zamanında Han Hanedanlığı ile evlilik yoluyla akrabalık kurdukları, yani soylarının Han soyundan geldiğin vurgulamaya

---

[207] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.187 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.68 ; Mustafa Köymen, "Hsiung-nuların Tu-ku (T'u-ko) Kabilesi", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, s.54 ; W.Eberhard, *a.g.e.*, s.137,140.
[208] İ-yang, bugünkü Kansu Eyaleti'nde yer almaktadır.
[209] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t.*, s.38-39.
[210] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.m.*, s.8.
[211] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.m.*, s.9.

çalışmıştı. Bu sıralarda bölgede yaşayan halk Çinli idi. Ona göre tahtı ele geçirmenin yanı sıra Çinli halkın hoşnut tutulması da gerekiyordu. Liu Yüan-hai, Han Hanedanlığına atfen devletin adını Han koymuştu. Liu Yao ise devletin kuruluş aşamasında takip ettiği politikayı değiştirmeye başladı. Böylece devlet Çinli kimliğinden sıyrılıyor ve millileşiyordu. Devletin Hun olduğunun altı çiziliyordu.

Devletin yeni adı için sunulan teklif şöyle idi:

"*Devletin ilk iparatoru Liu Yüan-hai Lu-nu yöneticisiydi. Bu şehir Chung-shan'a bağlıdır. Siz ise P'in-lo da başarı sağladınız. Bu da Chung-shan'dadır. Chıng-shan ise Liang Bozkırı'nın bir parçasıdır ki bu parçaya "Chao" denir. O halde devletin adı Chao olsun!"* Yao bu teklifi çok beğendi ve kabul etti.[212]

M.S. 310 yılında Liu Yüan ölünce yerine önce büyük oğlu geçtiyse de diğer oğlu Liu Ts'ung iktidarı ele geçirdi[213].

Ch'ang-an'ın 312'de elden çıkarılması Hunlar için büyük bir kayıp değildi. Çünkü böylece alabildiğince yayılmış olan cephe hattı kısalmış oluyordu ve bu da Hunlara güçlü atları sayesinde manevra kolaylığı sağlıyordu. Liu Ts'ung, Tabgaçlar ile ilişki içinde bulunduğundan şüphelenilen esir imparatoru katlettirmekle büyük bir hata işlediğini anlamıştı. Bu sırada bir prens Min-ti unvanıyla imparator ilan edildi. Hun isyanını bastırmak isteyen Min-ti bir ferman çıkardı. Ama bu ferman kargaşaya sebep oldu. Çünkü bu fermana göre Wang Hsün Yü-chou'dan hareket ederek Lo-yang'a doğudan, Prenses Sih-ma Hu güneyden ve Liang Prensliği (Kansu'nun batı kesimi) orduları ise batıdan saldırıya geçeceklerdi, ama kumandanlardan hiçbiri yerinden kıpırdamayınca Hunlar yeni saldırılarda bulunmak için kanuni bir bahane bulmuş oldular.

313'te Hun süvari birlikleri bir gece Ch'ang-an'a gelerek şehri yaktılar.

---

[212] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.m.*, s.9,20.
[213] İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.68 ; Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.m.*, s.10-11.

Shih Lo ve Çin piyadeleri karşı karşıya gelmişti. Bu sırada Çin ordusu Pei-ti'ye kadar takip ederek başkentten uzaklaşan bir birliği ele geçirdiler[214].

Shih Lo, Ch'ang-an'ın zaptından sonra Huai nehrinin aşağı akımlarına bir ordu göndererek Kao Hsi ve yönetimini ortadan kaldırdı. Bu başarısından dolayı kendisine Han İmparatorluğunun Büyük Generali unvanı verildi.

Çin'in iki başkentinden biri ve imparatoru ele geçirildikten sonra, Chin Devleti'nin tamamen ortadan kaldırılması için ikinci başkenti olan Ch'ang-an'ın da alınması gerekiyordu. Şehre yapılan saldırıda, şehrin etrafını koruyan kuvvetlerin komutanı Kansu'nun Liang-chou Generali Pei kuan-ch'un Hun ordusuna teslim oldu. Böylece Hun ordusu Ch'ang-an şehrinin etrafını sardı ve şehri muhasara altına aldı[215].

Bu sırada Chin Devleti'nin önceden Hsien-piler sorununun halletmesi için Kansu'ya gönderdiği Chang Kui adlı general burada büyük başarı göstermişti. Chin Devleti'nin içine düştüğü kötü durumdan faydalanarak ortaya çıkan prenslerin taht kavgalarından bazen halk çareyi Chang Kui'in huzurlu bölgesi olan Kansu'ya göç etmekte buluyordu[216].313'te Liang valisi Chang Kui, Kansu'da bağımsızlığını ilan etti ve 376 yılına kadar devam eden İlk Liang Devleti'ni kurdu[217].

312 yılında Ch'ang-an'ı yeniden ele geçirmek için birçok girişimlerde bulundu. İki ordu birçok defa savaştı. Chin kuvvetleri şehri aylarca muhasara altına aldılar. Ancak Liu Yao yenildi. Sonuç değişmeyince şehir halkından kadın erkek 80.000 kişilik bir grubu da alarak Hun başkentine kaçtı[218].

318 yılından beri Chao Krallığı adını alarak Çin topraklarında kuvvetlenmeye başlayan başka bir Hun kabilesi aynı adla Chao Devleti'ni devam ettirmiştir. Tarihçiler bu devlete Sonraki Chao ya da II. Chao Devleti adını verdiler.[219]

---

[214] L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.357-359.
[215] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t.*, s.53-54 .
[216] Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s.462-463 ; Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t.*, s.54 ; W. Eberhard, *a.g.e.*, s.138-139.
[217] W. Eberhard, *a.g.e.*, s.143-144.
[218] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.54.
[219] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.m.*, s.23.

Diğer taraftan Hunların eski Ku-tsang[220] deyimi, IV. ve V. yüzyıllarda yeniden değer kazanmaya başlamıştı. İlk Liang Devleti'nin kurucularından olan Chang Kui'nin 306 yılındaki çalışmalarından Ku-tsang şehriile ilgili şunları öğreniyoruz:

"*Ku-tsang'ı güçlü bir kale haline soktu… Bu kent, başlangıçta Hunlar tarafından kurulmuştu. Kuzeyden güneye yedi mil ve batıdan doğuya ise, üç mil genişlikte idi. Kentin biçimi bir ejderha'yı andırıyordu. Bundan dolayı kente, Wo-lung ch'eng da denmiştir.*

Burası, Kansu'nun en büyük ticaret merkezi idi. Batıdan gelen ticaret merkezleri buradan geçiyordu[221].

1907 yılında Sir Auriel Stein ünlü İpek Yolu keşif gezisine çıkmış ve Kansu'daki Tun-huang'ın batısındaki Çin seddinin batı kulesinde bir grup doküman bulmuştur. Şu anda Londra'daki British Kütüphanesi Stein Kolleksiyonunda bulunan mektubun bizim için en büyük özelliği Çin başkenti Lo-yang'ın Hun saldırılarıyla içine düştüğü durumu dile getirmesidir.

"*Nanai Vandak'tan Semerkand'da bulunan Nanaithvar'a;*

Efendim, ben iyiyim. Tun-huang'daki Armatsach ve Liang-chou'daki Arsach da iyiler ve benimle çalışması için gönderdiğiniz Ghromsach da benden ayrılırken iyiydi. O Güney Çin'e gitti ve kendisinden hiç haber alamadık. Şu an buraya gelen kimse yok.Son imparator onlar böyle söylüyorlar. Kai Yüan'den (saray) kıtlık yüzünden çıkamıyor. Saray ve şehir ateşe verildi, saray yakıldı, şehir yerle bir edildi. Artık ne saray ne de Lo-yang şehri var! Hunlar Çin'e girip Ch'an-an'ın her yerine yayıldılar, geçmişte (dün) imparatorun sadece malı olan Hunlar sizin şehrinizi yağma ettiler. Efendim, biz geride kalan Çinlilerin Çin dışına çıkıp çıkmadıklarını veya diğer ülkelerine sığınıp sığınmadıklarını bilmiyoruz ve Tun-huang'da Semerkand'dan yüz

[220] Ku-tsang şehri, bugünkü Kansu Eyaleti'nde Wu-wei şehri yakınlarında yer almaktadır. Han Hanedanlığı zamanında tesis edilmiş olan şehir, sonraki Wei döneminde Lin-chung adını almıştır. Chou Hanedanı zamanında ise eski adı kullanılmıştır. Bkz. Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.115.
[221] Bahaeddin Ögel, *a.g.e*, s.465.

kadar soylu ile Liang-chou'dan da kırk kişi bulunmakta… Ve efendim, eğer size Çin'in nasıl mahvolduğunu tüm detaylarıyla anlatsaydım, bu çok kederli bir hikaye olurdu ve bundan hiç hoşlanmazdınız. Sizin için Çin'e gönderdiğim casuslardan hiç haber alamadım. Dört sene önce gönderdiğim diğer kişi Artixw-vandak ise Lo-yang'a ulaştığında tüm Hindistanlılar ve Soğdlular açlıktan ölmüştü. Bunun üzerine ben Tun-huang'a Nasyan'ı yolladım."

Diğer taraftan Han devleti içinde yaşamaya devam eden Tibet kabilesi Liu Yao(劉曜) döneminde Hun ordusunu uğraştıracak bir ayaklanma başlattılar.

Ti ve Ch'ianglar, Lu-sung-tuo başkanlığında birleşerek Shih Lo ve Yao arasında başlayan çekişmeyi kendi lehlerine çevirmek istediler ve Pao'a sığındılar. Ordusu kuvvetlenen Pao isyanı başlattı ve civar şehirlere saldırarak oraları ele geçirdi.

Yao, diğer isyancılar üzerine yürüdü ve onların aldıkları şehirleri yeniden ele geçirdi. İsyancıların sığındığı Pao korkarak San şehrine göç etti. Tüm Ti ve Ch'iang kabileleri ona bağlandılar.

Bu sırada Yao'nun Tibet isyanıyla meşgul olmasını fırsat bilen Yao'ın komutanlarından Sung Shih ile Sung Shu, Shih Lo'ya bağlandılar[222].

Bir diğer isyan ise Ti ayaklanmasıydı. Bölgede yaşamakta olan tüm Pa, Ti, Ch'iang ve Chieh kabileleri birleşti. Sayıları 300.000 kişiyi geçen büyük bir kalabalıkla Shan-hsi'de isyan başlattılar.

Tibetli kabilelerin lideri kendine Chin kralı ünvanını vermişti. Neticede Tibetli şef Ch'üan Ch'ü Hun birliklerine teslim oldu. Onun kabilesi batı kabileleri içinde en güçlü kabileydi. Ch'üan'in 100.000 kadar hanelik 200.000 kişilik halkı Yao'a bağlandı ve Ch'ang-an şehrine yerleştirildiler. Daha sonra Tzu, Kansu'nun An-ting şehrine girdi ve Ch'ian ve Tiler'in yönetici Chü ailesini ele geçirdi.

Yao, Tibet meselesine tamamen son vermek istiyordu ve Ch'ang-an civarındaki Tibet kabilelerine saldırdı. Tibet beyleri birleşerek Yao'ya teslim oldular.

---

[222] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t.*, s.56-57,81-83.

10.000 hanelik halkları Ch'ang-an'a yerleşti. Yao bu Tibet beylerine Hou unvanı verdi.Bu zaferden sonra Yao yeniden Chiu Ch'ih üzerine gitti. Sonrasında Yang, Yao'nın hakimiyetine girmeyi kabul etti. Yao ise onu ödüllendirerek Liang Tu-tu'su ilan etti. Ayrıca Lung şehrinin batısından itibaren olan toprakların "Batı Bölgelerinin Askeri İşlerden Sorumlu Başkumandanı" yaptı.

Yang, 325 yılında bir kez daha ayaklanmıştı. Han-chung şehrinden dönerken Chiu-ch'ih şehrine saldırdı ve şehrin idaresinde olan Hun görevli Tien Sung'u esir aldı.

Ertesi yıl, 326'da Hun ordusu Yang sorununu çözmek için 30.000 süvariyle Chiu-ch'ih şehrine saldırdı ve civarda yaşayan 3000 hanedan oluşan bir halk topluluğunu ele geçirerek geri döndü.

Diğer taraftan isyanlarla uğraşan Hun imparatoru Yao, hastalanarak başkente dönmek zorunda kalmıştı. Rahatsızlığı sebebiyle Tibet kökenli bir komutan olan Ch'en-an ile görüşmek istemeyen Yao'nun bu tavrı büyük bir tepkiye yol açtı. Bu dururumu kişisel bir hakaret olarak algılayan Ch'en-an çok öfkelendi. Bunun üzerine imparator onu cezalandırmak için Hu-yen Shih'yı gönderdi. Savaş sırasında An, diğer bir komutanı olan Lu p'ing'in ordusuyla birleşti, Hu-yen'e saldırdı. Yapılan bu savaşta Ch'en, Hu-yen'i yakalamayı başardı.

An, Liu lieh ile Chao hun'u görevlendirerek P'ing şehrine bir sefer düzenledi. Doğu Türkistan'da yer alan Ti ve Ch'iang kabilelerinin hepsi bu Tibetliye bağlandılar. Sonrasında kendine "Baş Kumandan", "Büyük tu-tu" ve "Liang Mu'su" ile "Liang Kralı" ünvanlarınu verdi.

T'ai ning başlangıç yılında An, Hunların Batı Seferleri Ordusuna Nan-an[223]'da saldırdı. Tu-ku kralı Shih Wu bu saldırıya karşı koymak için Sang Ch'eng şehrinden Shang-kuei şehrine doğru yola çıktı. Bu sırada Shih Wu'nun kuvvetleri yorgun düşmüştü. An, yeni kuvvetlerle Wu'nun üzerine saldırıya geçti. Wu, kalenin surlarını kapatarak savunma pozisyonu aldı. Ona yardıma gelen Hunların Batı Seferleri Ordusu komutanı Liu Kung, An'ın artçı birliklerini ani bir atakla yendi. Hun

[223]Nan-an, bugünkü Kansu Eyaleti'nin Lung-hsi şehrinin kuzeydoğusunda yer almaktadır.

ordusu, An'ı hezimete uğrattı. An'ın ordusundan 3000 kişi ele geçirildi. Bunun üzerine An, Lung şehrine kaçmak zorunda kaldı.

Diğer taraftan İmparator Yao, Ch'en-an'a saldırarak onu Lung-ch'eng şehrinde kuşattı. Bu sırada An'ın 400 askeri ele geçirilerek öldürüldü[224].

An'ın ölümüyle Lung şehrinde bir şarkı söylenmeye başlandı.

"Lung'da bir kahraman vardı, adı Ch'eng-an

Birliğim küçük ama cesaretim büyüktü.

Aynı yürekten olan an askerimi severdim.

Sağlam eyerli bir kır ata binerdim.

Yedi chih'lık kılıcımla sel gibi yakalar,

On chih'lık sekiz yılan mızrağımla çevresini kuşatırdım.

On hareketimin onu da isabetli olur.

Önünde kimse duramazdı.

Savaş başladı, üç çarpışmada mızrağımı kaybettim

Terkettim kırımı, kaçtım kayalığa saklandım

Kurtarmaya gelenler başlarını eğdiler.

Sağımdan nehir, solumdan seller akıyordu

Gittin de neden gelmedin?"

Diğer taraftan Tibet kabileler sorununu büyük ölçüde çözümleyen Yao, son isyan kırıntılarını da yok etmek için büyük bir orduyla He-hsi Bölgesi'ne girdi. 285.000 kişilik ordusu düşmanı titretecek büyüklükteydi. Düşmanlar bu sırada panik

[224] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t.*, s.83-92,98-99.

içindeydi. Ssu-pi, kendi bölgesine gelen Büyük Hun ordusunu, sadık bir lider olarak karşılamakla yükümlüydü. Ayaklanma ve itaat arasında kalan bu Tibetli lider Hun ordusunun heybeti karşısında çaresiz kaldığını anladı ve korku içindeki birlikleriyle sınıra vararak Yao'ı karşıladı. Ayrıca ona 1500 at, 3000 sığır, 10.000 koyun, 380 altın, 700 gümüş, 12 kadın köle ile birçok değerli mücevher, inci, yeşim taşı ile topraklarında yetişen güzel hediyelerden armağan etti. Bunun karşılığında Yao, onu birçok ünvanla taltif etti.[225]

Yao'nun ordusu Shih Lo'nun ordusu tarafından yenilmişti. Bu durumu öğrenen Tibetli bir lider olan Chang-ch'ün Yao'dan eski unvanlarını geri istemişti. Chang, Liu Yao'ın gücü kalmadığını düşünüyor ve Shih Lo karşısındaki yenilgisinden faydalanmaya çalışıyordu. Chang, Yao'ın topraklarına saldırıda bulunarak Ch'in-chou bölgesini de yağmalamıştı. Yao, bunun üzerine Liu Yin'i 40.000 kişilik bir kuvvetle onun üzerine gönderdi. İki ordu, T'ao önlerinde yetmiş gün savaştılar. Yin, yenilgiye uğratılarak 20.000 kişiyi öldürdü.

İlk Chao Devleti'nin bürokrat ve subayları, Liu Yin'e Yao'nun ölümünden dolayı ordunun birlik ve bütünlük duyguları içine girdiğini, bu yüzden bu fırsatı kaçırmadan yeniden saldırıya geçilmesi gerektiğini söylediler. Yin, bu teklife çok sinirlendi ve bu teklifle gelen bazı görevlileri ölümle cezalandırdı. Başlarına aynı şeyin geleceğinden çekinen yüzlerce görevli kaçarak civardaki başka liderlere sığındılar. Bölgede büyük isyanlar başladı. İlk Chao Devleti'nin yıkılmakta olmasından faydalanmak isteyenler 10.000 kadar asker toplayarak Ch'ang-an şehrine saldırdı ve Lo'ya elçi gönderdiler. Lo, Shih Sheng'ı göndererek Lo-yang'ın halkını ele geçirdi. Ying, onbinlerce kişiden oluşan bir kuvvet topladı ise de Shih Sheng, Ch'ang-an, Lung-tung(隴東), Wu-tu(武都)[226], An-ting[227], Hsin-p'ing, Pei-ti, Fu-feng (扶風) ve Shih-p'ing (始平) bölgelerinin beylerinden topladığı kuvvetlerle Ying'e karşı koydu. Ying, Chung-chiao'da yer aldı. Fakat Shih Lo, Sheng'a Shih Chih-lung'u 20.000 kişilik bir birlikle yardıma gönderdi. İ ch'ü mevkinde olan savaşta Ying'in ordusu

[225]Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t.*, s.91-92,94-95.
[226] Wu-tu, bugünkü Kansu Eyaleti'nin Long-nan (陇南) şehrinde yer almaktadır.
[227] Bugünkü Kansu Eyaleti'nde yer almaktadır.

yenildi. 5000 kişi öldürüldü. Ying kaçmayı başardıysa da kısa bir süre sonra yakalandı. Shih chih-lung Ying'i ve onun maiyetinde görevli 3000 kişiyi katletti.[228]

Diğer taraftan İlk Chao Devleti'nin subay ve memurları ile geçidin doğusundaki göçebeleri ve Ch'in-yung'daki Büyük ulusun 9000 kişilik halkını Hsiang-kuo'ya götürdüler. Ayrıca onların kral ve beyleri ile Beş Bölgenin Tu-ku kabilesinden 5000 kişiyi Lo-yang'a yerleştirdiler.

318 yılından beri Chao Krallığı adını alarak Çin topraklarında kuvvetlenmeye başlayan başka bir Hun kabilesi aynı adla Chao Devletini devam ettirecekti. Tarihçiler bu devlete Sonraki Chao ya da II. Chao Devleti adını verdiler[229].

Batı Chin Hanedanlığı Hunlar'ın gücü karşısında fazla dayanamamış, iki başkentinden önce Lo-yang'ı, son olarak da 317 yılında Ch'ang-an'ı kaybederek güneye çekilmek zorunda kalmışlardı. Bu yüzden kuruldukları 265 yılından itibaren, Hunlar'ın Chin İmparatorunu, başkentini ve imparatorluk mühürlerini ele geçirdikleri 317 yılına kadar olan döneme "Batı Chin Hanedanlığı", 317'den sonraki güneyde devam eden kısmına ise "Doğu Chin Hanedanlığı" denir.

Hun saldırıları karşısında giderek güçten düşen ve birçok toprağını kaybeden Chin Devleti'nin elinde yalnızca üç eyalet kalmıştı. Bunlar Ping-chou, You-chou ve Liang-chou idi.

İmparator Hui-ti döneminde Liang-chou askeri valisi olan Chang Kuei, Chin Devleti'ne oldukça büyük başarılar kazandırmış, He-hsi bölgesini koruma altına almış, ama yine de vergi ödemekten kurtulamamıştı. Nitekim 313 yılında bu bölgede İlk Liang Devleti'ni kuracaktır[230]. Bu bölge Kansu'nun Ku-ts'angve Wu-wei şehri civarıdır[231].

[228]Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.m.*, s.23 ; Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t.*, s.103.
[229] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t.*, s.102-103 ; W.Eberhard, *a.g.e.*, s.144.
[230] W.Eberhard, *a.g.e.*, s.138-139.
[231] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t.*,123,126.

Wang Ch'iang tarafından isyan başlatılmıştı. Bu başlayan isyan bastırılamayınca daha da büyüdü. Lung[232]bölgesi civarında çıkan bu isyana Ti ve Ch'ianglar da katıldı. Sheng, Lung-ch'eng şehrine girdi ve Wang yenilerek Kansu'nun Liang-chou şehrine kaçtı. Böylece bastırılan isyanın sonunda bu bölgedeki 5000 hane halk Yung-chou bölgesine göçtü.

Artık II. Chao devletinin topraklarında gelişme ve barış faaliyetlerine geçilebilirdi. Kansu'nun Liang-chou bölgesi görevlisi Turfan, Hotan, Shan-shan ve Fergana elçileriyle çeşitli hediyeler göndererek bu yeni devleti kutladı. Chin Devleti ise Lo'ya Gök ırmağın güneyinin nadide hayvanlarından gönderdi. Bunların arasında beyaz aslan, beyaz geyik, beyaz sülün ve beyaz tavşan yollayarak bu yeni devleti resmen tanıdı. Hun hükümdarı ülke genelinde affa giderek cezası üç yıldan az olanları ve halkın bir yıllık vergi borcunu affetti. Özellikle Kansu'nun Liang-chou bölgesinde ölüm cezalarına af getirdi. Onun için batıdan gelen ipek yolunun Çin topraklarına giriş kapısı sayılan bu zengin bölgeyi el üstünde tutmak gerekiyordu. Bu yüzden Liang bölgesine diğer bölgelerden daha özel davranmaya özen gösterdi. Ayrıca bu amaç doğrultusunda Kansu'nun Liang-chou görevlilerine onar at ve beşer kilo ipek hediye etti.

Lo, bir gün şehrin güneyinde, gökyüzünde beyaz bir sis kümesi görünce bunu hayra yordu ve çok sevindi, derhal saraya dönerek dört yıl cezası olanları affettiğini belirten bir ferman yazdırdı. Bu sevindirici durum Kansu'nun Liang-chou bölgesine iyi bir şekilde yansıdı, Liang-chou görevlisini "Wu-wei Beyi (武威王)" ilan etti. Bu bölgenin tüm kazalarına yiyecek gönderdi[233].

Çin hanedanlıklarının uzun zamandır Konfüçyüsçülüğe karşı buldukları yabancıların dini olan Budhizim artık yabancı hakimiyetine girmiş olan Çin topraklarında Hunların teşvikiyle olağanüstü bir hızla yayılmaya başlamış, hatta 330 yılında Shih Lo, Budhizmi resmi din olarak kabul etmiştir.

---

[232] Lung (隴), Kansu Koridoru için kullanılan kısa bir isimdir. Bkz. İsenbike Togan, Gülnar Kara-Cahide Baysal, *Çin Kaynaklarında Türkler Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu),* Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s.110.

[233] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t.*, s.156-157.

Tahta geçen Shih Hu(石虎) güçlü bir hükümdardı. Shih Hu, öldükten sonra ülkede karışıklık başladı. Hu'nun Çin asıllı evlatlığı olup orduda en üst kademeye yükselmiş olan Shih Tan tahtı ele geçirerek hanedan ailesini öldürdü. 351 yılında gerçekleşen bu olayın ardından Çin tarihindeki en büyük etnik katliam yaşandı ve yüzbinlerce Hun katledildi[234].

352 yılında Jan Min'in ölümü ile II. Chao Devleti yani Sonraki Chao Devleti tarih sahnesinden silindi. Toprakları Mu-jung sülalesinin eline geçti. Mu-jung Chün, kendini imparator ilan ederek İlk Yen Devleti'ni kurdu.

[234] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.188-189.

2.Hsia Hun Devleti (M.S. 407-M.S.431)

Kuzey Çin'de kurulan İlk ve Son Chao Devletleri zamanında Ordos'ta oturan Hun grupları kendi istekleriyle bu akrabalarının hakimiyetine girmişler, bu devletlerin yıkılmasıyla da To-paların kurmuş olduğu Kuzey Wei Devleti'nin yani Tabgaç hakimiyetini reddederek Ho-lien Po-po(赫连勃勃) yönetiminde Hsia(夏) adlı bir devlet kurmuşlardı. Po-po, Mo-tun(冒頓)'un da mensup olduğu Tu-ku ailesine mensuptu[235]. İlk Chao Devleti'nin kurucusu olan Liu Yüan-hai gibi Liu (劉) soyadını taşıyordu. Fakat Po-po, soyadını kendi dilindeki şekline sokarak Ho-lien olarak düzeltmiş böylece Çinlileşmeyi reddederek kendi milli değerlerine önem verdiğini göstermiştir[236].

Wei sülalesinin ilk zamanlarında Çin'in nüfusu az olduğundan Türkler kuzeybatı bölgelerimizde yerleştirilmişlerdi. Bunlar daha sonraki dönemde sıkıntı yaratacaktır. Hunlar, An-ting gibi bölgelere çadır kurup yerleşeceklerdir. Bu şekilde Çinlilerin uyguladığı yerleştirme politikasını uygulanmak istemişlerdi.[237]

M.S. 286 yılında Hunlar, Yung-chou[238]'da yerleştirildiler.

M.S. 294 ve 296 yılında Çin'e karşı isyan etmişlerdir. M.S. 296 yılında Pei-ti'de oturan Ch'ianglar isyan etti. Pei-ti şehrinin valisi yenilgiye uğradı.

8. ayda Yung-chou valisi öldürüldü. Yung ve Ch'in bölgesinde oturmakta olan Ti ve Ch'ianglar, Ch'ing-yang[239] ilçesini kuşattılar. [240]

---

[235] Tilla Deniz Baykuzu, "T'ung-wan Ch'eng", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2009, C.6, Sa:3, s.111 ; Mustafa Köymen, *a.g.m.*, s.54,58.; W.Eberhard, *a.g.e.*, s.164.
[236] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.189 ; Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t.*, s.18 ; W. Eberhard, *a.g.e.*, s.164.
[237] Ayşe Onat, *5. Asırda Kuzey Çin'de Kurulan Hsia Hun Devleti(M.S. 407-431)*, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara 1977, s.5-6.
[238] Yung-chou, Kansu, Shen-hsi ve Ch'ing-hai bölgelerini kapsamaktadır.
[239] Bugün, Kansu'da Ping-liang'ın kuzeybatısında bulunmaktadır.
[240] Ayşe Onat, *a.g.t.*,s.8.

Chin imparatoru, An-ti M.S. 402 yılında 50.000 kişilik bir Wei ordusu, An-ting'e geldiklerinde Mu-Yi-kan ordusuyla birlikte kaçmak zorunda kalmıştı.[241]

Po-po, Ch'in ve Kuzey Wei Devletleri'nin birleşme anlaşması yapmasına tepki gösterdi ve kendini Büyük Ch'an-yü ilan ederek M.S. 407 yılında bağımsızlığını bildirdi. Devletine Çin'in en eski hanedanlarından olan Hsia Hanedanlığı (夏朝)'ndan geldiğini ileri sürdüğü için Hsia adını verdi[242].

M.S. 407 yılında Wei kralı K'uei, Ch'in kralı Yao Hsing'e elçi gönderdi. Savaşta ele geçirdiği esirleri geri göndererek anlaşma yapmak istediğini bildirdi. Anlaşmayı duyan Po-po Ch'in kralının hareketine kızarak isyan için gizlice planlar yapmaya başladı. 30 kişilik bir ordu ile Kao-p'ing-ch'uan'da oturanlara saldırdı. Onu mağlup ederek, halkı kendi halkına kattı. [243]

İlk iş olarak 408 yılında Ch'in Devleti'ne saldırdı ve birkaç çarpışmadan üstünlük sağlayarak binlerce esir ve yüzbinlerce hayvan ele geçirdi. Sürekli akınlarla güçleniyor ve sınırlarını güneye doğru genişletiyordu[244].

Po-po, 410 yılında Kansu'nun Ping-liang(平凉) şehrini yağma etti. Yi-li-ch'uan'ı zapt etti. [245]

Aynı yılda Po-po, Ch'in kralı Yao Hsing, saldırmak için San-ch'eng bölgesinde hazırlıklara başladı. İlk olarak ordusunu kollara ayırdı. Po-po ani bir baskın yaptı. Yao Hsing, bazı komutanları Po-po'nun üzerine gönderdi. Po-po, geri çekilir gibi yaparak pusu kurdu. Po-po'nun geri çekildiğini zanneden ordu, pusuya düştü. Ch'in generalleri Ch'ıh-ch'i[246] kalesine sığındı. Bu kaleyi zapt ettikten sonra ordusuyla ilerleyerek Huang-shıh-ku[247] ve Wo-luo-ch'eng[248] şehirlerini ele geçirdi.

---

[241] Ayşe Onat, *a.g.t.*, s.52.
[242] L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.447.
[243] Ayşe Onat, *a.g.t.*, s.53-54.
[244] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.m.*, s.111.
[245] Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.274-275
[246] Kansu'da P'ing-liang hsien'in kuzeyinde bulunur. Bknz.Ayşe Onat, *a.g.t.*, s.63, 105.
[247] Kansu'da P'ing-liang hsien'in kuzeyinde bulunur.
[248] Kansu'da P'ing-liang hsien'in kuzeyinde bulunur.

Po-po, sınırlarını batıya ve güneybatıya ilerletmeye devam ediyordu. Bir sene önce P'ing-liang'ı yağmaladı ancak ele geçiremedi. Ayşe Onat'a göre bu durum kaynaklarda şu şekilde geçmektedir:

410 yılındai Hsia kralı Po-po, 10.000 kişilik bir orduyu P'ing-liang'a gönderdi. Yao Hsing burayı kurtarmak için Erh-ch'eng[249]'a geldi. Hsia ordusunu büyük bir yenilgiye uğratarak komutanını öldürdü.

411 yılında 30.000 kişilik bir kuvvetle Kansu'nun An-ting şehrine doğru sefere çıktı. Ch'inlerle yaptığı bu savaşı kazanarak 35.000 kişiyi esir etti. Bu sırada bazı Çinli komutanlar da ona sığındı[250].

Po-po, birçok başarı elde etmişti. Po-po ordusuyla Lung-you'u ele geçirerek Ch'ing-shui[251] bölgesini zaptetti. Ch'in devletinin şehir valisi, Shang-k'uei[252]'ye kaçtı. Po-po şehre girdi. Yao Hsing, An-ting'den yola çıkarak Hsia ordusunu takip ettiyse de yetişemeyerek geri döndü. [253]

Po-po, 40.000 kişilik ordusu ile Shang-k'uei şehrine saldırmaya hazırlanıyordu. Po-po, 20 gün içerisinde Shang-k'uei şehrini zapetti. Ch'ing chou valisini esir aldı. Po-po, Yün-mi[254] şehrini ele geçirdi. Oğlu Ch'ang'ı Yung-chou valisi yaparak Yün-mi'de yerleştirdi.

An-ting'li olan Hu Yen ve Hua T'ao 50.000 kişilik ordularıyla şehri ele geçirip Hsia devletine teslim ettiler. Po-po, bu iki kişiye unvanlar vererek mükafatlandırdı. An-ting'de oturmalarına müsade etti. [255]

Diğer taraftan mücadeleler devam ederken Ch'in generalleri kralına saldırmak için büyük bir ordu hazırladılar. Ch'in ordusu Heng-shui yakınlarına geldikleri sırada Hsia kralı müdafaya hazırlanmak üzere An-ting'e geldi. Savunmasız kalan Hsia ordusu

[249] P'ing-liang'ın kuzeybatısında yer alır.
[250] Gös. yer ; Ayşe Onat, *a.g.t.*, s.62.
[251] Kansu eyaletleri içinde akan bir nehirdir. T'ien-shui hsien'den Wei-he'ya dökülür.
[252] Kansu'da T'ien-shuei'nin güneybatısında bulunur.
[253] Ayşe Onat, *a.g.t.*, s.65-66.
[254] Kansu'nun Lin-t'ai-hsien'e 50 Li uzaklıkta bulunur.
[255] Ayşe Onat, *a.g.t.*, s.75-76.

geri çekilmeye başladı. Ch'in generalleri ordusu ile onları takip ederek Ma-an-fan[256]'da mağlup etti. Ch'ao-na[257]'ya kadar gittiyse de yetişemeyerek geri döndü. [258]

Diğer taraftan Po-po, 413 yılında Ordos Bölgesi'nde T'ung-wan Ch'eng adlı bir şehir inşa ettirdi[259].417 yılında Ch'in Devleti'nin yıkılmasıyla onların başkenti olan Ch'ang-an'ı ele geçirdi ve kendini imparator ilan etti. Başkentini Ch'ang-an'a nakli teklifini ise Ordos'daki başkentlerinin mevkisinin daha stratejik olduğunu ileri sürerek reddetti[260].

418 yılında Ch'in ordusu generalleri Fu Hong-chıh komutasında harekete geçerek, He-lien K'uei'yi Kuei-fu-tu'da iki kez mağlup etti. [261]

Hsia devletinin He-hei kung unvanlı Fei-lien-wu-ti Kao P'ing'i savunmakla görevlendirilerek 70.000 bulan halkı An-ting'e getirilerek buraya yerleştirildi.

Wei imparatoru, Hsia başkentini zapt etti. Yüksek unvanlı devlet memurlarını, generallerini, on binlerce kişi esir aldı. [262]

Po-po hayattayken başlayan taht kavgaları 425 yılında onun ölümüyle daha da hızlandı[263].Onun ölümüyle tahta Ch'ang geçti[264].

428 yılında Wei generallerinden Wei Ch'üan, Hsia imparatoruna saldırıya geçti. Mağlup olan imparator P'ing-liang şehrine gelerek burada savunmaya çekildi. Shih Chin ise An-ting'e saldırıya geçmeye hazırlandı. Wei ordusu zayıfladı. [265]

Ch'ang tahta geçtikten sonra Ch'inlerle Kuzey Liang Hun Devleti arasında savaş yapıldı. Bu durumdan yararlanmak isteyen Ch'ang, Ch'inlerin topraklarını ele

---

[256] Kansu'da Ching-ch'üan hsien'nin kuzeybatısında Ma-an-shan adında bir dağ bulunmaktadır. Bu yer An-ting'de yer alır.
[257] Kansu'da P'ing-liang hsien'in kuzeybatısında bulunur.
[258] Ayşe Onat, *a.g.t.*, s.77.
[259] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.m.*, s.111.
[260]L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.470 ; Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t.*, s.18-19 ; Hüseyin Namık Orkun,*a.g.e.*, s.78-79.
[261] Ayşe Onat, *a.g.t.*, s.82.
[262] Ayşe Onat, *a.g.t.*, s.135
[263] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.190 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.79.
[264] Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.279.
[265] Ayşe Onat, *a.g.t.*, s.138.

geçirmek için plan yapmaya başladı. Chü-ch'ü Meng-hsün(沮渠蒙遜) bu sırada yardım istemek zorunda kaldı. T'ung-wan Ch'eng'da büyük bir savaş yapıldı. 426 yılında T'o-palarla savaşmak zorunda kalan Ch'ang, yenilerek geri döndü.

T'o-palar karşısında başarı elde edemeyen Ch'ang, Shang-kuei'ye geldi ve burada kardeşi ile buluştu. Hsia Hunları, T'o-palara karşı bir müddet okla mücadele ettiler. Yiyecek sıkıntısı yaşayan T'o-palar önemli kayıplar verdiler. 428 yılında Ch'ang, burada güvenliğinin kalmadığını düşünerek Kansu'nun Ping-liang şehrine doğru çekildi. Bu sırada başarılı olamayan Ch'ang esir düştü ve hükümdarın kız kardeşiyle evlendirildi[266].

Ch'ang'ın esir edilmesinden sonra kardeşi Ho-lien Ting(赫连定), Hsia tahtına atandı. Hsia Hun kuvvetleri Ch'ang-an'ı ele geçirdiler. Bu sırada kargaşa çıkarmakla suçlanan Ch'ang öldürüldü[267].

Hsia hükümdarı, Wei orduları tarafından yenilip esir alındıktan sonra başkentte yollanmıştı. İmparator tarafından Hsia hükümdarına unvanlar verilmiş ve kız kardeşi ile evlendirilmiştir. Kaynaklarda Hsia ve Wei devleti arasındaki mücadeleler şu şekilde anlatılmaktadır:

428 yılında Hsia devleti, Ch'ang esir alınarak başkentte yollanmasından sonra He-lien Po-po'nun oğlu Ting, kendini P'ing-liang şehrinde kendini imparator yaptı. [268]

Wei generali Shih Chin orduların başkumandanıydı. Fakat Hsia imparatoru Ch'ang'ın kendisi tarafından değilde başkası tarafından yakalanmış olmasından utanç duymaktaydı. Onun için ordusunun ağır eşyalarını arkasında bırakarak yanına üç günlük yiyecek aldı ve P'ing-liang'da bulunan Ting'e saldırmak üzere harekete geçti. Kuzey yolunu takip ederek Ma-mao-shan'a geldiğinde Hsia ordusu uzaklaşmaktaydı. Shih Chin büyük bir mağlubiyete uğradı. Bu sırada Ch'iu Tuei, ordunun ağır

[266] L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.472.
[267] Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.280; Ayşe Onat, *a.g.t.*, s. 140-141.
[268] Ayşe Onat, *a.g.t.*, s. 148-149.

malzemeleri ile An-ting şehrinde bulunuyordu. Ch'iu Tuei'in şehri bırakarak kaçtığını duyan Wei imparatoru buna çok kızdı. [269]

428 yılında Hsia devletinin Wei devletine başlattığı saldırılar başarı ile sonuçlanmıştı. Chüan, P'ing-liang şehrinden kaçarak Wei devletine sığınmıştı.

429 yılında He-lien Ting, eski başkentlerini ele geçirmek için harekete geçti. Hou-ni-ch'eng[270] önlerine geldiklerinde aniden saldırmaktan vazgeçip geri döndü. [271]

Diğer taraftan Wei orduları, Hsia ordusunu mağlup ederek onbinlerce kişiyi öldürdüler. Bunun üzerine Hsia devleti ordusunu alarak Shıh Kan ile Kuang-yang'ı P'ing-liang'ı korumakla görevlendirdi. [272]

Ch'in kralı Mu Mu, He-lien Ting'e yenilmişti. Wang Kai ve Wu-ne-t'ien ismindeki iki elçi Wei devletine gönderildi. Onlar, tabi olamak istediğini bildirdiler. Wei devleti hükümdarıda ona An-ting'in batısı ve P'ing-liang'ın doğusundaki toprakları vereceğini vaadetti.

11. ayda Wei imparatoru P'ing-liang şehrine saldırdı. Shıh Kan burayı iyi bir şekilde savunduğundan ele geçiremedi. Bunun üzerine imparator general Ku Pi'yi An-ting ve P'ing-liang şehrini almak için görevlendirdi. P'ing-liang şehrine saldırıldığını duyan He-lien Ting, An-ting'e geri döndü.20.000 kişilik ordusu ile P'ing-liang'a gelerek burayı kurtardı.

Wei orduları saldırarak An-ting'e girdi ve buradan P'ing-liang'a ilerlemeye başladı ve başarı kazandılar ve esirler serbest bırakıldı.

Wei imparatoru, Yen Chin'i An-ting şehrine bırakarak doğuya doğru yöneldi.[273]

---

[269] Ayşe Onat, *a.g.t.*, s. 149-150.
[270] P'ing-liang'ın doğusunda bir yer.
[271] Ayşe Onat, *a.g.t.*, s. 151-152.
[272] Gös. yer.
[273] Ayşe Onat, *a.g.t.*, s. 154-157.

439 yılında Sung İmparatoru Wen ile T'o-palara karşı ittifak yapıldı. Bu anlaşmanın maddelerinden birisine göre; Sarı Irmak'ın batısı Hsia Hunlarının doğusu da Sunglar'ın olacaktı. İki devlet T'o-pa topraklarını paylaşmayı düşünüyorlardı. Bu sırada T'o-pa hükümdarı Batı Ch'inlere ittifak teklifinde bulunarak Hsia topraklarını kendilerine vereceğini söyledi[274]. Bu sebeple Ho-lien Ting, Batı Ch'in imparatoru ile uğraşmak zorunda kaldı. Sonrasında Kansu'nun Ping-liang şehri kuşatıldı. Şehrin suyu ve yiyeceği kalmadığı için Ho-lien Ting yanındakiler ile beraber Shang-kuei şehrine geldi. Böylece Kansu'nun Ping-liang T'o-palar'ın eline geçti. 431 yılında esir düşenler arasında Ting'in kardeşi Ho-lien Wu-shih'de vardı.

431 yılında 10.000 asker ile Ch'inlerin başkenti kuşatıldı. Sonrasında Kuzey Liang topraklarına doğru yöneldi[275]. 431 yılında Ho-lien Ting'in öldürülmesinden sonra Hsia Hun Devleti'nin toprakları T'o-paların eline geçti[276].

[274] L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.472 ; Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.282.
[275] Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.283.
[276] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*,s.190 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.79-80 .

3.Kuzey Liang Devleti (M.S.397-M.S.439)

a. Kuzey Liang Devleti'nin Kuruluşu

Büyük Hun Devleti'nin yıkılmasından sonra Çin topraklarının kuzeyindeki bozkırlarda Çin'e bağımlı olarak yaşayan Güney Hunlarının[277] torunları, IV. yüzyılın hemen başlarında bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bir buçuk asır içerisinde asli Çin topraklarını idare eden Hunlar birbiri ardına dört devlet kurmuşlardır. Kuzey liang devleti bu devletlerden biridir.

Chin İmparatoru Hui-ti saltanatı son dönemlerinde Kuzey Çin'de yaşayan 5 yabancı kavmin yaşanan karışıklıkları fırsat bilerek çıkardıkları isyanlar on yıl kadar sürdü. 304 yılında Hun hakanı Liu Yüan'nın bağımsızlığını ilan etmesiyle Çin Mançurya'dan Orta Asyanın doğu vahalarına, Ssu-ch'uan'dan Shan-tung'a kadar olan bölgede çok sayıda küçük krallıklara bölündü. Böylece IV. yüzyılın başlangıcından itibaren oldukça karışık bir politik dönem başlamış oldu. Bu dönem Tabgaçların Kuzey Wei devleti tarafından bir birlik altında toplanmasına kadar sürdü. 136 yılında güneydeki Çinliler'in devletine başkaldıran yabancı kavimler 16 devlet kurdular. Onların devlet kurduğu bu döneme "16 devlet" adını verilmiştir[278].

16 Devlet döneminde Liang Bölgesi'nde 5 değişik Liang Devleti kurulmuştur:

İlk Liang Devleti (Çinli) (314-376)

Son Liang Devleti (Ti) (386-403)

Güney Liang Devleti (Hsien-pi) (397-414)

---

[277] Güney Hunları, bugünkü İç Moğolistan'ın çeşitli ilçeleri ve batıda Ordos ve Kansu'nun doğu yörelerine kadar uzanan topraklarda yerleşmişler, IV. Yüzyılın başlarına değin, genellikle Çin'e bağımlı bir politika izlemişlerdir. Bkz. Pulat Otkan, *T'o-pa Wei Döneminde Toplum ve Ekonomi* (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doçentlik Tezi), Ankara 1980, s.5.

[278] Tilla Deniz Baykuzu, *IV. Yüzyılda Çin'de Kurulan İki Hun Devleti İlk Chao ve Sonraki Chao Devletleri* (Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Programı, Doktora Tezi), İstanbul 2003, s.27-28.

Batı Liang Devleti (Çin) (400-421)

Kuzey Liang Devleti (Hun) (397-439)

397 yılında Hunlardan bir grup bağımsızlığını ilan etti. Hunların Chü-ch'ü(沮渠) ailesi yönetimi ele geçirdi. Hunlar, Sonraki Liang Devleti'nin büyük bir kısmını yok ettiler. Böylece Çinliler, Batı Kansu'da Batı Liang Devleti'ni ve Hsien-piler de Pei-ti(北地)'de Güney Liang Devleti'ni kurdular. Bu şekilde Sonraki Liang Devleti üç kısma ayrıldı.

Kansu'daki Tun-huang valisi Li Hao, Tankutlar ile mücadele ettikten sonra Batı Liang Devleti'ni kurdu.

401 yılında Tibetler, He-hsi'ye bir sefer düzenleyen Tankut prensini ele geçirerek Ch'ang-an'a götürerek idam ettiler[279].

Türk-Hunların Kuzey Çin'de kurulan Kuzey Liang devleti, adını bu coğrafyadan almıştır. Bu devletin yaşadığı yer Kansu idi.[280]

Kansu'da kurulan bu devletler, ticaret ile uğraşan devletlerdir. Sosyolojik olarak incelendiğinde Güney Liang ve Kuzey Liang Devletleri kabile devletleridir. Toba Devleti de bu devletlere benzemektedir. Bu devletlerde esas olan kişi değil kabilelerdir. Doğuda kurulan diğer devletler yıkıldıktan sonra etnik olarak da kayboluyorlardı[281].

Son Liang Devleti, Nan-shan(南山) ile Huang-he(黄河) dirseğine doğru uzanan topraklarda kurulmuştur[282].

Shen-hsi'nin kuzeybatısında, yani bugünkü Kansu'daki Kao-lan ilçesinin batısında kurulan Kuzey Liang Hun Devleti adını kurulduğu coğrafyadan almıştır.[283]

---

[279] L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.445.
[280] Saadettin Yağmur Gömeç, *a.g.e.*, s.33.
[281] W. Eberhard, *a.g.e.*, s.153,155.
[282] L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.444.
[283] Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.284.

b. Liang Bölgesinin Coğrafi Önemi

Çin'in kuzeybatı bölgesi olan Liang-chou Kansu Koridoru'nda yer almaktadır. Kuzeyde Moğol bozkırlarının sınırları, güneyde ise dağlık araziyle çevrilidir. Bu arazi yerleşik Ch'iang(羌) ve Ti(氐) halkları ve Kukunor (Ch'ing-hai) gölü çevresindeki otlakları kullanan T'u-yu-hunlar tarafından işgal edilmişti. Batıda, bu bölgeyle yakın kültürel ve ekonomik bağları olan Türkistan vahaları bulunuyordu.

Kansu'daki en eski yerlilerinin Hunlar olduğunu belirten Öğel'e göre bu bölgeye sonraları Tibet kavimleri ile kuzeyden inen Hsien-piler yerleşmişlerdir. En son olarak bu arazi IV. yüzyılda Çin'de başlayan iç karışıklıklar sonucunda kalabalık bir Çinli göçüne maruz kalmıştır. Han Wu-ti zamanından beri bu bölge Han Hanedanlıklarının sınır savunmasının ayrılmaz bir parçasıydı.

Liang bölgesi, kuzeydoğu sınırı gibi IV. yüzyılın başlarında Ch'in Hanedanlığının çöküşünden sonra birçok yeni hanedanlıkların yurdu oldu. Bu hanedanlıklar farklı göçebe grupları, yerleşik köyler ve şehirleri ihtiva ediyordu. Fakat bu bölge kuzeydoğunun tersine Çin siyasi tarihinde çok farklı bir rol oynamıştır. Bunun sebebi ise bölgenin stratejik durumu ve ekonomik yapısıyla ilgiliydi. Liang bölgesinin ekonomisi bir dizi kendine yeterli vahalar etrafında kurulmuştu. Köyler arasındaki uzun mesafeler nedeniyle ve ulaşım güçlükleri dolayısıyla her vaha kendine yeterli olmak zorundaydı. Bölgeye zenginlik getiren dış ticaret, geçim mahsulleri ihracatına dayalı değil ipek yolu üzerinden gelen lüks mallar, çoban ürünleri ve tuzun kervan ticaretinde Liang bölgesinin kilit rolü oynamasına dayalı idi.

Vahalar aynı zamanda tarım ve hayvancılık da yaptığı için Liang bölgesindeki hükümdarlar dış ekonomik baskılardan hiçbir şekilde etkilenmiyorlardı. Çin ne kadar zor günler geçirse de ipek yoluyla gelen lüks mallar her zaman talep buluyordu.

Stratejik olarak ise Çin'in merkezinden uzak olması, ayaklanma açısından bir avantaj olurken, merkezi ele geçirmek ve genişlemek açısından ise bir dezavantaj olmaktaydı. Liang bölgesinin stratejik konumu, savunma için mükemmel bir durum

arzediyordu; düşmanlar kendi kaynaklarını, bölgeye ulaştırmak, sonra da vahadan vahaya hareket etmek için harcamak zorundaydılar.

Liang bölgesinin coğrafi olarak stratejik öneme sahip olması ve Türkistan'dan gelip Çin'e giden ipek yolunun Türkistan ve Çin arasındaki geçiş noktasını oluşturması, onun zengin ve korunaklı bir bölge haline gelmesini sağlıyordu. Bu ise herkesin bu bölgeyi ele geçirme veya elden çıkarmama mücadelesine girmesine, dolayısıyla bitip tükenmeyen savaşlar ve tahtın el değiştirmesi üzerine oyunlar oynanmasına sebep oluyordu[284].

c. Chü-ch'ü Meng-hsün

Kuzey Liang Devleti'nin kurucuları Chü-ch'ü ailesidir[285]. Çin'in batısında 397 yılında Chü-ch'ü Meng-hsün(沮渠蒙遜) tarafından kurulmuştur[286]. Chü-ch'ü Meng-hsün'ün atalarının eskiden Hun devletinin Sol Chü-ch'ü'sü olarak görevli oldukları yazılmaktadır[287]. Muhtelif Hunların toplandığı yer olan Kansu'ya milattan önceki II. yüzyılda Yüeh-chih(月氏) ve Wu-sun(烏孫)ları geri iterek yerleşen Hunlar'ın içinde Chü-ch'ü ailesinin de olduğu sanılmaktadır[288]. Chü-ch'üler, Kansu'nun Chang-yeh şehrinin güneybatısında, T'ang dönemine kadar Chü-ch'ü ırmağı olarak bilinen Lu Shuiırmağı(盧水)[289] kenarında yaşıyorlardı[290].

---

[284] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t.*, s.21-22.
[285]Bahaeddin Ögel, "Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar",*Belleten*, C.XXI, Sa:81, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s.91.
[286] Bahaeddin Ögel, *a.g.m.* s.92 ; Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e*., s.190 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.81 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.68 ; L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.445-446 ; W. Eberhard, *a.g.e.*, s.153.
[287] Tang Guo Zhong, *a.g.t*., s.18.
Bahaeddin Ögel, *a.g.m.*, s.91 ; Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e*., s.190 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.81 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.68 ; L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.445-446 ; Saadettin Gömeç, "V. Bengü Kagan", *Polis Dergisi*, 14/56, Ankara 2008, s.1-2.
[288] Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s.92.
[289] Chü-ch'ü Irmağı olarak da bilinen Lu Shui Irmağı, bugünkü Kansu Eyaleti'nde yer almaktadır.
[290] Tilla Deniz Baykuzu, "Kuzey Liang Hun Devleti", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C.I, s.1167.

Lu Shui bölgesinde yaşayanlar yabancı kavimler arasında Chü-ch'ü ailesi sayıca fazla ve güçlü olduğundan büyük bir saygınlık kazanmıştır.[291]

Kuzey Liang Devleti diğer Hun devletlerinden farklı olarak merkezi Çin topraklarında değil, daha batıda Kansu'da kurulmuştur. Asıl Çin topraklarında iddia sahibi olmadıkları için imparator olmayı düşünmemişlerdir. Topraklarının Doğu Türkistan ile Çin arasındaki İpek Yolu güzergahında olmasının avantajlarını kullanmışlardır. Bu yol üzerinden gelen Budizm'in Mahayana mezhebini kabul etmiş, bu doğrultuda Budhist sanatına Orta Asya bozkır kültürü özelliğini katarak önemli sayıda eserler meydana getirmişlerdi[292].

Meng-hsün'ün büyük dedesi Hui Chung-kui ile birleşmiş ve Fu kralına biat etmişlerdi. Babası Fa-hung Ch'in devletinin hizmetinde Chung T'ien bölgesi muhafız subayı olarak görev yapmıştır. Lü Kuang, Liang topraklarında Son Liang Devleti'ni kurduğu sırada amcası Luo Ch'iu'yu Hsi-p'ing askeri valisi olarak tayin etmiştir[293].

Chü-ch'ü Nan-ch'eng, Lü Kuang'ın ordusunda komutanken, amcası Chü-ch'ü Lu Chou, Güney Liang Devleti'ne bağlı olarak yönetmekteydi. Chü-ch'ü Chou, Liang hükümdarının yaşlılığından ve ordusunun düzensizliğinden yararlanarak Hun boylarının bağımsızlığını ilan etmesi gerektiği fikrini ortaya attı. Tüm bu yaşanılan olaylar onların Kansu'da önemli bir güç olduklarını göstermekteydi[294].

Chü-ch'üailesi gururlu ve cesur bir aile idi ve Kuzey ülkelerinin mücaevheri olarak nam salmışlardı[295]. Meng-hsün'ün ise halk içinde itibarlı bir yere sahip, çok çalışkan ve bilgili, gök olaylarıyla yakından ilgilenen, cesur, alçak gönüllü, planlı hareket eden, çevresine kolayca uyum sağlayan bir kişi olduğu söylenmektedir[296].

---

[291]Tang Guo Zhong, *a.g.t.*, s.17.
[292] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.e.*, s.191.
[293] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t.*, s.22-23 ; L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.446.
[294] Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.285.
[295] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t.*, s.22-23.
[296] Saadettin Gömeç, *a.g.m.*, s.2 ; Tang Guo Zhong, *Çince Kaynaklara Göre Kuzey Liang Hun Devleti'nin Siyasi, Kültürel ve Ekonoik Tarihi* (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), Aralık 1999, s.19.

Kansu Bölgesi civarında Kuzey Liang Devleti'ni kuran Chü-ch'ü Meng-hsün, Çin sarayında yetiştiği için çok iyi Çince bilen, eğitimli bir Hun lideriydi. Bu yüzden rahipleri ve bilim adamlarını himayesi altına almış, birçok kitap yazdırmıştı. Budhizmi kabul eden bu Hun lideri, Kuçalı rahip Dharmaksema yani Çince adıyla Tan Wu-chen'ı sarayın himayesine almıştır. Bu rahip sayesinde Liang-chou Bölgesi'nde birçok Buhdist sutra çevrilmeye başlanmış, kısa zamanda Tun-huang ve Ku-tsang şehirleri birer tercüme bürosu haline gelmiştir.[297]

Fu-chien'in devletinin yıkılmasının ardından batıda Son Liang Devleti kurulmuştur. Son Liang Devleti, İlk Liang Devleti'nin devamı idi. Kansu'da Fu-chien'in saltanatı sona erince Lü Kuang bağımsızlığını ilan etti. Lü Kuang'ın kurduğu bu devlet esas itibariyle Ti grubuna mensup olan bir Tibet devletine benzemektedir[298].

Son Liang Kralı Lü Kuang, Batı Ch'in devletine saldırmış ama yenilmemiş, üstelik Lü Yan de bu savaşta ölmüştü. Bu başarısızlığın suçunu emrinde Shang Shu olarak görev alan Chang-ye, Lu Shui li yabancı kabilelerinin şefi olan Chü-ch'ü Luo-chiu'ya yükleyerek onu idam ettirdi.

Meng-hsün ve kardeşleri, ülkelerini bu devletin hakimiyetinden kurtarıp bağımsız bir devlet kurmak için amcaları Luo Chiu'nun katledilmesi olayını fırsat bildiler. Meng-hsün amcasının cenaze töreni için Chin Shan'da Chin Ch'ang şehri valisi olan kardeşi Nan-ch'eng ile halkın toplanmasını istedi ve ilk on gün içerisinde on binlerce kişi geldi. Cenaze töreninde ağlayarak halka hitabeden Meng-hsün konuşmasıyla onları galeyana getirdi ve kardeşiyle birlikte bir Çinli olduğu tahmin edilen Chien K'ang şehri valisi Tuan Ye'yi başa getirdiler ve Kuzey Liang Devleti'ni kurdular[299].

398 yılında Tuan Ye, Meng-hsün'den Son Liang Devleti'nin batı bölgelerini alması için sefere çıkmasını istedi. Çıkılan seferde Kansu'nun Tun-huang ve Chin-

[297] Tilla Deniz Baykuzu, "Hunların Kayıp Kitapları ve Sutralar", *Bilig*, Kış 2008, Sa:44, s.198.
[298] W. Eberhard, *a.g.e.*, s.151.
[299] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t.*, s.25; Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.286 ; Tang Guo Zhong, *a.g.t.*, s.22

ch'eng[300] şehirleri askeri valileri teslim oldu. Böylece Kansu'nun Chang-ye şehrinin batısında kalan tüm Son Liang toprakları ele geçirilmiş oldu.[301]

399 yılında Tuan Ye kendini kral ilan etti. Başarılarından dolayı Meng-hsün'ü sol vezir olarak tayin ederken Liang Chung-yung'u ise sağ vezir unvanıyla görevlendirdi.[302]

Meng-hsün üstün savaş taktikleriyle Tuan Ye'nin her zaman danıştığı bir insan haline gelmişti. Nan-ch'eng ve Wang-te birlikte Lü Kuang'ın Ch'ang Shan beyi olan Lü Hung'a saldırmışlar ama Lü Hung, Kansu'nun Chang-ye şehrinden doğuya kaçmıştı. Tuan Ye onun peşinden gitmek istemişti. Meng-hsün:

"*Dönen birlik durdurulmamalı, çok uzaktaki düşmana baskı yapmak gerekmez, bunun için ordunun önceden tedbir alması yeterlidir. Üstelik bu yenilgi sayılmaz, artık gelecek için planlar yapılmalıdır*" dedi. Tuan Ye ona katılmadı. Neticede takip ettiği Lü Hung tarafından bozguna uğratıldı.[303]

399 yılında Lü Kuang iki oğlu Lü Shao ve Lü Ch'uan'ı büyük bir orduyla Kuzey Liang üzerine yolladı. Tuan Ye, Kuzey Liang ile aynı yıl güneyde bir Tunguz ailesi olan T'u-falar tarafından kurulan Güney Liang Devleti'nden yardım istedi. Meng-hsün'ün önerdiği taktiği kullanarak savaşmayarak kuvvetli bir savunmaya girdi. Böylece Son Liang ordusunu püskürttü.[304]

Aynı yıl Lü Kuang öldü, yerine oğlu Lü Chao geçti ve böylece yıpratıcı taht kavgaları başladı. Kuzey ve Güney Liang ile Batı Ch'in Devleti'nin gözleri Son Liang Devleti'nin geriye kalan topraklarına dikildi.

---

[300] Bugünkü Kansu Eyaleti'nin merkezinde yer alan Lan-chou (兰州) şehridir. Bu şehrin eski adı Chin-ch'eng idi.
[301]Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t.*, s.25.
[302]Tang Guo Zhong, *a.g.t.*, s.26.
[303]Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t.*, s.26 ; Tang Guo Zhong, *a.g.t.*, s.25.
[304]Tang Guo Zhong, *a.g.t.*, s.26-27.

Kuzey Liang Devleti'nin Chin-ch'ang askeri valisi olan T'ang Yao isyan etti. Bir müddet önce Tuan Ye tarafına katılan Li Kao'ı destekleyerek kral yaptı ve böylece Batı Liang devletini kurdu [305].

Tuan Ye, Meng-hsün'un askeri dehası, sağlam öngörüşü ve kurnazlığıyla giderek sivrildiğini, parladığını endişeyle fark etmişti. Bunun üzerine onu uzaklaştırma yoluna gitti. Meng-hsün'ü Kansu'nun Chang-ye şehrinin valiliğinden alarak Ling-chıh valisi yaptı, onun yerine Ma Ch'üan'ı Kansu'da yer alan Chang-yeh şehrine vali olarak atadı. Bu haksızlığa içerleyen Meng-hsün kardeşi Nan-ch'eng ile bulaşarak Tuan Ye aleyhine konuştu. Arkasından Tuan Ye'den onu Hsi-an valisi yapmasını istedi. Tuan Ye korkudan kabul etti ve taraftarlarınca terk edilerek yalnız bırakıldı ve böylece Men-hsün onu katletti. Bunun üzerine Meng-hsün401 yılında, kendini Baş Kumandan yani Liang-chou Mu'su ve Büyük Tu-tu ilan etti. Chang-yeh şehri başkent yapıldı ve idari teşkilat genişletildi[306].

400 yılının 11. ayında Kuzey Liang Devleti'ne bağlı olan Chin-ch'ang valisi T'ang-yao, altı vilayette[307] haber yollayarak isyan başlattığını ilan etmiş ve Tun-huang valiliği görevinde bulunan Li K'ao'ya birçok unvan ve görev vererek onu lider seçmiştir. Böylelikle Kuzey Liang Devleti'nin topraklarının bir bölümü üzerinde Batı Liang Devleti kurulmuş oluyordu. Bu arada Chiu-ch'üan'de Wang Te'nin kendisine He-chou [308] Tz'u Shih ünvanını vererek isyan çıkarması üzerine Kuzey Liang hükümdarı Tuan Ye, Meng-hsün'ü bu isyanı bastırmakla görevlendirmiştir. Zor durumda kalan Wang Te, Chiu-ch'üan şehrini ateşe vererek ordusuyla T'ang Yao'nın yanına kaçmıştır. Onu takip eden Meng-hsün, Sha-t'ou[309] bölgesinde Wang Te'yi büyük bir yenilgiye uğratarak karısını, çocuklarını ve çok sayıda askerlerini esir almıştır.[310]

[305] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t.*, s.26.
[306] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t.*, s.26-27 ; Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.286 ; Tang Guo Zhong, *a.g.t.*, s.22.
[307]Tun-huang, Chiu-ch'üan, Liang-hsing, Chien-K'ang ve Ch'i-lien'dir.
[308]He-chou, bugünkü Lan-chou ve Kung-ch'ang arasında bulunmaktadır.
[309]Sha-t'ou, bugünkü Kansu Eyaleti'nin Yü-men ilçesinin güneybatısında bulunmaktadır.
[310]Tang Guo Zhong, *a.g.t.*, s.29-30.

Meng-hsün önce ülkenin kuzeyinde barışı sağlamak istedi, çünkü Kuzey Liang'ın batısında Türkistan'ın sınır şehirleri ve Kansu'da Batı Liang, güneyde ise Tunguz T'u-fa ailesinin Güney Liang devletleri tehlike arz etmekteydi.

Aynı yıl Ch'in ordusu Ku-tsang şehrine saldırdı ve kuşatmaya aldı, Lü Lung teslim oldu. Bu sırada Meng-hsün Ch'in kralıyla barış anlaşması yapmıştı. Lü Lung'un teslim olması üzerine onun hakimiyeti altında olan Chiu-ch'üan ve Liang-ning bölgelerinde isyan çıktı. Meng-hsün'ün kardeşi Na ise Kansu'nun Ku-tsang şehrine girerek Ch'in generalleriyle görüştü ve ona biat ettiğini bildirdi.

Böylece Ch'in devletinden gelebilecek muhtemel bir saldırıyı önlemiş olan Na, Meng-hsün'e kısa bir süre sonra Ch'in generalinin erzağının biteceğini söyleyerek Kansu'nun Ku-tsang şehrine saldırabileceklerini ima etti. Meng-hsün ise bu duruma çok öfkelenmiş ve savaşa ara vermek istemişti. Çünkü halkın savaşlardan dolayı 3 hasat mevsimi kaybettiğini, yiyecek hiçbir şeylerinin kalmadığını artık tüm insan gücünü güneydeki tarlaları istihdam etmeye yönelteceğini söyledi.

Meng-hsün, Güney Lianglardan sonra Batı Liangların üzerine yürüdü ve onların veliahtını esir etti. 412 yılından sonra Kansu'daki Ku-tsang'ın ele geçirilmesiyle başkent Kansu'daki Chang-ye şehrinden bu şehre taşındı[311].

Meng-hsün, Lan-men[312] dağında düzenlenecek kurban töreninde Nan-ch'eng ile buluşmak üzere anlaşmıştır. Hsü Hsien'i Tuan Ye'ye göndererek ona "*Eğer Nan Ch'eng sizden Lan-men dağında kurban töreni düzenlemek için izin isterse, bu isyan hazırlıklarına başladığının bir kanıtı olacaktır.* "şeklinde bir haber yollamıştır.

Nan-ch'eng'ın izin istemesi üzerine, Tuan Ye onu yakalatarak intihar etmesini emretmiştir. Bu durum karşısında Nan-ch'eng, şöyle demiştir: "*Aslında Meng-hsün size karşı bir isyan etmemizi teklif etmişti. Onunla ilişkimiz kardeşçe olduğu için bu düşüncelerini sizden saklamıştı. Ben hayatta iken askerler onun emri altına girmeyeceklerdir. Meng-hsün bunu bildiği için bana komplo kurarak kurban töreninde buluşmamızı istemişti. Asıl amacı sizin beni öldürmenizdi. Böylece suçlarım*

[311] Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.287.
[312]Lan-men dağı, Chang-yeh yakınında bulunmaktadır.

halka açıklanacak ve Meng-hsün de ayaklanmak için bir fırsat bulmuş olcaktı. Ona karşı saldırı düzenlememe izin verirseniz, mutlaka başarı kazanacağım ve onu engelleyeceğim."demiştir. Bu sözlere inanmayan Tuan Ye onu öldürtmüştür.

Bu ölüm haberini alan Meng-hsün, askerleri önünde ağlayarak: "*Nan-ch'eng her zaman Tuan Ye'ye sadık biri olmasına rağman sebepsiz yere öldürülmüştür. Sizler onun intikamını almalısınız. Biz, onu halkımızı daha iyi bir duruma kavuşturabilmesi için başa geçirmiştik. Şimdi ise ülkemizde büyük karışıklık yaşanmaktadır. Bu durumu düzeltmek için hiçbir girişimde bulunmayan Tuan Ye'yi Ch'en Sheng, Wu Kuang gibi büyük bir lider olduğunu düşünerek seçmiştik. Dedikodulara inanan, şüpheli biri olduğundan sadık ve iyi insanlara zarar verebilen bu kişinin kötülüklerine karşı nasıl böyle hareketsiz kalabilirsiniz*?" şeklinde bir konuşma yapmıştır. Derin saygı duydukları liderleri Nan-ch'eng'ın öldürülmesinden büyük üzüntü duyan askerler, Meng-hsün'ün sözlerini yerinde bulmuşlardır. Bu durumdan yararlanan Meng-hsün, Tuan Ye'ye karşı büyük bir isyan başlatmıştır. Ti-chih [313] bölgesine vardığında askerlerin sayısı onbinleri aşmış bulunuyordu. Tsang Mo-hai, askerleriyle teslim olunca buradaki Ch'iang halkı da Meng-hsün'e destek vermek için isyan çıkartmıştır.

Bu isyanları bastırmak için Tuan Ye, T'ien Ang ve Liang Chung-yung'u Meng-hsün'e saldırmaları için göndermiştir. Neticede Tuan Ye'nin ordusu dağılmaya başlamıştır.

Aynı yıl Chü-Ch'ü Meng-hsün, Chang-ye önlerine geldiğinde T'ien Ch'eng-ai kapıları açarak onları içeri almıştır. Bunun üzerine Tuan Ye'in yanındakiler korkularından kaçmıştır.

401 yılında Sonraki Ch'in hükümdarı Yao Hsing, Yao Shuo-te'yi Ku-tsang'a saldırması için göndermiştir. Sonraki Liang kralı Lü Lung başkenti koruyamayınca büyük bir yenilgiye uğratılmıştır. Bu durum üzerine Meng-hsün, Li k'ao'yu, Sonraki Ch'in Devleti'ne elçi olarak yollamıştır.

[313]Ti-chih bölgesi, bugünkü Kansu Eyaleti'nin Shan-tan ilçesinin güneybatısında bulunmaktadır.

Kuzey Liang toprakları içinde bulunan Chiu-ch'üan, Liang-ning'de Batı Liang Devleti'ne bağlanmak istediklerini ilan etmiştir. Bunun üzerine Meng-hsün, Chü-ch'ü Na ile Chang Ch'ien'i Ku-tsang şehrine göndermiştir. Ancak bu sırada devletin ileri gelenleri arasında doğuya göçle ilgili olarak fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştı. Chang Ch'ien, doğuya gitmeleri daha iyi olacağını ileri sürerken, Chü-ch'ü Na ise doğup büyüdükleri toprakların terk edilmemesi gerektiğini savunmuştu. Neticede Chang Ch'ien, Meng-hsün tarafından öldürtülmüştür.[314]

M.Ö. 402 yılında Ku-tsang şehrinde büyük bir kıtlık meydana gelmiş, yüzlerce kişi açlıktan ölmüştü. Bu çaresizlik karşısında yüzlerce kişi komşu Ch'iang ve yabancı halkların hizmetinde çalışabilmek için Ku-tsang'dan dışarı çıkmak için izin istiyorlardı. Meng-hsün, bu fırsattan yararlanarak Ku-tsang'a saldırmıştır. Bunun üzerine Lü Lung, Güney Liang Devletinden yardım istemiş, T'u-fa-t'an liderliğindeki on bin kişilik bir ordu Ku-tsang'a yollamış, ancak henüz yolda iken Lü lung'un Meng-hsün'ün ordusunu mağlup ettiği haberi gelmişti. Ku-tsang'a10 bin Hu miktarında pirinç göndermesi karşılığında barış önerisi kabul edilmiş ve Meng-hsün ülkesine dönmüştür. T'u-fa Ju-t'an, Ch'ang-sung[315] bölgesine vardığında Meng- hsün'ün çekildiğini duyunca Liang-tse ve Tuan-tsung'da yaşayan 500 kadar aileyi de yanına alarak geri dönmüştür.[316]

Diğer taraftan bölgede gittikçe güçlenen Ch'in kralı Yao Hsing'in emriyle Chao Yao 20 bin kişiden oluşan bir ordu ile Chin-ch'eng bölgesine yerleşmişti. Wang Sung-tsung, ordusuyla Ku-tsang şehrinin daha iyi korunması için Lü Lung'a yardım göndermişti.

402 yılının 8. ayında Meng-hsün, Fan-he[317]'de yaşayan Lo P'an halkına saldırmış fakat bir başarı sağlamayınca, 500'den fazla aileyi yanına alarak geri dönmüştür. Bu arada Chang-ye şehrine gelen Liang Fei ve Chang kou başkanlığındaki

[314]Tang Guo Zhong, *a.g.t.*, s.31-34,36-37.
[315]Bugünkü Kansu Eyaleti'nin Ku-lang ilçesinin batısında bulunmaktadır.
[316]Tang Guo Zhong, *a.g.t.*, s.39-40.
[317]Fan-he, bugünkü Kansu Eyaleti'nin Yung-ch'ang ilçesinin batısında bulunmaktadır.

elçilik heyeti, Meng-hsün'e Yao Hsing adına, Cheng Hsi Ta Chiang Chün, Sha-chou Tz'u Shıh ve Hsi-hai Hou gibi ünvanlar vermiştir.

405 yılının 8. ayında Batı Liang kralı Li K'ao ve Chang Shıh, Meng-hsün'e hücum etmek için başkentini Chiu-ch'üan'e taşımayı planlamıştı. Hizmetindeki Chang Ti-shun'u Le-kuan şehrine yerleştirerek onu Chien-K'ang valiliğine tayin etmiştir. Ayrıca Sung Yu ve oğlu Sung Jang'ı da Tun-huang'ı korumakla görevlendirmiştir. Bu gelişmeleri takiben başkenti Tun-huang'dan Chiu-ch'üan'e taşımıştır.[318]

Bir yıl sonra Meng-hsün, ordusuyla Batı Liang Devleti'nin başkenti Chiu-ch'üan'e hücum etmek için yakınlardaki An-mi[319] bölgesine kadar gelmiştir. Burada yapılan savaşta Li K'ao, yenilgiye uğramış ve Chiu-ch'üan şehrine sığınmıştır. Bunun üzerine netice alamayan Meng-hsün de ordusuyla birlikte geri dönmüştür. Ju-t'an, Sonraki Ch'in kralı Yao Hsing'e 3 bin at, 30 bin koyun göndermiştir. Bu bağlılığından dolayı kendisine Liang-chou Tz'u Shıh gibi ünvanlar verilerek Sarı Irmak'ın batısında kalan bölgelerin askeri işleriyle ilgilenmekle görevlendirilmiştir. Ayrıca Ju-t'an'ın Ku-tsang'da oturma izni alması onun uzun süredir gerçekleştirmek istediği amacına ulaşmasını sağlamıştır.[320]

T'u-fa Ju-t'an, 50 bini aşan ordusuyla Meng-hsün'e aniden saldırmıştır. Ancak Chün-shih [321] 'da yapılan savaş sonucunda J'u-tan, büyük bir yenilgiye uğratılmıştır. İlerlemesini sürdüren Meng-hsün, Hsi-chün valisi Yang Tung ile Ji-le mevkinde yapmış olduğu savaşta onu teslim almıştır.

410 yılında Güney Liang kralı, K'u-mu'yu Meng-hsün'e hücum etmesi için göndermiştir. Bunun üzerine Meng-hsün, 30 bin kişiden oluşan ordusuyla Ju-t'an'a karşı harekete geçmiştir. Hsi-chün'e geldiğinde kuzeybatıdan şiddetli bir rüzgar esmeye başlamış ve çok geçmeden akşam olmuştur. Bu durum üzerine Hsien-

[318]Tang Guo Zhong, *a.g.t.,* s.40-44.
[319]An-mi, bugünkü Kansu Eyaleti'nin Kao-t'ai ilçesinin kuzeybatısında bulunmaktadır.
[320]Tang Guo Zhong, *a.g.t.,* s.44-45.
[321]Chün-shih, bugünkü Kansu Eyaleti'nin Shan-tan ilçesinin güneydoğusunda bulunmaktadır.

mei [322] 'ye ulaştığında buradaki bin aileyi de yanına alarak geri dönemeye başlamıştır.[323]

Diğer taraftan Güney Liang Devleti'nde Sağ Wei Chiang Chün rütbeli Ch'ıh-chen, Ju-t'an'a karşı isyan ederek Shıh-lü dağında[324] karargah kurmuştur. Bu durum üzerine Ju-t'an, Che-chüe Ch'ıh-chen ve Meng-hsün'ün birlikte saldırmalarından korkarak merkezini Le-tu[325] şehrine taşımıştır. Ancak Ju-t'an, Ku-tsang'dan ayrılır ayrılmaz Wei-nan[326] şehrinden olan Hou-chen isyan çıkartarak 3 binden fazla aileyi birlikte şehrin güney kısmını işgal etmiş ve kendisi Liang-chou Tzu'u Shıh görevini üstlenmiştir.[327]

411 yılının ikinci ayında Meng-hsün, ordusuyla Ku-tsang'a saldırı düzenleyerek Chiao Lang'ı yakalamış, fakat daha sonra onu bağışlamıştır. Meng-hsün, önce kardeşi Chü-ch'ü Na'ya, Ch'in-chou[328] Tz'u Shıh ünvanını vererek Ku-tsang şehrini korumakla görevlendirmiş, hemen ardından kendisi de Ju-t'an'a yeni bir saldırı başlatmıştır. Bunun üzerine Ju-t'an, P'an-he[329] bölgesindeki Tuan Kou ile Yün Lien'ı Meng-hsün'e arkadan saldırması için göndermiştir.

Harekata devam eden Meng-hsün, Le-tu şehrini kuşatmış ve fakat ele geçirememiştir.[330]

Güney Liang kralı T'u-fa Ju-t'an Meng-hsün'e tekrar saldırmak istemiştir. Fakat general Meng K'ai ona karşı çıkarak şunları şöylemiştir: "*Meng-hsün Ku-tsang'ı daha yeni ele geçirmiştir ve şu anda oldukça kuvvetli bir durumdadır. Bu yüzden ona saldırmamalıyız.*" Bu uyarıları dinlemeyen Ju-t'an, ordusuyla beş kol halinde P'an-he

[322]Hsien-mei, bugünkü Kansu Eyaleti'nin Yung-ch'ang ilçesinin doğusunda bulunmaktadır.
[323]Tang Guo Zhong, *a.g.t.*, s.46-47.
[324] Shıh-lü dağı, Ku-tsang'ın güneybatısında bulunmaktadır.
[325] Le-tu, bugünkü Kansu Eyaleti'nde bulunmaktadır.
[326] Wei-nan, bugünkü Kansu Eyaleti'nin Ku-lang ilçesinin doğusunda bulunmaktadır.
[327]Tang Guo Zhong, *a.g.t.*, s.47-48.
[328] Ch'in-chou, bugünkü Kansu Eyaleti'nin Tien-shui şehrinin güneybatısında bulunmaktadır.
[329] Pan-he, bugünkü Kansu Eyaleti'nin Yung-ch'ang ilçesinin batısında bulunmaktadır.
[330]Tang Guo Zhong, *a.g.t.*, s.49-50.

ve Tiao-ti[331] bölgelerine kadar gelerek, buralarda oturan 5 binden fazla aileyi esir almıştır.

412 yılının onuncu ayında Chü-ch'ü Meng-hsün, başkentini Chang-ye'den Ku-tsang'a taşımıştır. Bir ay sonra Meng-hsün, kendisini He-hsi kralı ilan etmiştir. Ayrıca Ku-tsang şehrinde bulunan sarayları tamir ettirmiş, şehirin kale ve kapılarına yeni ilaveler yaptırmıştır.

413 yılının dördüncü ayında Meng-hsün, Le-tu'ya kadar gelmiş ancak şehri ele geçirememiştir.

Geniş topraklara sahip olma arzusundan vazgeçmeyen Meng-hsün, Fu Eng'ı 10 bin kişilik süvari ordusuyla, T'iao-ti bölgesinde yaşayan Pei-he ve Wu-ti adlı yabancı kavimlere saldırması için göndermiştir. Yapılan savaş sonucunda Kuzey Liang ordusu büyük bir zafer kazanmış ve 2 binden fazla aileyi esir almıştır.

Aynı ay içerisinde Meng-hsün, uyurken hizmetkarlarından Wang Huai-tsu, onu öldürtmek istemiş ancak başarısız olup sadece bacağından yaralamıştır. Bunun üzerine karısı Meng-hsün bu hizmetkarı yakalatarak öldürtmüştür.[332]

415 yılının ikinci ayında Meng-hsün, ordusuyla Batı Ch'in Devleti'nin Kuang-wu vilayetine saldırarak burasını ele geçirmiştir. Kral Ch'i-fu Ch'ıh-p'an generallerinden T'uei Ni Yin'ı karşı saldırıda bulunmak için göndermişse de, Hao-men[333]'da yapılan savaşta Meng Hsün tarafından öldürülmüştür.[334]

Meng-hsün'ün, Chin Devleti ile iyi ilişkiler kurma girişimi ardından, Hsia Hun Devleti'nin hükümdarı Ho-lien Po-Po onunla ittifak kurmak için kardeşi Wu-Lo-Ku'yu göndermiştir. Bu öneriyi kabul eden Meng-hsün kardeşi Huang-he valisi Han P'ing'i Hsia Hun Devleti'ne yollamıştır. Ho-lien Po-Po tarafından hazırlanan anlaşmanın metni kaynaklarda şu şekilde geçmektedir:

---

[331]T'iao-ti, bugünkü Kansu Eyaleti'nin Chang-yeh ilçesinin doğusunda bulunmaktadır.
[332]Tang Guo Zhong, *a.g.t.*, s.50,52-54.
[333]Hao-men, bugünkü Kansu Eyaleti'nin Nien-po ilçesinin doğusunda bulunmaktadır.
[334]Tang Guo Zhong, *a.g.t.*, s.55.

"*Chin Hanedanlığının (Batı Chin 265-317) zayıflamasından itibaren Çin toprakları büyük bir felaketle karşı karşıya kalmıştır. Eski Chao ve Wei Devletleri toprakları ile Ch'in ve Lung*[335] *bölgeleri bugün sorunların ortaya çıktığı yerler olmuştur. Şu anda iki eski başkent (Lo-yang ve Ch'ang-an) otlarla kaplanmıştır. Perişan durumdaki halk kime güveneceğini bilmemektedir. Bu duruma çok üzülen tanrı, onları kurtarma görevini bize vermiştir. İzlediğimiz politika ile değerlerimiz aynı olan iki komşu ülkeyiz. Derhal dostluk ilişkileri kurarak birlikte olup halkı bu felaketten kurtaralım. Tarih boyunca devletler ve aileler tanrının istediği doğrultuda daima dost kalmak için ant içerek söz verirlerdi. Bu rağmen Chin, Ch'u, Wu ve Shu gibi devletler anlaşmadan çok kısa bir süre sonra birbirleriyle yeniden savaşmaya başlamışlardır. Oysa bugün biz bunlar gibi değiliz. Birbirini içten seven ve hayranlık duyan kişileriz. Savaşı durdurarak güçlüklere karşı koyup azim ve inançla halka yardımcı olalım. Tehlike yaratabilecek bir karşılık anında birlikte hareket ederek ülkede sükuneti sağladıktan sonra gerekli düzenlemeleri yapalım. Barış ve savaş zamanlarında birbirimize yardımcı olalım. Böylece birbirimizin eksiğini tamamlamış oluruz. Bu dostlumuz, çocuklarımız ve torunlarımız tarafından da devam ettirilsin bu güzel ilişki sonsuza kadar sürsün*."[336]

Diğer taraftan 416 yılının birinci ayında Batı Ch'in kralı Chıh-p'an, Ta-chung[337] bölgesine kadar gelmiştir. Bunun üzerine Meng-hsün, geri çekilme kararı almıştır ve Ch'ıh-p'an ile evlilik anlaşması yapmıştır.[338]

417 yılının ikinci ayında Meng-hsün, girişimlerinde başarılı olabilmek için Chin-shan[339] dağında bir kurban töreni düzenlemiştir. Chü-ch'ü Kuang-tsung'u 10 bin kişilik bir orduyla Wu-t'i halkına saldırmaya göndermiş ve burada büyük bir zafer kazanmıştır. Sonra Meng-hsün, batıda Tiao-ti'ye gelince, Chü-ch'ü Ch'eng-tu'yu 5

[335]Lung, bugünkü Kansu Eyaleti'ni ifade eden genel bir isimdir.
[336]Tang Guo Zhong, *a.g.t.*, s.56-57.
[337]Ta-chung, bugünkü Kansu Eyaleti'nin Lin-tan ilçesinin batısında bulunmaktadır.
[338]Tang Guo Zhong, *a.g.t.*, s.59.
[339]Chin-shan dağı, bugünkü Kansu Eyaleti'nin Shan-tan ilçesinde bulunmaktadır.

bin süvari ile Pei-he halkı üzerine yollamıştır. Daha sonra Hsi-hai batı yolunu takip ederek Yen-chıh[340] bölgesine kadar gelmiştir.[341]

Aynı yılın dördüncü ayında Meng-hsün, Batı Liang kralı Li Hsin'i yenilgiye uğratabilmek için bir plan yapmıştır. Plan gereği Meng-hsün, Chang-ye valisi Chü-ch'ü Kuang-tsung'a ordusuyla birlikte Li Hsin'e teslim olmasını emretmiştir. Bunun bir tuzak olduğunu fark etmeyen, Li Hsin, onları karşılaması için önce bir birlik göndermiş daha sonra kendi arkalarından gitmeyi düşünmüştür. Bu sırada Meng-hsün, 30 bin kişilik askeriyle Liao-ch'uan bölgesinde Li Hsin'e pusu kurarak beklemeye başlamıştı. Ancak Li Hsin, bunu zamanında fark edince hemen geri çekilmiştir. Meng-hsün, Hsie-chıh-chien bölgesinde ona yetişerek savaşmaya başlamıştır. 7 binden fazla askerini kaybederek yenilgiye uğramıştır. Meng-hsün ve ordusu, kaçarak Chien-k'ang[342] şehrine sığınmıştır. [343]

418 ve 420 yıllarındaki saldırılardan sonra Meng-hsün, Kansu'nun Chiu-ch'üan şehrine girdi[344]. Ancak şehrin yağmalanmasına izin verilmedi[345]. Liang İmparatoriçesinin yalvarmaları üzerine ailesini affetti. İmparatoriçenin kızı ile evlendirilen Chü-ch'ü Mu-chien Kansu'nun Chiu-ch'üan valisi olarak görevlendirildi.

420 yılında Chin Devleti'nin güney toprakları üzerinde kurulan Sung Devleti (420-479) kuzeydeki Chin topraklarında kurulan Wei Devleti ile hakimiyeti paylaşıyordu. Meng-hsün kurnaz bir devlet adamı olarak her iki ülkeye de elçi göndererek He-hsi unvanını onaylatmak istedi. Wei Devleti'ni daha tehlikeli gördüğü için kendini Sung Devleti'ne yakın göstermeye çalıştı ve Sung Kralı onu Kansu'nun Liang-chou askeri valisi yani Baş Komutan gibi unvanlar vererek himayesi altına aldığını belirtti.

---

[340]Bu göl, bugünkü Kansu Eyaleti'nin kuzeybatısında bulunan Tapuşunor gölüdür.
[341]Tang Guo Zhong, *a.g.t.*, s.59-60.
[342]Chien-k'ang, bugünkü Kansu Eyaleti'nin Kao-t'ai ilçesinin güneyinde bulunmaktadır.
[343]Tang Guo Zhong, *a.g.t.*, s.61.
[344] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t.*, s.29 ; Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.289.
[345] Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.289.

Son Ch'in Devleti 417 yılında Sung Devleti tarafından bertaraf edilmiş, bölgede tehdit olarak Batı Ch'in Devleti kalmıştı.[346]

Diğer taraftan Li Hsin'in 30 bin kişilik bir orduyla doğuya doğru harekete geçtiğini duyan Meng-hsün, "*Li Hsin artık kurduğum tuzağa düşmüş oldu. Ancak, Hao-men'dan batıya gittiğimizi öğrenirse, ilermekten vazgeçecektir*." diye düşünerek Hao-men şehrini işgal ettiklerini ve Huang-ku[347]'ya doğru saldırıya geçtiklerini gerçekmiş gibi duyurmuştur. Bu haberin doğru olduğuna inanarak çok sevinen Li Hsin, Meng-hsün tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmıştır. Daha sonra bir kez daha savaşa girişmiş ve öldürülmüştür. Kardeşi Chiu-ch'üan valisi Li Fan diğerleriyle birlikte bölgeyi terk ederek Tun-huang'a kaçmıştır.

Büyük bir zafer elde eden Meng-hsün, Chiu-ch'üan şehrine girdiklerinde askerlerin yağma yapmalarını engellemek için emir vermiştir. Oğlu Mu Chien'i de Chiu-ch'üan valiliğine atamıştır. Bu arada Li Hsin'in kardeşi Tun-huang valisi Li Hsün ile Li Fan şehri terk ederek Pei-shan dağına kaçmışlardır. Daha sonra Meng-hsün, Ku-tsang'a geri dönerek Li Hsin'in annesini bağışlamış, kızını da oğlu Mu- chien ile evlendirmiştir.

Ertesi yılın üçüncü ayında Meng-hsün, 20 bin kişilik ordusuyla Tun-huang şehrini ele geçirmek üzere harekete geçmiştir. Önce yakınındaki suları toplatarak bir baraj yaptırmış daha sonra bu suyu şehre vererek buranın sel altında kalmasını sağlamıştır. Esir düşen Li Hsün'ün yeğeni Li Pao, Ku-tsang'a götürülmüştür. Bununlukla birlikte Batı Liang Devleti'nin topraklarının hepsi Kuzey Liang Devleti'nin hakimiyetine girmiş oluyordu. Bu olaydan sonra Hsi-yü bölgesinde bulunan ülkelerin hepsi Meng-hsün'e elçi ve hediyeler göndererek ona itaat ettiklerini bildirmişlerdir. Tun-huang şehrinin ele geçirilmesi ile Meng-hsün'ün gücünün Batı Bölgeleri'ne kadar uzanmış olduğu görülmektedir.[348]

---

[346] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t.*, s.29-30.
[347]Huang-ku, bugünkü Kansu Eyaleti'nin Nien-po ilçesine yakın bir yerdedir.
[348]Tang Guo Zhong, *a.g.t.*, s.63-66 ;Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t.*, s.30.

Diğer taraftan altıncı ayda Wu-chien[349]'de yapılan savaşta Kuzey Liang ordusu büyük bir yenilgiye uğratılmıştır. Chü-ch'ü Kou-sheng esir düşmüş ve 2 binden fazla asker hayatını kaybetmiştir. [350]

422 yılında Meng-hsün'ün emriyle Chü-ch'ü Ch'eng-tu, on bin kişilik ordusuyla Hung-ch'ıh[351] tepesinde tatbikat yaptı.

423 yılında Meng-hsün, dört büyük vilayetin askeri valiliğine tayin edilmiş, ayrıca Liang-chou Mu ve He-hsi Wang gibi ünvanlar vermiştir.

Aynı yılın sekizinci ayında Jou Janların He-hsi bölgesine saldırmaları üzerine Meng-hsün, oğlu Cheng Ti'yi karşı hücuma yollamış, fakat savaşa girince öldürülmüştür. Bunun üzerine Cheng Te'nin kardeşi Hsing Kuo veliaht olmuştur.[352]

424 yılında Batı Ch'in hükümdarı Ch'ıh-p'an'ın eriyle oğlu Mu Mo ve general Mu Yi Kan, Kuzey Liang Devleti'ne ait olan Pai-ch'ao-ling[353] bölgesine saldırarak birçok kişiyi zorla yanlarına alıp ülkelerine geri dönmüştür.[354]

425 yılının dördüncü ayında Batı Ch'in generali Ch'ıh Lu Chien, Kuzey Liang generali Chü-ch'ü Pai-ti'ye saldırmış onu bölgede oturan 5 binden fazla aileyi esir alıp başkent P'ao-han[355]'a götürmüştür.[356]

426 yılında Ch'ıh Pan, Kuzey Liang Devleti'ne bir sefer düzenlemiş ve Lien-ch'uan[357]'a kadar gelmiştir. Meng-hsün, Hsia Devleti hükümdarı Ho-lien Ting'e elçi yollayıp Batı Ch'in Devleti'nin başkentine saldırmasını tavsiye etmiştir. Bu öneriyi dikkate alan Ho-lien Ting, generallerinden Wei Fa'yı 30 bin kişilik ordusuyla Nan-an

[349]Wu-chien, Ku-tsang şehrinin doğusunundan akıp, Ma-ch'eng nehrine karışmaktadır.
[350]Tang Guo Zhong, *a.g.t.*, s.67.
[351]Hung-ch'ıh tepesi, bugünkü Kansu Eyaleti'nin Wu-wei şehrinin güneydoğusunda bulunmaktadır.
[352]Tang Guo Zhong, *a.g.t.*, s.67-69.
[353]Pai-ch'ao-ling, bugünkü Kansu Eyaleti'nin Ta-t'ung ilçesinin kuzeyinde bulunmaktadır.
[354]Tang Guo Zhong, *a.g.t.*, s.70.
[355]P'ao-han, bugünkü Kansu Eyaleti'nin Tao-he ilçesinde bulunmaktadır.
[356]Tang Guo Zhong, *a.g.t.*, s.70.
[357]Lien-ch'uan, bugünkü Kansu Eyaleti'nin Nien-po ilçesinin doğusunda bulunmaktadır.

şehrine göndermiştir. Çaresiz kalan Ch'ıh-pan, çekilmek zorunda kalmıştır. Aynı yılın dokuzuncu ayında Ch'ıh-p'an, Chiao-he[358] bölgesine göç ettirmiştir.

Bu olaydan iki yıl sonra (428) Batı Ch'in kralı Ch'ıh-p'an ölmüş, yerine veliaht Mu Mo geçmiştir.

Diğer taraftan Meng-hsün, ordusunu Hsi-p'ing'den Le-tu'ya doğru harekete geçirmiştir. Şehri savunmak için Yuan Chi 3 bin kişilik ordusuyla yardıma gelmiştir. Bu sırada T'ung Ch'iang halkından Ch'i Ti, Kuzey Liang ordusuyla anlaşmış 100'den fazla askeri şehrin içine almıştır. Bunlara rağmen Yuan Chi ve askerleri bütün güçleriyle savaşarak düşmanı mağlup etmişlerdir. Mu Mo, Meng-hsün'e elçi göndermiş esir olarak elinde tuttuğu Chü-ch'ü Ch'eng-tu'yu geri vererek barış anlaşması yapmak istediğini bildirmiştir. Mu Mo, Chü-ch'ü Ch'eng-tu'ya para ve hediye vererek geri göndermiştir.[359]

429 yılının altıncı ayında Meng-hsün'ün ordusunu T'an-chiao[360] bölgesine kadar takip etmiştir.[361]

430 yılının yedinci ayında Batı Ch'in hükümdarı Mu Mo, Kuzey Wei Devleti'nin himayesi altına girmiştir. Mu Mo, Hsia hükümdarı Ho-lien Ting'in Kuzey Wei tarafından yenilgiye uğratıldığını duyunca Hsing Kuo ve ailesiyle birlikte Hsia toprağı olan Shang-kue[362]'ye yerleşmek için harekete geçmiştir. Ancak Nan-an şehrinin yakınında Ho-lien Ting tarafından Nan-an şehrine sığınmak zorunda kalmıştır. Neticede Mu Mo, teslim olmak zorunda kalmıştır. Chü-ch'ü Hsing-kuo ise yakalanarak Shang-kuei şehrine götürülmüştür.

431 yılının altıncı ayında Ho-lien Ting, Sarı Irmağa geçerek Kuzey Liang Devleti'ne saldırmak istemiştir. Hsia kralı Ho-lien Ting esir düşmüş, Chü-ch'ü Hsing-kuo da yaralanmıştır. Bu olaydan sonra Hsia Devleti son bulmuştur.[363]

---

[358]Nan-an, bugünkü Kansu Eyaleti'nin Lung-hsi şehrinin kuzeydoğusunda bulunmaktadır.
[359]Tang Guo Zhong, *a.g.t.*, s.70-72.
[360]T'an-chiao bölgesi, bugünkü Kansu Eyaleti'nde Lin-hsia'da bulunmaktadır.
[361]Tang Guo Zhong, *a.g.t.*, s.74.
[362]Shang-kuei, bugünkü Kansu Eyaleti'nin Tien-shui şehrinin güneybatısında bulunmaktadır.
[363]Tang Guo Zhong, *a.g.t.*, s.74-75.

Diğer taraftan Meng-hsün, Kuzey Wei Devleti'ne saygısını göstermek için oğlu An Chou rehin olarak göndermiştir. Buna karşılık bir ay sonra T'a-pa T'ao, Li Shun'yu He-hsi'ye göndererek Meng-hsün'e birçok unvan ve görev vermiştir. Ona görevlerinin ne olduğunu bildiren bir açıklama yapılmıştır. Kaynaklarda bu bilgi şu şekilde geçmektedir: " *Wei Devleti var oldukça bizim adımıza kuzeyde Ch'iung-fa, güneyde Shang-yung, Ming-shan dağı, batıda Kun-lun*[364] *dağı ve doğuda He-ch'ü gibi yerlere savaşmalısınız. Wei hükümdarının yapacağı iç ve dış geziler sırasında izleyeceği güzergah boyunca tıpkı Han Hanedanlığı döneminde tabi beylerin uyguladığı gerekli düzenlemeleri yapmalı ve Wei Devleti'nin bayraklarını kullanmalısınız.*"[365]

433'te Meng-hsün hastalandı. Öldüğünde 66 yaşında olan Meng-hsün, 33 yıl tahta kalmıştı. Meng-hsün ölünce yerine oğlu Mu-chien, geçti[366]. Tabgaç kralı cenaze töreni için görevliler gönderdi ve ona Wu Hsüan Kral (武宣王) unvanını verdi[367].

Saadettin Gömeç ve Gumilev'e göre He-hsi 'de Meng-hsün'ün başarılı olmasının sebebi bölgedeki ahalinin Han döneminden beri Çinlilerden bıkıp usanmasıydı[368].

Meng-hsün, Sung sarayından Çin edebi eserlerini istetti. Sung sarayına ise Kansu'nun Tun-huang şehri ve Liang Tarihleri ile ilgili çeşitli Budhizm çevirilerini yolladı. Meng-hsün, Budhizme büyük ilgi gösterirken, ailesiyle birlikte Konfiçyüs öğretilerini de büyük bir gayretle öğrenmeye çalışıyordu. Onun bu isteği, birçok Budhist rahibin Kansu'nun Liang-chou bölgesine gelerek sayısız çeviri yapmalarında teşvik edici bir rol oynamıştır[369].

---

[364] Kunlun dağı, bugünkü Kansu Eyaleti'nde yer almaktadır. Çin'in en büyük dağıdır. Pamir yaylasından başlayarak üç kol şeklinde uzanmaktadır.
[365]Tang Guo Zhong, *a.g.t.*, s.76.
[366] L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.476 ; Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t.*, s.31 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.81 ; Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.292 ; Saadettin Gömeç, *a.g.m.*, s.3.
[367] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t.*, s.31.
[368] Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.290 ; L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.466.
[369] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t.*, s.24-31.

d. Chü-ch'ü Mu-chien ve Devletin Yıkılışı

Babasından sonra tahta geçen Mu-chien, kuzeyin hakimi Tabgaç imparatoruyla hem de güneydeki Çinlilerin Sung Hanedanlığı ile iyi geçinmeye çalışmıştır.[370]

437 yılının on birinci ayında Wei hükümdarı T'o-pa T'ao, kız kardeşini Wu Wei prensesini, Mu-chien ile evlendirmiştir.

Diğer taraftan Ku-tsang şehri önlerine gelen To-pa T'ao, Mu-chien'e bir elçi göndererek teslim olmasını istemiştir. Ancak Juan Juanların Wei Devleti sınırlarına saldırıda bulunacağını duyan Mu-chien, bunu kabul etmemiş, Wei ordusunun geri dönmek zorunda kalacağını düşünerek savunmaya geçmiştir. Neticede Juan Juan Devleti'nin Ch'ıh Lien kağanı, Wei ordusunun Ku-tsang şehrine karşı başlattığı harekatı fırsat bilerek bir saldırı düzenlemiş, fakat başarılı olmayarak yenilmesi üzerine Mo-nan bölgesine kaçmıştır. Büyük bir tehlike atlatan T'o-pa T'ao, bütün gücüyle Ku-tsang şehrini ele geçirmeye çalışmıştır.

Bu sırada Mu-chien'in kardeşlerinden Wu-hui, Chiu-ch'üan şehrinde, diğer kardeşi Yi-te ise Le-tu'da valilik görevinde bulunuyordu. Yeğeni T'ang-erh da Tun-huang valisi idi. Başkent Ku-tsang'ın işgal edilmesinden sonra Wei Devleti generallerinden Hsi-chuan, Chang-ye şehrine, Feng T'a ise Le-tu'ya saldırıya geçmişlerdir. Düşman ordusu gelmeden önce Chü-ch'ü Yi-te, erzak depolarını ateşe vererek Chiu-ch'üan'e, An-chou ise güneyde Tu-yu-hun Devleti'ne sığınmıştır. General Feng Ta, bunun üzerine halktan birkaç aileyi yanına alarak geri çekilmiştir. General Hsi-chuan ise ordusuyla birlikte kaçan Chü-ch'ü ailesini takip ederek Chiu-ch'üan'e gelince Mu-chien'in kardeşleri Wu-hui ve Yi-te, halklarıyla birlikte önce Chin-ch'ang'a, daha sonra Tun-huang şehrine gelerek yeğenleri T'ang-erh'e sığınmışlardır. Böylece Chiu-ch'üan, Wu-wei ve Chang-yeh gibi şehirler Wei Devleti'nin kontrolü altına geçmiştir. Hükümdar, Yuan-ch'ieh'ı Chiu-ch'üan şehrini

[370] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.m.*, s.199.

savunmakla görevlendirmiş, ayrıca Wu-wei ve Chang-yeh gibi önemli şehirlerin korunması için düzenlemeler yapmıştır.

440 yılında Chiu-ch'üan valisi Chü-ch'ü Wu-hui Ku-tsang felaketinden sonra Chin-ch'eng kentine kaçtı. Yü-men-kuang (玉門關)[371]geçerek kardeşi T'ang-erh ile Tun-huang şehrinde birleşti. Böylece T'ai Wu, Chiu-ch'üan şehrini kolaylıkla işgal etti. Wu-hui taraflarını organize ederken kardeşi Chang-ye valisi Yi-te, Chin-ch'eng şehrine geldi. Böylece Chiu-ch'üan şehrini yeniden ele geçirdiler. Eski topraklarını ele geçirmeye çabalayan Wu-hui 40.000 hane halkıyla yeniden Kansu'nun Chiu-ch'üan şehrine yerleşti; ama kıtlık çıkartılabileceği endişesiyle bağımsızlığını ilan edemedi[372].

441 yılı dördüncü ayında kardeşlerden T'ang-erh Wu-hui'ye karşı isyan etti. Wu-hui kardeşi T'ien-chou'yu Kansu'nun Chiu-ch'üan şehrini koruması için bıraktı ve Yi-te ile birleşerek T'ang-erh üzerine saldırdı. T'ang, yenilerek öldürüldü. Onların bu kavgalarından yararlanmak isteyen T'ai Wu (太武), Chiu-ch'üan üzerine birlik gönderdi ve saldırttı. Şehirde mahsur kalan T'ien-chou yiyecek sıkıntısı problemiyle karşı karşıya kaldı. Açlıktan 10.000'den fazla insan öldü. Hatta savaşçıları doyurduğu için karısını bile cezalandırmak zorunda kalan T'ien-chou yakalanarak öldürüldü[373].

Wu-hui teslim oldu ve "Liang-chou Askeri Valisi" "Chiu-ch'üan kralı " kardeşi Yi-te'ya ise "Chang-yeh Başkomutanı" unvanı verildi.

Wu-hui, giriştiği başkaldırı hareketlerinde başarılı olamayınca Kansu'nun Chiu-ch'üan şehrinden Tun-huang'a kaçmak zorunda kaldı. Artık onun He-hsi bölgesini terk etmekten başka çaresi kalmamıştı. O, Tarım havzasındaki vaha şehirlerinde güçlü bir devlet kurmayı planlıyordu[374].

---

[371] Yang-kuang'ın kuzeybatısında yer alan Yü-men Geçidi, aynı zamanda Kansu Eyaleti'nin Tun-huang (敦煌) şehrine 150 Li uzaklıktadır. Ayşe Onat, "Han Dönemindeki Bazı Türkistan Devletleri Hakkında Bir İnceleme", *Belleten*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991,C.LV, Sa:212, s.71.
[372] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t.*, s.35.
[373]Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t*, s.36 ; Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.294.
[374] Gös. Yer.

Wu-hui önce kardeşi An-chou'yu 5000 kişilik bir kuvvetle batıya Shan-shan'a gönderdi. Ancak bu sırada Shan-shan'a Tabgaçlardan yardım gelmesi üzerine An-chou geri çekilmek zorunda kaldı.

441 yılının dördüncü ayında Chü-ch'ü T'ang-erh bir ayaklanma başlatmıştır. Bunun üzerine Wu-hui, yeğeni T'ien-chou'yu Chiu-ch'üan şehrini korumakla görevlendirmiştir. Kardeşi Yi-te ile birlikte Tang-erh'e saldırmasını emretmiştir. Yapılan savaşta Tang-erh öldürülmüş ve böylelikle Wu-hui, Tun-huang şehrini yeniden ele geçirmiştir. Bu arada Wei hükümdarı Wu-hui'in gelecekte kendisi için büyük bir tehlike yaratacağından korkarak, general Hsi-chuan'ı Chiu-ch'üan şehrine saldırıya göndermiştir.

441 yılının on birinci ayında Wei ordusu tarafından Chiu-ch'üan şehri düşürülmüştür. Bunun üzerine çaresiz kalan Tien-chou teslim olmuştur. Bu arada Tun-huang'da bulunan Wu-hui'in de yiyeceği azalmaya başlamış ve korkusundan batıya kaçmak üzere hazırlanmıştır. Kardeşi An-chou'yu önce 5000 askeriyle Shan-shan Devleti'ne saldırıda bulunması için göndermiştir.

442 yılının dördüncü ayında Wu-hui, Tun-huang şehrini terk etmek zorunda kalmıştır. Shan-shan veliahtı da An-chou'ya teslim olmuştur. Böylece Wu-hui, Shan-shan Devleti'ne yerleşmiştir.

Bu sırada Batı Liang Devleti'nin yıkılmasından sonra kaçmış olan Li Pao, İ Wu Devleti'nden topladığı 2 bin askerle Tun-huang şehrine saldırıda bulunmuştur.[375]

442 yılında Shan-shan kralı Pi Lung ülke içindeki iç karışıklıklar sonucu Çerçederya'nın üst mecrasındaki Chü Mo bölgesine kaçtı. Veliahtı ise An-chou'ya katıldı. Bunun üzerine Wu-hui halkıyla birlikte Gobi çölüne geçti, fakat askerlerinin yarısı susuzluktan öldü ve daha sonra Shan-shan'ı işgal etti.

[375]Tang Guo Zhong, *a.g.t.,* s.76,81,87-91,93.

444 yılı 5. ayında Wu-hui hastalanarak öldü ve yerine kardeşi An-chou geçti. 9. ayda An-chou'da ağabeyinin unvanları verildi. Daha sonra An-chou 460 yılında Juan-juanlara katıldı.[376]

1903 yılında Turfan'daki Karahoço şehrinin doğusunda yapılan kazılarda Kuzey Liang Chü-ch'ü An-chou tarafından yaptırılan tapınak yazıtı, Tu yü Kou kazılarında ise yine An-chou tarafından yazdırılan ve üzerindeki kayıta göre 457 yılında yaptırıldığı anlaşılan bir Budhist metin ele geçmiştir. Yine 1972 yılında Turfan Astana Kabristanında bu yıllara ait bir mezar kitabesi bulunmuştur. Bu kitabe Büyük general, Kao-chang askeri valisi olan bir kişiye aittir[377].

[376] Bahaeddin Ögel, *a.g.m.*, s.94-95.
[377] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.t.*, s.35-37.

4.Kuzey Wei Tabgaç Devleti Döneminde Kansu Eyaleti (386-550)

4 yüzyılın başında, daha önce Çin topraklarında yerleşmiş olan Hsiung-nuların Çin'deki Chin hanedanı içindeki kargaşalıktan yararlanarak Kuzey Çin'de egemenliği ele geçirmesi ve Chin hanedanı yöneticilerini Güneye sürmesi ile başlayan hareket sonucu, bütün bir Kuzey Çin, yüzyıldan fazla bir süre, çoğu azınlık halkları tarafından kurulan 19 kadar siyasal birlikçe yönetilmiş, sonunda To-palar bu parçalanmış duruma son vererek, tüm Kuzey Çin'i tek bir yönetim altında birleştirmiştir.

Hsiung-nular Güney ve Kuzey olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Güney Hunları İç Moğolistan'a ve Batıda Ordos ve Kansu'nun doğu yörelerine kadar uzanan topraklarda yerleşmişlerdir.

Çin'de Chin Hanedanı dönemine gelindiğinde, Han döneminden beri süre gelen göçler sonucu Kansu'dan Liao-ning'e kadar uzanan bölgede çok sayıda çeşitli azınlık halkları yerleşmişlerdi.

Han döneminde, Kuzeybatıda göçebelik yapan yabancı halklar arasında Hsiung-nular bulunuyordu. Onlar Çin'in Kuzeybatı bölgelerinden itibaren Shan-hsi ve Kansu eyaletleri çevresinde yerleşmişlerdir. Tiler, Kansu'nun Güney yörelerinden Sze-ch'uan'ın Kuzey sınırına kadar olan dağlık bölgede yerleşmişlerdir.

Üç Devlet Dönemi'ne gelindiğinde Wei Devleti hükümdarı Ts'ao Ts'ao, Wu-tu ilindeki Tileri Kansu'da Çinlilerle birlikte oturmaya zorlamıştır. Onlar, An-ting'in ilçeleri topraklarına yayılmışlardır.

3.Yüzyıla gelindiğinde T'o-pa ailesinin yan kollarından olan T'u-fa ailesi ise Batı Bölgesi başkanlığına geçerek, He-hsi'deki Tsou-lang'a yerleşmişlerdir. Bunlar daha sonra Lung-hsi Hsien-pilerinin Ch'i-fu ailesi olarak anılmaya başlamış, Çin'in Kuzeybatı eyaletlerinden Kansu'ya geçmişlerdir.

Çin'de 3. Ve 4. Yüzyıllarda Kansu ve Ch'ing-hai'dan Liao-ning'e kadar uzanan bölgede azınlık halkları yerleşmişti. Azınlıkların büyük bir bölümü, dağınık

bir biçimde, birbirleriyle iç içe yaşmakla birlikte, bir bölümü toplu olarak belli yörelere yerleşmişlerdi. [378]

Tabgaçların Tai Devleti ve Kuzey Wei Hanedanlığı da bu dönemde kurulmuş olmasına rağmen Çinli tarihçiler tarafından On Altı Devlet'e dahil edilmemektedir.[379]

T'o-pa Kuei'in yerine geçen T'o-pa Sze döneminde Kuzey Wei çok güçlenmiştir. Bu sırada 16 Devlet'ten kalan Batı Ch'in, Güney Liang Devleti'ni ortadan kaldırmıştır. Kuzey'de sadece Kuzey Yen, Hsia, Batı Ch'in ve Kuzey Liang Devletleri kalmıştır.

T'o-paların yayılma yönüne bakacak olursak hedeflerinin Ordos'un Güneyinde, Türkistan'dan Ku-tsang yoluyla P'ing Ch'eng'e bağlanan ticaret yolunu ele geçirmek olduğu anlaşılmaktadır.

Türkistan'dan gelen malların büyük çoğunluğu Kuzey Liang Hun Devleti'nin elindeki Ku-tsang yoluyla Hsia Hun Devleti başkenti T'ung Wan'a oradan da P'ing-ch'eng'e nakledilmekte, bu kentler büyük zenginliklerin toplandığı merkezler haline gelmekteydi. Ayrıca, Ku-tsang'ın bulunduğu He-hsi adı verilen yöre, en iyi atların yetiştiği, büyük otlaklara sahip bir bölgedir. Burada yetiştirilen atlar, Ordos'un Güneyindeki bu ticaret yoluyla P'ing-ch'eng'e ulaştırılmaktadır. Bu yoldan önceleri Hsiung-nuların Kuzey Liang ve Hsia devletleri büyük ölçüde yararlanmıştır. Nitekim T'o-pa K'uei, Liu Wei-ch'en'in oturduğu Yüeh-pa kentinden zengin hazineler, 300.000 ünlü at, 4.000.000 sığır ve koyun ele geçirilmiştir. Hsia Devletine son verildiğinde ele geçirilen ganimet 300.000 at milyonlarca sığır ve koyundur. He-hsi'deki Ku-tsang alındığında elde edilen hazineler hesap edilemeyecek kadar çoktu.

5.Yüzyıldan önce T'o-paların temel ekonomik uğraşıları hayvancılıktı. Onlar, 398 yılında P'ing-ch'eng'e yerleştikten sonra Kuzey Wei'de ekonomik yaşamı

[378] Pulat Otkan, *T'o-pa Wei Döneminde Toplum ve Ekonomi,* Ankara 1980, s.2,5-6,8-9,13,16.
[379]Tuğba Gökçe Balcı, *Tabgaç Devleti(386-534)* (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi, Doktora Tezi), İstanbul 2018, s.18-21.

hayvancılıktan tarıma doğru gelişme göstermeye başlamıştır. Daha sonraları ise, tarım tüm ülkede ağırlık taşıyan bir önem kazanmıştır.

T'o-palar, Çin topraklarına doğru ilerledikten sonra yeni yeni otlak alanları açmışlar, sadece ekilmeyen toprakları otlak olarak kullanmakla kalmayıp, daha önceleri tarım yapılan alanları da otlak haline getirmişlerdir. Bu nedenle hayvancılık T'o-paların yaşamının vazgeçilmez bir parçası olarak sürmüştür.

Kuzey Wei döneminde He-hsi'deki devlet otlaklarında çeşitli hayvan besicileri vardır.

T'o-pa Boylar Birliği döneminde boyların ortak malı olan pek çok otlak bulunmaktaydı. Çin kaynaklarına göre bu otlaklar belli görevlilerin gözetimi altında tutulmaktaydı. T'o-pa Wei Devleti kurulduktan sonra Huang-he'nın doğusunda ve batısında çeşitli devlet otlakları bulunmaktaydı. Bunların içinde en büyüğü He-hsi otlağıydı. Çin kaynaklarına göre He-hsi'de su ve otlar iyi olduğu için burası otlak yapılmıştır.

Çin kaynaklarında T'o-paların akınlarından sonra halkı göç ettirerek bir sürgün siyaseti izlendiği belirtilmektedir. 448 yılında He-hsi'deki Li-shih'den 5.000 aile başkente sürülmüştür.

Çin kaynaklarına göre Chi, He-hsi'de yaşayan bir aile idi.

Diğer taraftan P'ing-ch'eng başkent yapılıp, bu yöreye çevreden getirilen halk yerleştirilip, bunlara toprak dağıtıldıktan sonra, tarım önem kazanmış, devletin geliri bu halktan alınan vergiye dayanmaya başlamıştır. Bir süre sonra Kuzey Liang gibi devletler ortadan kaldırılınca Türkistan şehirleri ile doğrudan ilişki kurmuşlardır.

T'o-paların Kuzey sınırını korumak için oluşturdukları uçlarda bulunan göçebe kökenli askerlerin yaşamında önemli değişiklikler yaratmıştır. Devletin yerleşik yaşama geçerek tarımcı bir politika izlemesi, göç etmeyi yasaklaması, ticareti tekelleştirmesi, bu uçlardaki göçebe alışkanlıkları olan halkı kale muhafızları haline

getirmesi ve bunların hızlıca fakirleşmesine neden olmuştur. Bu nedenle Kuzey'deki altı Uç'ta çıkan ayaklanmalar T'o-pa Wei Devletinin sonunu getirmiştir. [380]

Güney Hunlarının "Sol Bile Beyi" olan Liu Pao ölünce yerine Liu Yüan "Sol Kanat Kumandanı" oldu. Liu Yüan öncelikle başkenti Sol şehrine nakletti ve 304 yılında tahta çıkarak kurulan devlete Han adını verdi. Böylece On Altı Devlet döneminde kurdukları ilk devlet olan ve sonradan ası İlk Chao olarak değiştirilecek olan Han Devleti kurulmuş oldu.[381]

Ho-lien Po-po, 407 yılında bağlı bulunduğu Sonraki Ch'in Devleti ile Tabgaç Devleti arasında anlaşma yapılmasına kızarak isyan etti. Ardından kendini Büyük Ch'an-yü ilan ederek, Shou-fang merkez olmak üzere Hsia Devleti'ni kurdu.

426-431 yıllarında Hsia ve Tabgaçlar arasında meydana gelen savaşlar neticesinde Hsia Devleti sona erdi ve toprakları Tabgaçlar'ın eline geçti.

Diğer taraftan Meng-hsün ve kardeşleri Tuan Ye ile birlikte isyan ederek Kuzey Liang Devleti'ni kurdular. Tuan Ye, devletin başında dört yıl kaldıktan sonra 401 yılında Meng-hsün tarafından öldürüldü. Ardından tahta geçen Meng-hsün, Chang-yeh şehrini başkent yaptı.

Bundan sonra Kuzey, Güney ve Batı Liang Devletleri arasında sık sık vuku bulan fazla etkili olmayan mücadeleler 411 yılına kadar sürdü. 411 yılında Meng-hsün, Güney Liang Devleti'ne saldırarak Ku-tsang şehrini ele geçirdi ve burayı yeni başkent ilan etti.

Bir süre sonra Tabgaçlar ile ilişkileri bozulan Kuzey Liang Devleti 439 yılında yapılan savaşta başkentini kaybetti. Chü-ch'ü ailesine mensup An-chou 460 yılında Juan-juanlara katıldıysa da bir süre sonra onlar tarafından öldürüldü. Böylelikle Kuzey Liang Hun Devleti tarih sahnesinden silinmiş oldu.[382]

---

[380] Pulat Otkan, *a.g.t.*, s.41,61,63,66-67,74,85,87.
[381] Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.24-25,27.
[382] Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.33-35.

Diğer taraftan Tabgaçların yan kollarından T'u-falar batı bölgesi başkanlığına geçerek He-hsi'deki Tsou-lang'a yerleştiler. Bunlar daha sonra Lung-hsi Hsien-pileri'nin Ch'i-fuları adıyla anılmaya başlanarak Shaan-hsi ve Kansu'ya göç ettiler.

Çin başkentleri Lo-yang ve Ch'ang-an Hunlar tarafınndan ele geçirilmesinin ardından, 316 yılında Çinliler güneye inmek durumunda kalınca, Hsien-piler Çin'in kuzey sınırlarının içlerine doğru sızdılar. Bu dönemde T'u-falar(Ch'i-fular) Kansu'da yaşıyorlardı.

385 yılında Hsien-peilerin Ch'i-fu ailesinden bir kişi, Batı Ch'in Devleti'ni kurdu. Bugünkü Kansu Eyaleti'nin doğusunda yer alan bu devlet de diğerleri gibi sağlam bir temele dayanmadığından kısa bir süre sonra yıkıldı.

T'o-pa Li-wei döneminin başında Tabgaçların yan kollarından olan ve Li-wei'nin ağabeyi T'o-pa P'i-ku tarafından yönetilen T'u-falar ana kitleden ayrıldı ve Sarı Irmak'ın batı kıyısını izleyerek güneybatıya, Kansu'nun içine doğru gittiler. 397 yılında Doğu Kansu ve Ch'ing-hai'da Güney Liang Devleti'ni kurdular. Bu devlet Batı Ch'in Devleti tarafdan 414 yılında yıkıldı.

Diğer taraftan Ti ve Ch'iang kavimleri, Çin kaynaklarında Han Hanedanlığı dönemine kadar birlikte anılmışlardır. Shang ve Chou Hanedanlıkları dönemlerinden itibaren bu kavimlerin bugünkü Shaan-hsi'nin bir bölümü ile Shan-hsi ve Ho-nan bölgelerinde faaliyette bulunduklarını Tilerin çoğunlukla Çin'in kuzeybatısında, Ch'iangların ise batıda bulunduklarını göstermektedir. Han Hanedanlığı dönemlerinden itibaren Tiler, Lung-hsi bölgesinde oturmakta idiler. Tarih sahnesine çıkışlarından itibaren Ch'iangların Tilere nazaran nüfuslarında hızlı bir artış olduğu, Lung-hsi ve Wu-tu gibi illerde yayılarak zamanla güçlendikleri görülmektedir.

Han Hanedanlığı döneminde Çin'in kuzeybatı bölgesinde göçebe olarak yaşayan kavimlerin arasında bulunan Tiler bilhassa Kansu'nun güneyinden Sarı Irmak'ın yukarı havzasına kadar uzanan topraklar ile T'ao Irmağı boyundaki topraklar dağınık olarak yaşıyorlardı.

Üç Devlet Dönemi'nde Wu-tu'daki Tiler, Ch'in-chuan'a göç ettirildiler. Bundan sonra Fu-feng, Ching-chao ve Shih-p'ing yörelerine yerleştiler. Ch'ianglar, Ti'leri izleyerek doğuya doğru gittiler ve An-ting'e yerleştiler.[383]

Chin Hanedanlığı döneminde Sarı Irmak'ın güneyindeki topraklarda Ti ve Ch'ianglar yaşamaktaydı.

On Altı Devlet döneminde Hunların ve Hsien-pilerin kurdukları devletlerin ardından Tibetliler de devlet kurma yolunda adım atmaya başladılar. Fu Chien, mevcut istikrasızlıktan yararlanarak Tibetlileri etrafında topladı ve 351 yılında Hunların toprakları üzerinde Önceki Ch'in Devleti'ni kurdu.

357 yılında tahta ikinci Fu Chien geçti. Bundan sonra kuzeyde Hunlar ayaklandılar. Yen Devleti generallerinden Mu-jung Ch'ui, Ch'in tarafına geçerek Fu Chien'in 370 yılında Yen Devleti'ni fethetmesini sağladı. Ardından Tabgaçlar tarafından kurulan Tai Devleti ortadan kaldırıldı.

Diğer taraftan Yao boyu lideri Yao Ch'ang bağımsızlığını ilan ederek Fu Chien ve tüm ailesini öldürttü. Yao Ch'ang, Sonraki Ch'in Devleti'ni kurdu. (49-50)

Tibetler'in kurduğu bir diğer devlet ise Kansu Eyaleti'nin batısında bulunan Sonraki Liang Devleti'dir. Lü Kuang, Fu Chien'in devletinin sonra ermesinin ardından bağımsızlığını ilan etmiştir. Lü Kuang'ın ölümünden sonra devlet Kuzey Liang (397-439), Güney Liang (397-414) ve Batı Liang (400-421) olarak üçe ayrıldı.[384]

b.Tabgaçlar'ın Erken Dönemi

Çin kaynaklarında T'o-pa olarak geçen kavime Türkler Tabgaç adını vermişlerdir. Tabgaçlar, Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lugat-it Türk adlı eserinde "Türklerden bir bölük" olarak kaydedilmiştir.[385] Ahmet Taşağıl'a göre Tabgaçlar,

[383]Pulat Otkan, *a.g.t.*, s.9 ; Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.45-49.
[384]Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.48-50.
[385]Kürşad Yıldırım, "Erken Tabgaç (T'o-pa) Tarihinin Ana Hatları (Wei Shu'nun İlk Bölümüne Göre)", *Turkısh Studies*, 7/3, Summer 2012, Ankara 2012, s.2713 ; Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.54.

Hunların devamı sayılabilecek bir devlettir. Özellikle Budizm'in Çin'de yayılmasında etkili olmuşlardır. Onların dilleri hakkında kaynaklarda kaydedilmiş birçok Türkçe kelime vardır.[386]

Eberhard'a göre T'o-pa sözü, Orhun kitabelerinde geçen Tabgaç ile aynıdır.[387]

Tabgaçların kökeni konusunda çeşitli fikirler öne sürülmektedir. Bazı eserlerde "Hsien-pi" olarak adlandırılırken, bazı eserlerde ise genel bir tabir ile "Türk" olarak tanımlanmışlardır. Çeşitli boyların birleşiminden oluşan bir konfederasyon olan Tabgaçlar'ın menşei tespit edilebilen kavimleri arasında Hun, Hsien-pi, T'u-yü-hun, Kao-ch'e, Juan-juan, Wu-huan ve Yüeh-chih boyları bulunmaktadır. Bu boylar etnik olarak hem Türk hem de Moğollar ile ilişkili olduğu için Tabgaçlar Türklerden ve Moğollardan oluşan bir kavimdir.

1 ve 2. yüzyıllarda Hsiung-nu Devleti bünyesinde yer alan T'o-palar, Baykal halkları ile karışmışlardı. 3. yüzyılın başlarında yine Baykal'ın doğusundaki Argun sahillerinde yaşıyorlardı.[388]

Tabgaçlar, 3. Yüzyılın ikinci yarısında Çin Seddi'nin kuzeyinde bulunuyorlardı. Sonraki yıllarda yavaş yavaş güneye doğru indiler. Tai (P'ing-ch'eng) şehri merkez olmak üzere 4. Yüzyılın başından itibaren siyasi bir güç olarak kendilerini göstermeye başladılar [389].

T'o-pa boylarının hükümdar kabilesi Kuzey Moğolistan ile Kuzey Mançurya arasındaki hudut bölgesinden olup, 3. yüzyılda büyük kuraklık sonucunda güneye göç ederek Doğu Ordos'a yerleşmişlerdi[390].

---

[386] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.119-120.
[387] W. Eberhard, *a.g.e.*, s.166.
[388] L. N. Gumilev, *a.g.e.*, s.107 ; T. Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.18.
[389] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.120.
[390] T. Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.18 ; Ray Huang, *a.g.e.*, s.97 ; L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.339.

Hsien-peiler, M.Ö. 3. Yüzyıldan itibaren sürekli olarak güneye ve batıya doğru genişleme çabasında olmuşlardır. Tabgaç tarihinin en önemli olayları T'ui-yin ve Chi-fen devrinde güneye göç etme girişimleridir.

Tabgaç tarihi için asıl öenmli olan olay Hsien-peilerin Hsiung-nular tarafından mağlup edilerek Argun ve Amur ırmaklarının kuzeybatı bölümündeki Nen ırmağının üst akımlarındaki bir dağa sığınarak bu dağın adını almalarıdır. Hsien-peiler bu dağa yerleştikten sonra yavaş yavaş güneye ve batıya doğru yayılmaya başladıkları görülmektedir.

Hsien-peiler, üç parçaya ayrılmışlardır:

Doğu Hsien-peiler; Mujung, Tan ve Yü-wen kabileleri

Kuzey Hsien-peiler; Tabgaçlar

Batı Hsein-peiler ise Sarı Irmağın batısındaki T'u-fa, Lung-you(隴右) civarındaki Ch'i-fu ile Kökenur ve Kansu civarındaki Tu-yu-hun kabileleri idi.[391]

Tabgaçlardan T'u-fa sülalesi, Batı Bölgesi Başkanlığına geçerek He-hsi'deki Tsou-lang'a yerleştiler. Bunlara daha sonra Lung-hsi Hsien-peileri'nin Ch'i-fu sülalesi denilmiş ve bunlar Çin'in kuzeybatı eyaletlerinden Kansu'ya gitmişlerdir.[392]

Chi-fen olan Hükümdar Sheng-wu 2. yüzyılın ortalarında tahta geçmiştir. Chi-fen, halkını toplayarak güneye doğru göç etti. Sonrasında Tabgaçlar, Hunların eski toprakları olan Doğu Kansu'ya yerleştiler. Onlar, bu tarihten sonra büyük bir devlet olma yolunda ilerlediler.

Shen-yüan unvanlı Li-wei, 219-277 yılları arasında hükümdar oldu.Li-wei başa geçtiğinde Tabgaç devleti çökmek üzereydi. Bu sebeple Tabgaç halkı Hsien-peilerin Mo-lu-hui kabile reisi Tou-pin'e sığınmıştı.[393]

---

[391] T. Gökçe Balcı, *a.g.t.,* s.47.
[392]Pulat Otkan, *a.g.t.,* s.13.
[393] T. Gökçe Balcı, *a.g.t.,* s.47.

c. Tai Devleti Öncesi Tabgaçlar

Çin kaynakları Tabgaç tarihini Çin'in efsanevi imparatoru Sarı İmparator'dan başlayarak anlatmıştır. Burada geçen bilgilere göre Sarı İmparator'un 25 oğlundan bir tanesi olan Ch'ang-i'ye içerisinde Büyük Hsien-pi Dağı'nın da bulunduğu kuzey toprakları verilmişti. Ch'ang-i'nin torunlar nesiller boyunca Yü-tu'nun kuzeyinde yer alan toprakların beyleri oldular. Çin kaynaklarında "*Sarı İmparator yeryüzünü yönettiği ve kuzeydekiler yeryüzüne "T'o" ve hükmedene "Pa" dedikleri için burada yaşayan insanlar T'o-pa ismini aldılar*" diye yazmaktadır.[394]

Çin kaynaklarında "*Ch'ang-i'nin torunları T'o-pa Shih-chün, Yao dönemi boyunca saraya hizmet etmiştir*." denilmektedir. Kaynakta bundan sonra Hsia, Shang, Chou, Ch'in ve Han Hanedanlıkları döneminde Shıh-chün'ün torunlarının Çin ile hiçbir bağlantısı olmadığı için haklarında herhangi bir kayıt bulunmadığı anlatılmaktadır.

Çin kaynaklarında başa geçen kişiler T'o-pa Mao'dan, T'o-pa Chi-fen'e 14 hükümdar ve T'o-pa Li-Wei'den, T'o-pa Shih-i-chien'e kadar yine 14 hükümdar olmak üzere iki evrede anlatılmaktadır. Shih-chün döneminden 67 nesil sonra tahta çıkan T'o-pa Mao'nun 36 beylik ve kuzeydeki 99 aileyi hakimiyeti altında birleştirdiği ve ona karşı duracak kimsenin olmadığı yazmaktadır.[395]

Çin kaynaklarında Mao'dan sonraki dört hükümdarın isimleri verilmiştir. Bunlar sırasıyla Tai, Kuan, Lo ve Yüeh'dir.Altıncı hükümdar T'ui-yin döneminde ise Tabgaçlar'ın güneyde büyük bir bataklığa kadar göç ettikleri, daha güneye göç etme planları içerisindeyken hükümdarın öldüğü bildirilmektedir. Bundan sonra on üçüncü hükümdara kadar olanların yine sadece isimleri verilmiştir. Bunlar sırasıyla Li, Ssu, Ho, Chi, Kai ve K'uai'dır.

---

[394]Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.t*., s.56 ; Tilla Deniz Baykuzu, "Tabgaç Hükümdarları (M.S. 386-550) ve Hükümdar Kurganları", *Mehmet Eröz Armağanı*, Ötüken, İstanbul Aralık 2011, s.418-419 ; Tuğba Gökçe Balcı, "Tabgaç Tarihinin Ana Kaynağı Wei-Shu Üzerine", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Vol. 3 No.2, Güz 2018, s.91.

[395]Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.57.

T’o-pa Lin döneminde yaşadıkları yerden daha güneye göç etmeyi istediler, ancak göç edemediler. Bu görevi oğlu Chi-fen’e bıraktı. Chi-fen liderliğindeki Tabgaçlar, önce İç Moğolistan’daki Hunların eski topraklarına yerleştiler, daha sonra yavaş yavaş orta bölüme kayarak Çin’in kuzeyindeki topraklara girdiler.[396]

Chi-fen öldükten sonra T’o-pa Li-wei başa geçti.[397]T’o-pa Li-wei 258 yılında Sheng-lo’ya taşınarak burayı başkent yaptı.

Li-wei, 261’de oğlu Sha-mo-han’ı Lo-yang’daki Wei sarayına gönderdi. Bu dönemde iki devlet arasındaki ilişkiler devam etmekteydi. Wei sarayı bir yıl içinde Tabgaçlara 10 bin parça altın kumaş ve ipek gönderdi.

265 yılında, Ch’in Hanedanlığı zamanında da, Tabgaçlar ile dostane ilişkiler devam etti. Sha-mo-han, babası T’o-pa Li-wei artık çok yaşlanmış olduğundan ülkesine dönmek istedi. Böylece Sha-mo-han, 267 yılında ülkesine geri döndü.

275 yılında Çin’de hanedan değişikliği yaşanmış, Wei Hanedanlığının yerini Chin Hanedanlığı almıştı.

Li Wei’in ölümünden sonra yerine T’o-pa Hsi-lu geçti, ancak bu sırada iç karışıklıklar çıktı. Bunun üzerine Hsi-lu 286 yılında öldü.

Hsi-lu’nun ölümünden sonra en küçük kardeşi T’o-pa Ch’ao tahta çıktı. T’o-pa Ch’ao kızlarından birini P’u-po’nun oğlu Ch’iu-pu-chin’e verdi. Böylece 293 yılında T’o-pa ve Yü-wen boyları arasında ilk evlilik ittifakları gerçekleşmiş oldu.

Bundan sonra T’o-pa Fu tahta çıktı. Fu, Sha-mo-han’ın en küçük oğluydu. T’o-pa Fu, bir yıl tahta kaldıktan sonra 294 yılında öldü.

T’o-pa Fu’dan sonra Li-wei’in oğlu T’o-pa Lu-kan tahta çıktı. T’o-pa Fu’nun ani ölümünün ardından Tabgaçların siyasi gücünde bir azalma meydana geldi. Bu

[396]Kürşad Yıldırım, *a.g.m.*, s.2716 ; Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.57.
[397]Gös.yer.

nedenle Lu-kuan ülkeyi kendisi ve yeğenleri T'o-pa İ-i ve T'o-pa İ-lu arasında bölmeye mecbur kaldı. [398]

T'o-pa İ-i ve T'o-pa Lu-kuan'ın ikisinin de saldırı sahalarının merkezi, Çin Seddi'nin dışında; Çin hakimiyet bölgesinin ötesinde idi. Tabgaç saldırı sahasının Sarı Irmak'ın doğu kıyısından, kuzeydoğudaki Yü-wen, Tuan ve Mu-junglar'ın yerleşim yeri yakınlarına doğru kaydığı görülmektedir.

Diğer taraftan Tabgaçlar ve Yü-wenler arasındaki ikinci evlilik ittifakı, 299 yılında gerçekleşti.

T'o-pa İ-i'nin 305 yılındaki ölümünün ardından yerine oğlu T'o-pa P'u-ken geçti. T'o-pa Lu-kan'ın 307 yılında gerçekleşen ölümünden sonra ise T'o-pa İ-u ülkeyi kendi hakimiyeti altında yeniden birleştirmek istedi.[399]

Bu dönemde 10 binden fazla Hun, Tabgaç hakimiyeti altında yaşamaktaydı. Bunların birçoğu ise Shih Lo'nun mensup olduğu Chieh boyuna mensuptu. [400]

Diğer taraftan Tu-yu-hunlar, batıya doğru yollarına devam ettiler.312 yılında Ho-lan-shan dağını aşarak Sarı Irmağı geçip Lung-you mıntıkasına vardılar ve Pai-lan bölgesini işgal ettiler[401].

d. Tabgaçlar'ın Tai Devleti

315 yılında Chin İmparatoru Min, İ-lu'yu "Tai kralı" rütbesine yükseltti. Ona Tai kumandanlığında ve Ch'ang-shan'da çeşitli memuriyetler teşkil etti.[402]

---

[398] Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.t.,* s.58-61,62 ;Kürşad Yıldırım, *a.g.m.,* s.2719-2720,2722-2723.
[399] Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.t.,* s.65-68.
[400] T. Gökçe Balcı, *a.g.t.,* s.20 ; Kürşad Yıldırım, *a.g.m.,* s.2727.
[401] Enkhbat Avirmed, *Kök Türk ve Uygur Çağındaki Moğol Asıllı Halkların Siyasi ve Kültürel Durumları* (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi), s.15-16.
[402]Kürşad Yıldırım, *a.g.m.,* s.2727 ;Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.t.,* s.68.

Tabgaç Tai Devleti Hükümdarı İ-lu, oluşturdukları karmaşa sebebiyle Liu Ts'ung'a ve Chieh Hunlarının başındaki Shih Lo'ya karşı öfkeliydi. Onları ortadan kaldırma düşüncesindeydi. [403]

T'o-pa İ-lu, hakimiyetinin başından itibaren Çin ile yakın ilişkiler kurmaya özen gösterdi. [404]

Sabık Tabgaç Hükümdarı Szu'nun oğlu olan Yü-lü 316 yılında tahta çıktı. 318 yılında Hunlardan Lin-hu, Shuo-fang'ı ele geçirdi ve Tabgaçların batı kabilelerini zapt etti. Tabgaç Hükümdarı hücum edip onu büyük bir yenilgiye uğrattı ve Lin-hu tek başına atına atlayarak kaçtı. Onun öz kardeşi Lu-ku kabilelerini topladı ve gelip Tabgaçlara tabi oldu. Tabgaç hükümdarı Yü-lü kızını onunla evlendirdi. Yü-lü izlediği siyaset sayesinde Tabgaç Taş Devleti'nin topraklarını batıda İli vadisine, doğuda ise Wu-chi'nin batısında kadar uzatmıştı.

Bu sırada Hunların Han Devleti Hükümdarı Liu Ts'ung, Liu Ts'an tahtı ele geçirdi. Bunun üzerine devletin kurucusu Liu Yüan'ın öz yeğeni Liu Yao tahtı ele geçirdi.

319 yılında Chieh-Hun reisi Shih Lo, kendisini Chao Hükümdarı ilan etti. Tabgaç sarayına elçi gönderip iş birliği yapmayı teklif etti.

320 yılında gizli oluşumlara girişen Çinli Chin Devleti'nin Liang-chou valisi Chang Mao, elçi gönderip Tabgaç sarayına vergi sundu. 320 yılında Chin tahtını ele geçiren Szu-ma Jui, hükümdarlık ünvanını kabul ettirmek üzere Han-ch'ang'ı elçi gönderdiyse de Tabgaç hükümdarı onu reddetti.[405]

T'o-pa Yü-lü Merkezi Çin'i ele geçirmenin planlarını yaparken Ch'i Hanım, 321 yılında sarayda büyük bir katliam gerçekleştirdi ve T'o-pa Yü-lü'yü öldürttü. Yü'lü'nün eşi Wang Hanı bu katliamdan küçük yaştaki oğlu Shih-i-chien'i kurtarmayı başardı. Ardından İ-i'nin ortanca oğlu T'o-pa Ho-ju tahta çıktı.

---

[403]Kürşad Yıldırım, *a.g.m.*, s.2727.
[404] Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.69.
[405]Kürşad Yıldırım, *a.g.m.*, s.2728.

T’o-pa Ho-ju’dan sonra küçük kardeşi T’o-pa Ko-na tahta çıktı. Birtakım olaylardan sonra tahta Shih-i-chien geçti. Shih-i-chien, 57 yaşında iken öldü.[406]

T’o-pa Yü-lü’nün en büyük oğlu T’o-pa İ-huai anne tarafı ile birlikte Ho-lan boyunun yanında yaşıyordu. Ko-na Ho-lan lideri Ai-t’ou’dan, İ-huai’yı kendisine teslim etmesini istedi, fakat Ai-t’ou bunu reddetti. Çok öfkelenen Ko-na kızkardeşlerinin yaptığı evlilikler vasıtası ile akrabalık kurduğu Yü-wenleri, Ai-t’ou’ya saldırttıysa da Yü-wenler yenilgiye uğradı. Bir süre sonra Ko-na da tahtı bırakıp kaçtı ve Yü-wenlere sığındı. Bunun üzerine Ho-lan ve diğer boy beyleri T’o-pa İ-huai’ı başa getirdiler. Ardından Shih Lo, onaa bir elçi gönderdi. Bunun üzerine İ-huai da küçük kardeşi T’o-pa Shih-i-chien’i rehin olarak Sonraki Chao Devleti’nin başkentine gönderdi.

337 yılında Shih Hu, generali Li Mu’yu T’o-pa İ-huai’ya Ta-ning’e geri dönerken ona eşlik etmesi için gönderdi. Bu sırada altı binden fazla boy mensubu T’o-pa Ko-na’ya karşı isyan edince Ko-na Mu-junglara kaçtı. İ-huai, tekrar başa geçti ve 338 yılında öldü.

T’o-pa İ-huai’nın ölümünden sonra T’o-pa Ch’ü ve Kao-liang prensi olan T’o-pa Ku arasında taht mücadeleleri başladı. Bu mücadelede Ch’ü öldürüldü. Bu üzerine Ku, İ-huai ölmeden önce Shih-i-chien’in tahta geçirilmesi yönündeki sözlerine dayanarak onu rehin bulunduğu Sonraki Chao Devleti’nden almaya gitti. Chao hükümdarı Shih Hu, ülkenin iki kardeş arasında bölüneceğini bildiği için Shih-i-chien’in gitmesine müsaade etti. Böylece T’o-pa Shih-i-chien tahta çıktı. Bu sırada devletin sınırları doğuda Hui-mo’dan, batıda P’o-lo-na’ya kadar uzanıyordu.Shih-i-chien, Önceki Yen imparatoru Mu-jung Huang’ın kız kardeşi ile evlendi.

İmparatoriçe Mu-jung öldü ve Mu-junglar ile ittifakın devamı için Shih-i-chien, Mu-jung Huang’ın kızı ile evlendi.

Mu-jung Huang’ın yerine geçmiş olan Mu-jung Chün 352 yılında Jan Min’i yenerek kendini imparator ilan etti ve 353 yılında Tabgaçlara vergi gönderdi.

---

[406] Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.t.,* s.70-71.

Shih-chien'in ölümünden sonra tahta geçen T'o-pa Kuei, Shih-i-chien'in oğlı T'o-pa Shih'ın çocuğu idi. Annesi Ho-lan boyuna mensuptu.[407]

e. Tabgaç Devleti

1. Kuruluş Devri

384 yılında T'o-pa Kuei'nin yanında yaşadığı Liu K'u-jen öldürüldü. Yerine kardeşi Liu Chüan geçti. Bir yıl sonra o da, Liu K'u-jen'in oğlu Liu Hsien tarafından öldürüldü. Ardından Liu Hsien, T'o-pa Kuei'yi de ortadan kaldırmak istedi, fakat T'o-pa Kuei kaçarak annesinin boyu olan Ho-lan boyunun yanına sığındı.

T'o-pa Kuei, Ho-lan boyunun yanına kaçtığında Shih-i-chih'in eski danışmanları da kendisiyle birlikte idi. Esasında Ho-lan boyu, T'o-pa Kuai'yi lider olarak destekleme konusunda pek istekli değildi. Özellikle akrabalarından Liang-kan ona oldukça karşıydı. Ancak birlikte T'o-pa Kuei, Shih-i-chien'in eski danışmanları ve annesinin birçok akrabası tarafından desteklenmekteydi.[408]

386 yılında T'o-pa Kuei, 15 yaşında iken tahta geçti. Önceki Chin Devleti'nin dağılmasını fırsat bilerek ülkesini toparlamak için faaliyetlere girişti. Önce devletin ismini "Tai Krallığı" olarak ilan eden Kuei, üç ay sonra "Wei Krallığı" olarak değiştirdi.[409]

390 yılında T'o-pa Kuei önderliğindeki Tabgaç ordusu, Kao-ch'elar üzerine düzenlediği seferde büyük başarı elde ederek 200 bin civarında hayvan ele geçirdi. Ardından 391 yılında Ordos bölgesine bir sefer düzenledi. Bu seferde T'ieh-fular mağlup edilerek 300 binden fazla at ile dört milyon civarında sığır ve koyun alındı.[410] Aynı sene Juan-juanlar üzerine bir sefer düzenlendi ve Juan-juanlar ağır bir yenilgiye

[407]Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.71-74,76.
[408]Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.70-79.
[409]Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.m.*, s.420 ; Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.79.
[410]Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.80.

uğratıldı. T'o-pa Kuei'nin elde ettiği bu büyük başarılardan neticesinde Tabgaçlar kısa bir süre içerisinde kuzeyde etkin bir güç haline geldi.[411]

Çin topraklarında güçlenen ve bu toprakların imparatorluğuna aday olan iki boy bulunmaktaydı: Mu-junglar ve T'o-palar. Bu boyların gizli çekişmeleri nihayet 395 yılında patlak verdi. Uzun ve ağır bir savaş sonucunda Mu-junglar yenilgiye uğradılar.

Ancak siyaset arenasında bu kez başka bir grup güç kazanmış olarak ortaya çıktı. 407'de Liu Wei-ch'en'in oğlu Liu (Ho-lien Po-po) Hunların Hsia Devleti'ni kurdu.[412]

Han Hanedanlığı döneminde Çin'de yayılmaya başlayan Budizm bu dönemde halkın alt kesimine hitap ediyordu. Budizm'in yaygın olarak benimsenmesi ise On Altı Devlet döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemde Çin'e gelen Budist rahip ve Budizmle ilgili çeviri kitap sayısında büyük bir artış söz konusudur. Kuzey Wei Hanedanlığının ilk dönemine gelindiğinde ise Kansu koridorunun batısı ile Mançurya'nın kuzeybatısındaki bölgede yayılmış, ancak Kuzey Çin'e henüz tam anlamıyla yerleşmemişti. Budizm önceki dönemde Tabgaçlar arasında çok bilinmediği halde Tao Wu-ti bu dine ilgi göstermeye başladı. [413]

409 yılında T'o-pa Wu-ti, 39 yaşındayken kendi oğlu T'o-pa Shao tarafından öldürüldü. [414]

Tabgaçların ikinci imparatoru olup T'o-pa Kui'in büyük oğludur. Annesi Gözde Liu'dur.

417 yılında Güney Çin Devleti "Sonraki Ch'in" devletini yok etti. Bu devletin yüksek tabakasının büyük bir kısmı T'o-pa devleti'ne sığındı. Bu dönemde Juan-juanlar kuzey topraklarında, Hunlar ise Ordos'ta kuvvetlenmişlerdi. Ancak Juan-juanlar, Hunlardan daha tehlikeli görünüyorlar ve Tabgaçları tedirgin ediyorlardı.

---

[411]Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.m.*, s.420-421.
[412]Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.m.*, s.420-421
[413]Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.84.
[414]Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.m.*, s.422 ; Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.90-91.

Üstelik bu tehlike yüzünden Tabgaçlar Güney Çin ile savaşa kalkışmıyorlardı, fakat güneyde Sung Devleti (420-479) tehlikeli olmaya başlayınca Ssu, 423 yılında güneye karşı saldırı başlattı ve bu saldırılardan da zaferle geri döndü.[415]

2. Yükseliş Devri

Ming Yüen-ti öldükten sonra tahta T'o-pa Tao geçti. Bu değişiklikten faydalanmak isteyen Juan-juanlar 424 yılında Yün-ch'ung'u yağmaladı. Bunun üzerine T'ai Wu-ti, ordusuyla birlikte P'ing-ch'eng'a geldi. Juan-juanlar, ilk etapta Tabgaçları kuşatmayı başardılarsa da T'ai Wu-ti'nin ordusu Juan-juanları püskürttüler. Ertesi yıl Tabgaçlar, Juan-juanlara beş koldan saldırdılar Tabgaçların akınlarına dayanamayan Juan-juanlar kaçtı. Birkaç yıl sonra kendisini toparlayan Juan-juan birlikleri Tabgaç topraklarını yağmalayarak geri döndüler.[416]

426 yılında Tabgaçlar, Hun başkenti T'ung-wan Ch'eng'a saldırıya geçtiler. Hunlar ilk başlarda saldırıları püskürttüyseler de Tabgaçlar sonunda şehri ve binlerce Hun'u esir aldılar. Bu olaylar sırasında Tabgaç ordusu da Ch'ang-an şehrini aldı. Bundan sonra ise Kuzey Çin'de Kansu'da yaşamakta olan Kuzey Liang Hun Devleti ve Tibetlerin Batı Ch'in Devleti, Tabgaçlar ile ittifaklarına sadık kaldılar.[417]

Her taraftan çevresi sarılan Hunlar'ın Hsia Devleti tüm gücünü topladı ve 427 yılında Ch'ang-an şehrini kuşattı. Hun lideri Tabgaç generalini şehirden çıkartmayı başarmışken, tam o sırada Tabgaç orduları bir planla kuzeyde T'ung-wan Ch'eng şehrine saldırıya geçmişti. Saldırının ortalarında T'o-pa Tao'nın sahte ricatını anlamayan Hunlar onun peşinden gidince Tabgaç imparatorunun planlarının gerçekleşmesini sağladı ve tuzağa düştüler.

Hun başkentinin düştüğü haberini alan Hun prensi Ho-lien Ting, Ho-lien Ch'ang ile birleşmek için Wei nehrine doğru yola çıktı. Bu sırada Hunlarla savaşmakta olan Tabgaç imparatoru yaralandı ve tedavi için P'ing-ch'eng'a döndü. Bunu fırsat

[415]Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.m.*, s.422-423.
[416]Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.94 ; Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.m.*, s.423.
[417]T. Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.24-25.

bilen Hunlar Tabgaçlara saldırdı. Hsia Hunları kazandıkları bu zaferin ardından Kansu'daki Kuzey Liang Devleti ve Batı Ch'in Devleti'yle güç birliği yaptı.[418]

T'o-pa Tao, 438 yılında He-hsi ele geçirmeye hazırlanırken bir ferman yayınlamıştı.

Bağımsız bir devlet kurmayı isteyen Wu-hui, Kansu'nun Tun-huang (敦煌) şehrinde, He-hsi'yi elinde tutan Tabgaçlar ile Shan-shan arasında sıkışıp kalmıştı. Wu-hui, Shan-shan'ı ele geçirip, orayı T'o-pa Wei'e karşı üs olarak kullanmayı denedi. An-chou'nun kumandasında 5.000 kişilik bir kuvveti Shan-shan'ı ele geçirmek için gönderdi. Buna karşılık olarak T'o-pa Tao, endişelenerek General Wang T'u-kui kumandasında bir orduyu bu meseleyi çözmesi için Shan-shan'a gönderdi.

Kansu'nun Tun-huang şehrini ele geçiren Wang T'u-kui, yükünü orada bırakarak 5.000 kişilik bir süvari ile Shan-shan'a girdi. Shan-shan'ı ele geçiren Wang T'u-kui Lob-nor'a doğru yola çıktı.

Wang T'u-kui Yüan-chü'yü kuşatma altına alarak Karaşar'da 50.000 kişilik bir ordu toplayarak bir savunma hattı oluşturmaya çalıştı. Ancak elindeki askeri gücü kaybeden Wang T'u-kui Kansu'daki Tun-huang ve Shan-shan'ı birleştirmeyi düşünmüştü. Ancak bunu gerçekleştiremedi.

T'o-pa Tao, Juan-juanlar ve Güney Çin ile giriştiği mücadeleler sebebiyle Batı Bölgeleri ile ilgilenememişti. Böylece Turfan'da yer alan Hunlar hayatta kalmayı başarmışlardır[419].

430 yılının 12. ayında Hsia Devleti'nin P'ing-liang kenti ele geçirildi.[420]

T'ai Wu-ti, 439 yılında Batı Liang Devleti üzerine bir sefer düzenledi. Batı Liang halkı Tabgaçlara çok şiddetli direniş gösterdiği için, nihayetinde zafer

[418]Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.m.*, s.424.
[419] L. N. Gumilev, *a.g.e.*, s.495,485-487.
[420]Pulat Otkan, *a.g.t.*, s.50.

kazanıldığında T'ai Wu-ti onları cezalandırmak istedi. On binlerce kişi köle haline getirildi.

Kuzey Liang Devleti'nin bulunduğu Kansu koridoru Orta Asya ticareti açısından önemli bir bölgeydi. T'ai Wu-ti, Batı Bölgeleri ile bağlantıyı kestiği için Kuzey Liang Devleti'nden bir süredir rahatsızlık duymaktaydı. Ancak Kuzey Liang Devleti başından beri Tabgaçlar'ın hakimiyetine boyun eğip vergilerini aksatmadan ödediğinden T'ai Wu-ti isteklerini savaşmadan kabul ettirme yolunu tercih ediyordu. Bununla birlikte Kuzey Liang Devleti hem Tabgaçlar hem de güneydeki Liu Sung Hanedanlığı ile yakın ilişkiler kurarak ikili bir siyaseti benimsemekteydi. [421]Tabgaçlar ile Kuzey Liang Devleti arasında evlilik ittifakına dayalı bir ilişki bulunmaktaydı.[422] T'ai Wu-ti, Kuzey Liang Devleti'nin kurucularından Meng-hsün'ün kızı ile evliyken, Meng-hsün'ün ölümünden sonra tahta geçen Mu-chien ise T'ai Wu-ti'nin kız kardeşi ile evliydi. Ancak Tabgaç prensi Kuzey Liang ülkesine gittikten iki yıl sonra Mu-chien'in karısı ve ablası onu zehirleyerek öldürme girişiminde bulundu. Durumu öğrenen T'ai Wu-ti kız kardeşini geri getirterek suçlunun kendisine teslim edilmesini istediyse de Mu-chien bunu reddetti.

Bu olayın ardından yaşanan bir başka olay T'ai Wu-ti'nin Kuzey Liang Devleti'ne karşı sabrınıın tükenmesine neden oldu. Tabgaç elçileri Batı Bölgeleri'ne giderken Kuzey Liang Devleti onları korumak ve yol göstermek için görevliler tahsis ederdi. Yine Bai Bölgeleri'ne giden Tabgaç elçileri Kuzey Liang topraklarında iken Mu-chien'in görevlileri onlara, Juan-juan kağanının "Tabgaç Devleti'nin artık zayıfladığını ve elçilerinin dikkate alınmaması gerektiği" yönündeki sözlerini ilettiler. Bunu duyan T'ai Wu-ti, çok öfkelenerek Ts'ui Hao'a bu konudaki fikrini sordu. O da Mu-chien'in onlara ihanet etmek istediğini bu nedenle de cezalandırılması gerektiğini söylese de diğer bazı devlet adamları onun fikrine karşı çıktılar. Buna rağmen Kuzey Liang Devleti'nin artık ortadan kaldırmak gerektiğine inanan T'ai Wu-ti, onları 12 suçla itham ederek Mu-chien ve maiyetindekilerin teslim olmasını istedi. Tabgaç imparatorunun ithamlarını reddeden Mu-chien, Juan-juanlardan yardım istedi. Fakat

[421]Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.99-100.
[422]Gös. yer ;Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.m.*, s.425.

bunu tahmin etmiş olan T'ai Wu-ti, hazırlamış olduğu orduyla Juan-juanların yardımını kesti. Şehri koruma altına almış olarak Juan-juan yardımı bekleyen Kuzey Liang ordusu çok geçmeden yardımın önünün kesildiği haberini aldı. Bunun üzerine Mu-chien'in iki yeğeni Tabgaçlara teslim oldu. Başkentinin düşmesinden bir süre sonra 439 yılında Kuzey Liang Devleti tarihten silindi.[423]Halkının çoğu esir edilerek başkente getirildi. Bu tarihten itibaren 304 yılında Hunların bağımsızlıklarını ilan ederek İlk Chao Devleti'ni kurmasıyla başlayan kuzey kabilelerinin yönetimine giren Çin topraklarındaki "On Altı Devlet" dönemi 135 yıl sonra Tabgaçlar tarafından bitirilmiştir. Bu tarihten başlayarak Çin, Kuzey ve Güney Hanedanlıkları olarak iki bölge olarak anılmaya başlandı. Böylece 440 yılında Tabgaçlar bütün merkezi Çin'e hakim, Doğu Asya'nın en büyük devleti oldular.[424]

439 yılında Kuzey Liang Devleti'nin alınması ile Tabgaçların büyük fetih harekatı esasında son buldu. Artık imparatorluk kendisi yeni hususlarda geliştirmek istiyordu. T'ai Wu-ti yorgun düşen halkı teskin etmek maksadıyla hükümdarlık dönemini çeşitli bölümlere ayırdı. 452-454 yılları "Huzur Devri", 455-459 yılları arası "Yüce Huzur" ve 460-465 yılları arası "Ahenkli Huzur" olarak adlandırdı.

Diğer taraftan bu dönemde geniş bir arazi at ve sığır yetiştirmeye ayrıldı. Devletin bu arazisi Ordos ile Sarı Irmak arasındaki bölgede bulunuyordu. Devletin bu şekilde resmi bir otlak oluşturması bölgedeki küçük sürü sahibi pek çok insanın geçim sıkıntısı yaşamasına ve bölgede ekonomik problemlerin başlamasına neden oldu. Güneydoğu Kansu'da giderek kötüleşen ekonomik durumun nedeni, kuzeyde devletin otlakları kendi tekeline almasına dayandırılabilir.

T'ai Wu-ti, Budizm'i yasakladıktan sonra yerine Taoizm'i koyarak halkını yeni bir unsur altında birleştirip kontrol etmeyi amaçlamıştı. Ancak bu yasaklama halktan olduğu kadar saray içerisinden de tepki aldı.

Tabgaçların erken dönemlerinde hayvancılık ve avcılığın önemli ekonomik faaliyetler arasında olduğu görülmektedir. T'ai Wu-ti döneminde Sarı Irmak'ın batı

[423]Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.100-101.
[424]Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.m.*, s.425 ; W. Eberhard, *a.g.e.*, s.166.

yakasındaki bölgede at, bir milyon deve ayrıca çok fazla sayıda sığır ve koyunun otlatıldığı bilinmektedir. Hatta 450 yılına ait bir kayıtta imparatorun "*Biz Hsien-piler daima at sırtında yaşıyoruz*" şeklindeki ifadesi, bu dönemde halen eski göçebe geleneklerin devam ettiğinin bir göstergesidir.[425]

452 yılında, sarayda hassa ordusu görevlilerinden olan Hadım Tsung-ai'ın veliaht oğlunun ihanet edeceği şeklindeki dedikodularına inanan Tao, 23 yaşındaki oğlu T'o-pa Huang'ı ölümle cezalandırmıştı. Ancak çok geçmeden Tao, Hadım Tsung-ai tarafından boğularak öldürüldü. Tao, öldüğünde 45 yaşındaydı.[426]

T'o-pa Tao'ın ölümü üzerine tahta geçen genç imparatorlar birbiri ardına öldürüldü ve sonunda tahta 14 yaşında olan T'o-pa Chün geçti. [427]

Chün tahta geçer geçmez Budizm yasağını kaldırttı ve bu dine karşı kendisinin de ilgisi olduğunu belirtti. Bu dönemde Budizm'in yanı sıra Taoizm'e de serbestlik getirildi.

Diğer taraftan saraya yakın kimselerden olan Lin Chin-lü bakanlığa yükseltildi ve P'ing-liang beyi ilan edildi.[428]

T'o-pa Chün, 466 yılında henüz 26 yaşındayken öldü.[429]

T'o-pa Chün'ün büyük oğludur. 12 yaşında imparatorluk tahtına oturmuştur. T'o-pa Hung, tarihte dindar bir Budist olmasıyla bilinir. Saltanatı süresince Budist mimari ve heykelciliğine çok önem vermiştir. Tabgaçlar 464-469 yılları arasında güneyde hakimiyet süren Sung Hanedanlığı (420-478) üzerine yaptıkları saldırılarda başarı kazandılar. Sung Devleti yenildi ve toprak kaybetti. Böylece Tabgaç sınırları Huai nehri'ne kadar genişledi.

---

[425]Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.100-103.
[426]Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.m.*, s.426.
[427]Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.109.
[428]Gös. yer.
[429]Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.m.*, s.426 ; Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.24-29.

470 yılında Tu-yü-hun ve Juan-juanları yendiler ve geri çekilmek zorunda kaldılar. Hung, bir süre inzivaya çekildi ve tahtı Hung II'ye devretti.

475 yılında hayvan kurbanını yasaklamasına rağmen sarayda yönetimin önüne çıkan görevlileri öldürtmeyi ihmal etmedi. Feng, kocasının kendi adamlarına ve kendine zarar vermeye başladığını görünce onu zehirletti ve 476'da iktidarı ele geçirdi.

Diğer taraftan bu dönemde toprak ve köle reformu yapıldı. Böylece feodalite dönemi başladı.

476 yılında 23 yaşında iken öldü.[430]

T'opa Hung'un büyük oğludur. 427 yılında imparator ilan edildiğinde henüz 5 yaşındaydı. Yeni imparatorun yaşının küçüklüğünden dolayı devlet yönetimi uzun yıllar ana imparatoriçe Feng'in idaresinde kaldı. İmparatoriçe zamanında onun gayretleriyle saray giderek Çinlileşmeye başladı. Daha sonra imparatoriçe ölünce 491 yılında 24 yaşına gelmiş olan imparator tek başına idareyi ele aldı.[431]

Hsiao Wen-ti (T'o-pa Hung II), 470 yılına kadar Kuzey Çin'in karakterini değiştirmek için reformlara girişti. Bu reformların en büyük amacı Tabgaçları zorla da olsa Çinlileştirmeye tabi tutmaktı.[432]

T'o-pa Hung II, 33 yaşında 499 yılında öldü.

[430]Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.m.*, s.426-428.
[431] Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.118.
[432]Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.119.

3.Çöküş Devri

Hsiao Wen-ti'nin ölümünün ardından yerine oğlu Hsüen Wu-ti geçti. İmparator tahta geçtikten sonra büyük dayısı Kao Chao'a yüksek ünvanlar bahsetti. [433]

Hsüen Wu-ti döneminde devlet içinde sosyal ve ekonomik çalkantılar yoğun bir biçimde arttı. T'ai Wu-ti döneminden itibaren kuzeyde ve kuzeybatıda yer alan en verimli topraklar devletin otlağı haline getirilmiş, bu bölgede geleneksel göçebe hayatına devam etmek isteyen halka hem kanunlar hem de nüfus baskı yoluyla kısıtlamalar uygulanmıştı. V. Yüzyıl boyunca süren kuvvetli Çin etkisi bilhassa bu dönemde sarayı ve Tabgaç soylularını derinden etkilemeye başladı. Fetih politikasının azalması sonucu devletin askeri karekterinden uzaklaşması ve başkentin güneye taşınması neticesinde kuzey garnizonlarının önemi giderek azaldı.[434]

Diğer taraftan 504 yılında Ch'i Devleti'nin İ-yang kenti ele geçirilmiştir.[435]

Hsüen Wu-ti 515 yılında 33 yaşında iken öldü.[436]

512 yılında veliaht ilan edilen Hsiao Ming-ti babası öldüğü zaman henüz 5 yaşında olduğundan tahta geçtiğinde İmparatoriçe Kao'unun mu, yoksa Hu Hanım'ın mı "Ana imparatoriçe" ünvanı ile saltanat naibi ilan edileceği sorunu ortaya çıktı. Bu durum sarayda hanımların tabiiyetlerinin karşılıklı entrikalara girişmesine neden oldu. Önce Kao Hanım ana imparatoriçe ilan edildiyse de onun iktidarını istemeyen bazı Tabgaç prenslerinin düzenliği bir takım faaliyetler neticesi önce dayısı Kao Chao öldürüldü, ardından Hu Hanım ana imparatoriçe ilan edildi. Böylece ana imparatoriçe saltanat naibi olarak devleti idare etmeye başlayınca hanedanlıkta bir ilk gerçekleşmiş oldu. Hu Hanım, Tabgaç siyasi otoritesini tamamen ele geçiren ilk Çinli ve devleti bağımsız bir şekilde yöneten son Tabgaç hükümdarıdır.

---

[433]Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.m.*, s.429-430 ; Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.125.
[434]Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.125.-126.
[435]Pulat Otkan, *a.g.t.*, s.56.
[436]Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.m.*, s.431 ; Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.128.

Ana İmparatoriçe Budizm'i yeniden devletin resmi dini ilan ettikten sonra Tabgaçların ve diğer göçebe kavimlerin dini ritüellerini yasaklamak istedi. İmparatoriçe, Budist kesimin ileri gelen kişilerinden sürekli tavsiyeler alıyor ve bu dini geliştirmek adına aşırı masraf yapmaktan kaçınmıyordu. Hu Hanım'ın bu faaliyetlerinden sadece göçebe kökenli olanlar değil, kuzeyde yaşanan ekonomik krizin farkında olan tüm bürokratlar rahatsızdı.

T'o-pa Yüan İ, 520 yılında sarayı basarak, İmparatoriçe Hu'yu tutuklayıp, tahta çıktı ve 525 yılına kadar tahta kaldı[437]. Bu sırada Ak-hun (白匈奴)lar Güney Çin ile anlaşmış ve İpek yolunun kontrolünü ele geçirmişlerdi. Böylece Tabgaç Devleti ekonomik anlamda darbe almıştı[438].

523 yılında Ch'in ve Lung (隴)[439]'un doğusuyla Kuzey Shan-hsi'nin kuzey kesimindeki altı kuzey kasabası halkı isyan etti. [440]

Diğer taraftan 524 yılında büyük bir isyan patlak verdi ve tüm kuzey sınırı boyunca yayıldı. Bölgede yaşayan insanlar tahıl üretimi açısından zengin olan Güney Shan-hsi ile Güneydoğu Kansu'ya doğru gitmeye başladılar.[441]

525 yılında Mo-ch'i Chuo-wu-nu adında biri kendini imparator ilan ettiği He-hsi'de yeniden isyan çıktı.[442].

T'o-pa Hung'un torunudur. Vezir Erh Chu'nun desteği ile tahta çıkmıştır.

İmparator Hsiao Ming-ti ve İmparatoriçe Hu'yu öldüren isyancıların başı Vezir Erh Chu-jun, Çinlileşmeyi reddeden Hun kökenli bir liderdi. Tahta çıkardığı yeni imparatora kızını vererek bir şekilde yönetime ortaklığını resmileştirmişti. Erh-chu, bu sırada bir isyan çıkararak kendini yeni imparator ilan eden başka bir Tabgaç liderinin isyanını bastırmak için Güney Çin ile ittifak kurdu ve isyanı bastırmaya

---

[437] T. Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.29 ; L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.524.
[438] T. Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.29-30 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.91.
[439] Lung (隴) ibaresi, Kansu Koridoru (河西)'nu ifade etmek için kullanılan kısaltılmış bir isimdir.
[440] L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.526.
[441]Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.128-131.
[442] L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.526.

muvaffak oldu. Erh-chu bu zafer için taltif edilmesine rağmen bir süre sonra imparator tarafından öldürüldü.[443]

Bundan sonra tahta beş yıl içerisinde birbiri ardına Chang Kuang-Wang, Cheih Min-ti, An Ting-Wang ve Hsiao Wu-ti geçti. Bu sırada iktidar için asıl mücadele edenler ise Kao ailesi ile Er-chu ailesi idi.[444]

532 yılının dördüncü ayında An-ting kralı tahtı bırakarak Hsiao Wu-ti başa geçmiştir.[445]

Hsiao Wu-ti birçok Tabgaç imparatorundan farklı olarak doğuda tahta çıkmıştır. Hsiao Wu-ti, tahta çıkma töreninde eski bir göçebe geleneği olan" hanedandan yedi kişinin siyah keçe üzerinde hükümdarı taşıması törenini yeniden hayata geçirmiştir. [446]

T'o-pa Hua imparator ilan edildikten sonra He-hsi'de yer alan Töles kabilesi isyan ederek Kuzey Çin'i yakıp yıkmaya başlamıştı. Onların üzerine yürüyen Erh-chu Tao, Chin-chou garnizonunun kumandanı olan Kao Huan'dan yardım istemek zorunda kalmıştı. Kao Huan, onları Çin sınırları dışına çıkarttı.

T'o-pa Hsü, 534 yılında çıkan olaylar sebebiyle Shen-hsi'ye sığınmak zorunda kaldı. Bir diktatör gibi hareket eden Kao Huan, bir imparatoru kendi kızıyla evlendirmişti. Bu durum Shan-tung'daki büyük toprak sahiplerinin hoşuna gitmedi. Bunlar Kansu'nun Lung-hsi şehrine yerleştirildiler[447].

Hsiao Wu-ti'nin Kao Huan ile arası açılmıştı. Hsiao Wu-ti, Vali Yü-wen Tai'ın yanına kaçtı. Bunun üzerine Kao Huan yeni bir kukla imparator olarak Hsiao Ching-ti'yi tahta çıkararak, 534 yılında başkenti Yeh şehrine taşıdı ve Doğu Wei Devleti'ni kurduğunu ilan etti. Yü-wen Tai ise kendisine sığınan Hsia Wu-ti'yi

[443]Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.m.*, s.431 ; Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.132-133 .

[444]Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.133 ; L. N. Gumilev, *a.g.e.*, s.533.
[445]Pulat Otkan, *a.g.t.*, s.58.
[446]Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.133.
[447] L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.533-534.

imparator ilan ederek Batı Wei Devleti'ni kurdu. Böylece Kuzey Wei Hanedanlığı doğu ve batı olarak ikiye ayrılmış oldu.[448]

[448]Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.m.*, s.431 ; Tuğba Gökçe Balcı, *a.g.t.*, s.134.

D. GÖKTÜRK DEVLETLERİ DÖNEMİNDE KANSU EYALETİ

6. yüzyılın ortalarında Türk adı ile anılan ilk bağımsız devlet kuruldu. Gök-Türkler, Altay Dağları etrafında yaşayan A-shih-na(阿史那) kabilesinin önderliğinde yükselmeye başladılar[449].

Gök-Türkler, Çin kaynaklarında açıkça belirtildiği üzere, Asya Hunlarından geliyordu. Gök-Türklerin kökeni kaynaklarda efsanelerle karışık bir şekilde anlatılmıştır. Onlar ile ilgili efsanelerden birincisi Ordos Hunları[450] olduklarına dair rivayet idi. İkincisi kurttan türeme efsanesidir. Bir diğer efsane ise Suo ülkesinden neşet etme olayıdır.

Türklerin dayandığı iki ana boy vardı. Onlar Ordos ve Kansu'da yaşıyordu. Bu boylar A-shih-na (Börüler) ve Arslan (A-shih-te) idi.[451]

Çin kaynaklarında Gök-Türklerin kökeni Kansu'nun P'ing-liang (平凉)şehriile ilişkilendirmektedir. Birçok araştırmacı tarafından kabul gören görüşe göre Gök-Türkler, P'ing-liang(平凉)lı Chü-ch'ü Meng-hsün(沮渠蒙遜) ailesinden gelmekte idi.

Bu kayıtlara göre: "Gök-Türkler, önce P'ing-liang'ın çeşitli Hunlarındandı[452]. Soyadları A-shih-na(阿史那) idi. 439 yılında T'o-pa hükümdarı T'ai-wu(太武), Chü-

[449] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.123 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.96.

[450] T'u-chüehler, Ping-liang'ın muhtelif Hularından idiler. Onların soyu A-shih-na ailesi idi. Wei Hanedanlığı zamanında T'ai-wu Chü-ch'ü ailesini imha etti. A-shih-na, 500 çadırlık aile ile Juan-juanlar'a kaçtı. Altay Dağları'nda oturarak demir işlediler. Altay'ın zirvelerinden biri miğfere benziyordu. Onların dilinde miğfere T'u-chüeh derlerdi. Bu sebeple Gök-Türkler bu adla isimlendirildiler. Bkz. Bahaeddin Ögel, "Doğu Gök-Türkleri Hakkında Notlar", *Belleten*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, C.XXI, Sa:81, s.84.

[451] Saadettin Yağmur Gömeç, *a.g.e.*, s.50.

[452] Liu Mau-Tsai, *a.g.e.*, s.61 ; Salim Koca, *a.g.m.*, s.1077 ;Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I…*, s.15 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.95 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.92 ; Denis Sinor, *a.g.e.*, s.387 ; Akdes Nimet Kurat, *a.g.m.*, s.81; Bahaeddin Ögel'e göre Hu tabiri, genellikle Toba devrinde Hsiung-nu neslinden gelen kabileler için kullanılıyordu. Burada Ho-lien adlı bir Hun kabilesi yaşamakta idi. Bu oymağın kurmuş olduğu devletin adı da Hsia Devleti idi. Bu devletin merkezi P'ing-liang'a yakın idi. P'ing-liang, Ho-lien ailesinin güneyindeki müstahkem mevki şeklinde idi. Shen-hsi'ye gelen To-pa Wei

ch'ü ailesinden Mu-chien'i yenilgiye uğrattığı zaman, liderleri A-shih-na beş yüz aile ile Juan-juanlara sığınarak Altay Dağları'nda ikamet etti[453]. Altay Dağları'nın şekli miğfere benzediği için onların dilinde miğferde T'u-chüeh olduğundan bu onların unvanı oldu[454].

Büyük Hun İmparatorluğu'nun zayıflayıp, yıkılışından sonra bazı Hun kütleleri Çin'e gidip, orada varlıklarını devam ettirdiler. Chao (329-351), Hsia (407-431) ve Kuzey Liang (401-439) Çin'de Türk kültürünü devam ettiren devletleridir. Chü-ch'ü Meng-hsün ve oğullarının bir kısmı Juan-juanlar ile birleştiği kayıtlıdır. Yine onlardan bir kısım çölü geçerken susuzluktan ölmüş, diğerleri ise Shan-shan'a yerleşmişlerdi.

Ahmet Taşağıl'a göre onlar çölü geçip Juan-juanlar ile birleşmemişlerdi. P'ing-lianglı Chü-ch'ü ailesinin[455] Gök-Türkler ile olan ilişkisi tamamen rivayetti ve Altay Dağları diğer rivayetlerde de Gök-Türklerin ortaya çıktığı yer olarak görülüyordu. Zaten Wu-hui öldükten sonra yerine geçen kardeşi An-chou, 460'ta Moğol Juan-juanlar ile birleşmiştir. Ancak, kuzey Çin'de Hunların kurduğu diğer devletler gibi Kansu'nun P'ing-liang bölgesindeki Kuzey Liang Devleti ve Turfan civarı tamamen Türk kültürü özelliklerini taşıyordu. Gök-Türkler'in Hunlardan geldiği bilinmektedir. Bu sebeple P'ing-liang'daki Hunların Gök-Türklere bağlanması son derecede bağlanması son derece doğaldır[456].

Ahmet Taşağıl'a göre Türklerin ilk ortaya çıktığı yer Altay Dağları idi. Gök-Türklerde diğer Orta Asya kavimlerinde görülen kurt ile ilgili efsanelere daha çok yer verilmiştir.

---

ve Hsien-piler'in orduları, Ho-lien ailesi ile P'ing-liang'da çarpışıyordu. P'ing-liang Huları olan bu Ho-lien oymakları 431 yılından sonra Kansu'ya geçmiş olabilirlerdi. Bkz. Bahaeddin Ögel, *a.g.m.*, s.92.

[453] Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin*…, s.126 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.95 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.92 ; Denis Sinor, *a.g.e.*, s.387 ; Akdes Nimet Kurat, *a.g.m.*, s.81 ; W. Eberhard, *a.g.e.*, s.172 ; L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s.483 ; Saadettin Gömeç, "V. Bengü Kagan", *Polis Dergisi*, 14/56, Ankara 2008, s.3.

[454] Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I*…, s.15 ; Denis Sinor, *a.g.e.*, s.396-397

[455] Bu aile, Çin kaynaklarına göre Hunların sol Chü-ch'üsünün neslindendir. Bu ailenin Kansu'da kalmış olan eski Hsiung-nu bakiyelerinden olduğu anlaşılmaktadır. Chü-ch'ü adı eski bir Hsiung-nu unvanından gelmektedir. Bahaeddin Ögel, *a.g.m.*, s.92.

[456] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.16-17.

545 yılında Bumin[457] (542-552)'in boyu kuvvetlenmiş ve Kuzey Çin pazarlarında İpek ticaretine başlanmıştı. Daha sonra Bumin, Çin ile ilişki kurmak istemişti. Batı Weiler de bu teklifi hemen kabul ettiler ve Kansu'nun Chiu-ch'üan şehrinden bir Sogd olan An-nuo-p'an-t'o, elçi olarak Gök-Türklere gönderdiler[458].

Bumin'in ölümünden sonra yerine oğlu Kara (K'o-lo 552-553) geçti[459]. Kara, Kagan olduktan sonra İ-hsi-chi unvanını aldı. Ancak Kara Kagan aynı yıl içerisinde öldü[460].

552 yılında Shih Ning, Liang-chou, Kan-chou ve Kua-chou valilerinin askeri işlerinin başkanlığına getirildi ve Liang-chou valiliğine atandı[461].

Kara Kagan'ın ölümü üzerine Gök-Türk tahtına kardeşi Mukan Kagan (553-572) geçti[462].Mukan Kagan dönemi Gök-Türk Devleti'nin her bakımdan zirvede olduğu bir dönemdir. Kagan, babası ve abisi zamanındaki dış politikayı aynen devam ettirdi.

Mukan Kagan zamanında ülkenin batı tarafını İstemi Yabgu idare ediyordu.Bu sırada Türkistan'da yeni kurulan Kök Türk Kaganlığı'nın rakibi Ak-hunlar idi. Bu sırada Asya'nın ipek ticaretinin kontrolü Ak-Hunların elinde sayılabilirdi. İstemi Yabgu, Ak-hun (白匈奴)lara karşı Sasaniler ile evlilik yoluyla siyasi anlaşma yaptı. Sasanilerle anlaşan Gök-Türk kuvvetleri Ak-hun topraklarını zapt etmeye başladılar. Bu olaydan sonra Ak-hun Devleti tamamen dağıldı[463].

---

[457] Çin kaynaklarında ismi T'u-men şeklinde transkripsiyon edilen bu Türk beyi, A-shih-na sülalesinin nüfuzlu kişilerinden biri idi. Bkz. Saadettin Gömeç, *a.g.e.,* s.1.
[458] Ahmet Taşağıl, "Gök-Türk Devletlerinin Kuruluşları ve Çöküşleri", *Sakarya Üniversitesi Sempozyum Bildirileri,* s.22.
[459] Saadettin Gömeç, *a.g.e.,* s.2.
[460] Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.94 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.m.,* s.11.
[461] Lıu Mau-Tsaı, *a.g.e.,* s.37.
[462] Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin*…, s.128 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.97 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.,* s.94 ; Denis Sinor, *a.g.e.*, s.400 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.12; Saadettin Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları : Mo-kan Kagan", *Orkun*, Sa:59, İstanbul 2003, s.1 .
[463] Saadettin Gömeç, *a.g.m.,* s.1,3.

567 yılının 11. ayında Chouların Hsü-mu dükü, Yü Wen-kui, Gök-Türklerden dönerken Chang-yeh şehrinde öldü[464].

İstemi Yabgu'nun ölümünden sonra ülkenin batı tarafını Tardu idare etti. 580 yılında Türk kuvvetleri Kırım bölgesini zapt ettiler. Ancak daha sonra çekilmek zorunda kaldılar[465].

Mukan'ın yeni hedefi T'u-yü-hunlar[466] idi. Mukan'ın T'u-yü-hunlar üzerine gidebilmesi için Batı Wei devletinin Kansu'daki Liang vilayetinden geçmesi gerekiyordu. Gök-Türk kuvvetlerinin ülkesinden geçmesine izin veren Batı Wei imparatoru aynı zamanda T'ai ve Shih Ning'i Gök-Türklerle beraber göndermişti. Gök-Türkler'in Fan-ho[467]'ya geldiği öğrenen T'u-yü-hunlar Nan-shan'a kaçtılar. Bu sırada Çinli kumandan Shih Ning, Mukan'a T'u-yü-hunların iki önemli kalesi olan Shu-tun[468] ve Ho-chen[469] adlı yere saldırmayı teklif etti. Çinli kumandan Shu-tun'a hücum edip, Cheng-nan Wang'ı yakaladı. Mukan da Ho-chen'a hücum edip Kua-lü'nün karısı ve oğlunu ele geçirdi[470]. Mukan, Shih Ning'i yolcu ederken kendisine ayrıca 100 hizmetkar, 500 at ve 10 bin koyun da hediye etti. Shih Ning sonunda Liang-chou'ya geri döndü[471]

Mukan ölmeden önce oğlu Ta-lo-pien'in yerine kardeşi Taspar'ın geçmesini vasiyet etmişti. Bu sebeple Ta-lo-pien yerine Taspar Kagan (572-581) geçti[472].

---

[464] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.176.
[465] Saadettin Gömeç, "Türk Tarihihinin Kahramanları: İstemi Yabgu", *Orkun*, Sa:67, İstanbul 2002, s.5.
[466] T'u-yü-hun, Liao-tung'daki Hsien-pi halkından olan Mu-jung Hui'nin büyük üveykardeşi idi. O, Kansu'da yer alan Fu-huan(Lin-hsia-hsien)'da dinlerek kendini reis ilan etti. Bundan sonra T'u-yü-hun'u soyadı olarak kullanmaya başladılar. Bkz. Liu Mau-Tsaı, *a.g.e.*, s.48.
[467] Fan-ho, bugünkü Kansu Eyaleti'nde yer alan Yung-chang-hsien'in batısında bulunuyordu. Bkz. Liu Mau-Tsaı, *a.g.e.*, s.38.
[468]T'u-yü-hunlar'ın eski başkenti olan Shu-tun, bugünkü Kansu Eyaleti'nde yer almaktadır. Bkz. Liu Mau-Tsai, *a.g.e.*, s.38.
[469] Hsi-ning-hsien'in batısında yer alıyordu. Bkz. Liu Mau-Tsaı, *a.g.e.*, s.38.
[470] Lıu Mau-Tsaı, *a.g.e.*, s.38; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I…*, s.26,172; Enkhbat Avirmed, *Kök Türk ve Uygur Çağındaki Moğol Asıllı Halkların Siyasi ve Kültürel Durumları*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi), s.89-90; Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.102-103.
[471] Lıu Mau-Tsaı, *a.g.e.*, s.39.
[472] Liu Mau-Tsaı, *a.g.e.*, s.64 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.100 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.97 ; Denis Sinor, *a.g.e.*, s.410 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.m.*, s.15 ; Rene Grousset, *a.g.e.*, s.117.

572 yılının 2. ayında Ch'ang-ch'eng dükü Sun Shen elçi olarak Gök-Türklere gönderildi.[473]

578 yılının 11. ayında başlayan hücumda Kansu'nun Chiu-ch'üan şehri kuşatıldı. Büyük bir yağma yaptıktan sonra istediklerini ele geçiren Taspar Kagan geri döndü

Taspar Kagan, Budizme meylederek Türklerin bu dini yeniden kabul etmesini sağlamıştı[474].

Taspar Kagan, 581 yılında hastalanarak öldü. Taspar Kagan ölmeden önce Mukan'ın oğlu Ta-lo-pien'in tahta geçmesini istemişti. Devletin ileri gelenleri bu vasiyeti gerçekleştirmek için Ta-lo-pien'i tahta geçirmek istediler. Ancak millet Taspar'ın oğlu An-lo'nun tahta geçmesini istiyordu. Çünkü An-lo'nun annesi Türk idi[475].

Neticede She-t'u, kagan olarak Gök-Türk tahtına oturdu. Bu duruma karşı gelmeyen An-lo da ona bağlılığını bildirerek To-lo Nehri kenarına gitti ve kendini İkinci Kagan ilan etti. She-t'u, İl Küllüg Şad Baga İşbara Kagan unvanını aldı. Onun bir diğer unvanı ise Sha-po-luo(沙鉢羅) idi. Ta-lo-pien, kuzey taraflarına çekilerek A-po Kagan unvanını aldı[476].

580 yılında Ch'ien-chin prens ile Gök-Türk ülkesine gelen Ch'ang Sun-sheng, devlet adamları ile yakınlaşmıştı. Devletin ileri gelenleri ve hanedan üyelerini daha iyi tanımaya başlayan bu Çinli onların zaaflarını, aralarındaki ihtilafları öğrenme fırsatını buldu. İlk öğrendiği şey İşbara(沙 鉢 羅)'nın kardeşi Ch'u-lo-hou'yu kıskanması idi. Kardeşi hakkında bir takım gizli planlar yapan İşbara, Ch'ang Sun-sheng ile anlaştı. Çinli casus, Gök-Türk ülkesinin dağlarını, derelerini, boylarının

[473] Ahnet Taşağıl, *a.g.e.*, s.37,152.
[474] Saadettin Gömeç, *a.g.m.*, s.80 ; Özkan İzgi, *a.g.e.*, s.75.
[475] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.134 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.98 ; Akdes Nimet Kurat, *a.g.m.*, s.85.
[476] Liu Mau-Tsai, *a.g.e.*, s.66 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.42-43 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.102 ; Denis Sinor, *a.g.e.*, s.410 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.98-99 .

sayısını, askeri kuvvetlerini, zayıf olanlarını öğrenmişti. 581 yılında ülkesine geri dönen Ch'ang Sun-sheng, bir rapor hazırlayıp öğrendiklerini imparatora bildirdi.

Ch'ang Sun-sheng'ın İşbara için gösterdiği en tehlikeli kişi A-po idi. Ch'ang Sun-sheng, Gök-Türk ülkesinin durumu ayrıntılarıyla anlattıktan sonra Çin'in izlemesi gereken politikalar konusunda tavsiyelerde bulundu. Buna göre uzakta olan ile dostluk tesis etmek, yakında olan düşmanlarla savaşmak Sui Hanedanlığı'nın menfaatlerine uygundu. Gök-Türk Devleti içinde kuvvetliyi yalnız bırakıp, zayıflarla dostluk kurmak gerekiyordu. Bu sebeple önce Tardu'ya elçi gönderip, onunla diplomatik ilişkiler kurulmalıydı. Ayrıca A-po'yla müttefik olup, ortak hareket etmek teklif edilmeliydi. Bu suretle İşbara, Çin'e saldırmak yerine batıya ve kuzeye yönelerek mücadele etmek zorunda kalacaktı. Eğer bu planı gerçekleştirirlerse İşbara'nın askeri gücü bölünerek Gök-Türk ülkesi boşaltılacaktı[477].

Ch'ang Sun-sheng, Gök-Türkleri bölme faaliyetlerine başladı. Yüan Hui adlı elçiyi Tardu'nun yanına göndererek, ona kurt başlı sancak sundu. Böylece bağımsızlığını ilan eden Tardu, Çin'e elçi göndererek siyasi faaliyetlere başladı[478].

552 yılında kuruluşundan itibaren hiçbir zaman doğudaki merkezden ayrılmayan batı kanadı, Tardu'nun kurt başlı sancağı alıp bağımsızlığını ilan etmesiyle merkezden kopuyordu[479].

Diğer taraftan Gök-Türk ordusuna karşı koymak amacıyla yola çıkan Li-Yen onlarla karşılaşamadan geri döndü. Daha sonra Gök-Türk kuvvetleri Kansu'daki Lan vilayetine akında bulundu. Kansu'nun Liang vilayetinin valisi Ho-lu Tsu-kan da yenilgiye uğratıldı[480].

Ülkesi Gök-Türk akınlarına maruz kalan İmparator Wen, savunma tedbirleri almıştı. Kansu'nun Lan vilayetinin başkumandanı Ch'i-li Ch'ang-ch'a'nın Lin-yü yolunu korumasını isterken, Li Ch'ung'u da You vilayetine göndermişti. Ta-hsi

---

[477] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.44-46 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.103 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.99 ; Akdes Nimet Kurat, *a.g.m.*, s.86-87.
[478] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.139 .
[479] Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I…*, s.47.
[480] Liu Mau-Tsaı, *a.g.e.*, s.68 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.47-48 .

Chang-ju ise Chou-p'an[481]'da savunma vaziyetini almıştı. 582 yılının aralık ayında Sui Hanedanı veliahtı Yung da Hsien-yang'a asker yığarak savunma hazırlıkları yaptı. Bu savaşta Ch'i-lie Chang-ch'a Lin-t'ao(临洮)'yu korumakla görevlendirilmişti. Ancak yapılan tüm bu savunma hazırlıkları Gök-Türkler'in saldırılarını önleyemedi.Gök-Türk kuvvetleri Mu-hsia ve Shih-men gibi iki mevkiden ilerleyerek Kansu'nun Wu-wei(武威), T'ien-shui(天水), An-ting(安定)[482], Chin-ch'eng[483] ve Shang-chün, Hun-hua[484] istila edip, bütün evcil hayvanları ele geçirerek büyük bir yağma yaptı.Sui imparatoru ordusunun moralini düzeltmek amacıyla bir ferman yayınladı[485].

Chou-p'an'da Gök-Türkleri durdurmakla görevli olan Ta-hsi Chang-ju'nun ordusu İşbara'nın 100.000 kişilik ordusunu karşılarında görünce şaşkına dönmüşlerdi. Neticede Gök-Türk akınları sonucu Çin ordusu dağıtılmış ve Gök-Türkler Lung(隴) ve Ch'in (秦)vilayetlerinde yağma yaparak geri dönmüşlerdi[486].

İşbara, 587 yılının Mayıs ayında Çin'in kuzeyindeki Heng ve Tai vilayetlerinde ava çıkmış ve birçok geyik vurmuştu. Av bittikten sonra Tsu-ho adlı Çin garnizonunda dinlenirken hastalanan İşbara bir ay hasta yattıktan sonra öldü[487].

İşbara ölmeden önce Ch'u-lo-hou'yu tahta geçirmek istedi. Ona göre kendi oğlu Yung-yü-lü zayıf ve çekingen biriydi. Ch'u-lo-hou, Baga Kagan (587-588) unvanıyla tahta çıktı. 589 yılında sefere çıktığı sırada alnından vurularak öldürüldü[488].

Baga Kagan'ın beklenmedik bir şekilde ölümü üzerine devlet adamları tarafından İşbara'nın oğlu Yung-yü-lü kagan seçildi. Tahta çıktıktan sonra unvanı

---

[481] Chou-p'an, Kansu'daki Ching-yang-hsien kazasının kuzey sınırında bulunan bir şehirdi. Bkz. Liu Mau-Tsaı, *a.g.e.*, s.68.
[482] Kansu'daki Chen-yüan-hsian ile aynı yer idi. Bkz.Liu Mau-Tsaı, *a.g.e.*, s.68.
[483] Chin-ch'eng şehrinin günümüzdeki adı Lan-chou (兰州) idi. Bugünkü Kansu Eyaleti'nde yer alan Kao-lan-hsien'in kuzeybatısında bulunuyordu.
[484] Bugünkü Kansu Eyaleti'nde yer alan An-hua-hsien kazasıdır. Bkz. Liu Mau-Tsaı, *a.g.e.*, s.68.
[485] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.140.
[486] Gös.yer; Liu Mau-Tsaı, *a.g.e.*, s.68.
[487] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.142; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.100; Akdes Nimet Kurat, *a.g.m.*, s.90.
[488] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.59-61 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.100-101 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.103 ; Akdes Nimet Kurat, *a.g.m.*, s.90.

Hsie-chia-ch'i-to-na Tou-lan Kagan oldu[489]. Tou-lan Kagan (588-600) Çin ile olan ilişkilerini kuvvetlendirmek için her yaz sonunda Çin'e elçi göndererek vergi sunuyordu.

552 yılından itibaren Çin'i baskı altında tutan Gök-Türkler artık 585 yılında Çin'in siyasi üstünlüğünü kabul ediyorlardı. Baga Kagan devrinde de bu durum devam etmiştir[490].

578 yılında Gök-Türkler Kan-chou vilayetine saldırdılar. İmparator, askerlerine savaşmalarını emretti. Hou-mo-ch'en Chang'a şöyle dedi: "*Kurnaz barbarların gücü ok hızıyla yaklaşmalarında ve kopan bir kas teli gibi birden kaybolmalarında yatıyor! Onların peşine düşsek bile onlara yetişmemiz zor. Bu nedenle şimdi seçkin atlılar toplanmalı ve dosdoğru Ch'i-lian-shan*(祁连山)*'ın batısında düşmanlar geçerken yakalanmalı. Onlar geri çekilmek isterlerse, o zaman mutlaka Liao-ts'üan[491]'ın kuzeyinden geçeceklerdir. Orada sarp ve zor geçilebilir bir arazi var. Onların askerleri ve atları aşmak için muhtemelen üç güne ihtiyaç duyacaktır. Onları mutlaka yeneceğiz! Bu nedenle onlara dönüş yollarında pusu kurarak saldırmak en iyisi olacak!* Ancak onlar tüm bu anlatılanları gerçekleştirecek durumda değillerdi. Bu sebeple Ho-li-shan[492]'a saldırarak bu dağı ele geçirdiler.

583 yılında Gök-Türkler, Kan-chou'ya saldırdılar. Sonrasında Pi Hing-kün-sse-ma subay olarak atandı.

581 yılında Ho-lou Tse-kan, Liang-chou'da yer alarak Gök-Türklere karşı saldırıya geçti. Ertesi yıl Gök-Türkler, Lan-chou şehrine baskın yaptılar. Ho-lou Tse-kan yapılan bu saldırılara karşı direnerek Gök-Türkleri yenilgiye uğrattı[493].

581 yılında Ch'i-fu Hui, Liang-chou askeri valiliğine getirildi[494].

---

[489] Lıu Mau-Tsaı, *a.g.e.*, s.99 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.103 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.101 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.m.*,s.469 ; Akdes Nimet Kurat, *a.g.m.*, s.90.
[490] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.143.
[491] Kansu Eyaleti'nde yer alan Ch'i-lien-shan yakınlarında yer alıyordu.
[492] Bugünkü Kansu Eyaleti'nde Shan-tan'ın kuzeyinde bulunmaktadır.
[493] Liu Mau-Tsaı, *a.g.e.*, s.111.
[494] Liu Mau-Tsaı, *a.g.e.*, s.113.

582 yılında Tuan Wen-chen Gök-Türkleri yenilgiye uğratarak onların kuzeye Kü-yen-sai[495] sınır kalesine kadar gitmelerine sebep oldu[496].

582 yılında İşbara, Ch'u-lo-hou ve P'an-na 100 asker ile birlikte güney topraklarını yağmalamaya başladı. Ta-hi Chang-ju, imparatorun emri ile ordu komutanı ilan edildi. Chou-p'an'da Gök-Türkler ile karşılaştı. Gök-Türkler daha önce T'ien-shui(天水) valiliğine saldırmak istemişlerdi.

Ta-hi-Chang-ju, Lan-chou Askeri valiliğine getirildi. İmparator Kao-tzu, Liang-chou(凉州) Askeri valisi Tu-ku-Lo'ya, Yüan-chou(原州)[497] Askeri valisi Yüan Pao'ya Gök-Türklere karşı savunmaya geçmelerini emretti.

583 yılının Sekizinci ayında İmparator, Kao Kung'a Ning-chou[498], Yü K'ing-tse'ye Yüan-chou askeri bölgesine akın yapması için emir verdi.

583 yılında Tou Yung-ting, 30 bin asker ile Liang-chou'ya yürüyerek, Kao-yüe-yüan yaylasında Gök-Türkler ile karşılaştı. Gök-Türkler anlaşma talebinde bulunarak geri çekildiler[499].

A-po, Liang-chou valiliğine gelerek orada Tou Yung-ting'e karşı savaştı, fakat A-po, bozguna uğratıldı

586 yılında Yang Tse-ch'ung, maraşel olarak atandı ve Ho-chuan[500]'a gitti. Gök-Türkler gittiğinde geri döndü[501]

589 yılında Han Hanedanlığından 360 yıl sonra Sui Hanedanlığı(隋朝) döneminde Çin siyasi olarak birleştirilmişti[502].

---

[495]Han imparatoru Wu-ti tarafından inşa ettirilen Kü-yen-sai kalesi Kansu Eyaleti'nin kuzeybatısındaki Kü-yen-ch'eng ile aynıdır. Bkz.Liu Mau-Tsaı, *a.g.e.,* s.150.
[496] Gös. yer.
[497] Yüan-chou, bugünkü Kansu Eyaleti'ndeki Ku-yüan-hsien idi. Bkz. Liu Mau Tsaı, *a.g.e.,* s.98.
[498] Ning-chou, bugünkü Kansu Eyaleti'ndeki Ning-hsien idi. Bkz. Liu Mau-Tsaı, *a.g.e.,* s.98.
[499] Liu Mau-Tsaı, *a.g.e.,* s.98,132,133,162.
[500] Kansu'da Hsi-ning-hsien'in kuzeybatısında bulunuyordu. Bkz . Liu Mau-Tsaı, *a.g.e.,* s.156.
[501] Liu Mau-Tsaı, *a.g.e.,* s.137, 156.
[502] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.,* s.143.

597 yılında Han Seng-shu, Türklere karşı Lan-chou(兰州) şehrinde görev aldı.

599 yılındaHan Seng-shu, Ch'ing-chou[503]'dan harekete geçerek kagana saldırdı.

601 yılında Gök-Türkler sık sık sınır bölgelerine akın yapıyorlardı. Sonrasında imparator Han Hung'u Lung-hsi valiliğine atadı[504].

605 yılında P'ei Kü, Chang-i[505]'ye gelen Türkler ile alışveriş yapmak ile görevlendirildi. P'ei Kü, ticaretle uğraşan Türklerden ülkelerindeki dağları nehirleri toprağın durumu ve kendi gelenekleri hakkında bilgi vermelerini istedi[506].

Tardu'nun Yang Su, Tou-lan'ın Kao Kung tarafından yenilgiye uğratılmasından sonra T'u-li, Çinliler tarafından kagan ilan edildi. T'u-li, kagan olduktan sonra İ-li-tou Ch'i-min Kagan(啟民可汗) unvanı almıştı. Bazen kaynaklarda Ch'i-jen Kagan olarak da geçmektedir[507].

607 yılında Yü-wen Shu'ya K'ai-fu i-t'ung-san-sse unvanı verildi. Yü-wen, Lung-you(隴右)[508]'da oturan zengin tüccarlara, iyi niyetle ve kibarlıkla muamele ediyor ve onları oğulları olarak adlandırıyordu.

608 yılında Hsie-shih-hiung, Yü-men askeri bölgesinin ordu komutanlığına atandı. Ch'i-min Kagan, bu sırada İ-wu (Hami)'ya saldırmak istiyordu. Ancak onlar Yü-men'a ulaştıklarında Ch'i-min Kagan gelmedi[509]

---

[503] Ch'ing-chou, günümüzde Kansu'daki Ch'ing-yang-hsien şehri idi. Bkz. Liu Mau-Tsaı, *a.g.e.*, s.87.
[504] Liu Mau-Tsaı, *a.g.e.*, s.108-109.
[505] Kansu Eyaleti'nde yer alan bir kaza idi. Bkz. Liu Mau-Tsaı, *a.g.e.*, s.121.
[506] Gös.yer.
[507] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.68 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.101 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.103.
[508] Lung-you (隴右) bugünkü Kansu Eyaleti'nin güneyi için kullanılır. Lung (隴), Kansu Koridoru ifade etmek için kullanılan kısa bir isimdir. Lung-shan (隴山)'ın batısından Sarı Irmak'ın doğusundaki yerlere Lung-you denirdi. Bkz. İsenbike Togan, Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.109-110.
[509] Liu Mau-Tsaı, *a.g.e.*, s.128-129,163.

609 yılında hastalanan Ch'i-min'in yerine oğlu T'u-chi geçti ve Shih-pi Kagan (609-619) (始畢可汗)unvanı aldı.[510] Shih-pi Kagan, dul kalan üvey annesi İ-ch'eng prenses(義成公主) ile evlendi ve bunu Çin imparatoruna bildirdi.[511]İşbara, Liang-chou bölgesinden kuzeybatısında otağını kurarak, 50.000 aileden ibaret olan kabilesini yönetiyor daima merkeze sadık bir politika sürdürüyordu. [512]

613 yılında Ling-wu bölgesinde Sui imparatoruna karşı isyan eden Pai Yü-suo, önce yağma yaptı. Bir sürü at ele geçirip kuzeyde Gök-Türkler ile temasa geçti. Daha sonra Lung-you'ya saldırdı[513].

617 yılında Lung-hsi(隴西)'de bir ayaklanma oldu. Halk açlık sıkıntısı çekti.

Sie Kü, 617 yılının 7. ayında Lan-chou şehrinde haksız yere imparator unvanını alarak, Kü sülalesinden gelen karısını İmparatoriçe, annesini de ana kraliçe ilan etti[514]

Doğu Gök-Türk tahtına Shih-pi Kagan'ın ölümünden sonra kardeşi İlteber Şad geçti ve Ch'u-lo Kagan(處羅可汗) (619-621) unvanı aldı[515]. Tahta çıktıktan sonra İ-ch'eng prenses(義成公主) ile evlendi. Ayrıca Çin sarayına elçi göndererek yas haberini iletti. T'ang Hanedanlığı da 3 gün yas ilan etti[516].

Diğer taraftan Li Hsi-yü ve Tuan Te-ts'ao, hazırlıksız yakaladıkları Gök-Türk askerlerini yendiler, fakat bu yenilgiler Gök-Türkler için olumsuz bir duruma sebep olmamıştı. Dokuzuncu ayda Bagatur Şad, Kansu'nun Liang vilayetini işgal edip, buranın başkumandanı Yang Kung-jen'ı yendi. Liang Shih-tou, Ch'u-lo Kagan(處羅

---

[510] İsenbike Togan, Gülnar Kara-Cahide Baysal, *Çin Kaynaklarında Türkler Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s.73-74 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.104 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.103 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.m.*, s.24 ; Akdes Nimet Kurat, *a.g.m.*, s.92.

[511]Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*,, s.145 ; İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.96 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.104 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.103.

[512] Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.116-117.

[513] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.78.

[514] Liu Mau-Tsaı, *a.g.e.*, s.128.

[515] İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.96 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.84 ;; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.105 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.104 .

[516] İsenbike Togan, *a.g.e.*, s.96 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.84-85 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.105 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.104.

可汗)'ı T'ang imparatorluğuna büyük bir sefer yapması için ikna etti. Bu plana göre Gök-Türk ordusu ve müttefikleri dört ayrı koldan harekâta geçeceklerdi. Bagatur Şad, Kansu'nun Yüan(原)[517]vilayetinden harekâta başlayacakken, Ch'u-lo Kagan, Ping vilayeti yolundan, Ni-pu Şad ile Liang Shih-tou, Yan vilayeti yolundan, T'u-li ise Hsi, K'u-mo-hsi, Ch'i-tanlara kumanda edecekti. T'u-li'nin ordusu daha sonra Fu-k'ou geçidini aşıp, Chin ve Chiang bölgelerinde Ch'u-lo Kagan'ın ordusu ile birleşeceklerdi. Öncelikle Ch'u-lo Kagan, Ping vilayetini alıp burada Sui İmparatoru ilan ettiği Yang Cheng-tao'yu yerleştirmek istedi. Onun bu fikrine karşı çıkan devlet adamları da olmuştu.

Doğu Gök-Türk Devleti'nin kendisine büyük bir saldırı yapacağını öğrenen T'ang imparatoru Kao-tsu, kagana bir elçi göndermişti. Elçi kaganı durdurmanın mümkün olmayacağını anlayınca adamlarına kaganı zehirletti[518].

Liang Shih-tou, kendini Büyük başkan ilan ederek Gök-Türkler ile anlaştı. Chang Shih-lung adında bir general ona saldırdı, ama yenildi. Bunun üzerine Liang Shih-tou, Hung-hua vilayetine saldırarak orayı ele geçirdi. Shih-pi, kendisine kurt kafası olan bir sancak hediye ederek ona Ta-tu-p'i-kia Kagan unvanını verdi. Daha sonra Shih-tou, Gök-Türkleri Sarı ırmağın güneyindeki bölgeye götürdü. Gök-Türkler buraya yerleşerek Yen-chuan[519] vilayetini de ellerine geçirdiler.

Ch'u-lo Kaganani bir şekilde öldü. İ-ch'eng prenses, Ch'u-lo'nun oğlu Wo-she Şad'ı çirkin ve çelimsiz bularak onu devreden çıkardı ve tahta çıkmasına engel oldu. Bunun üzerine, Ch'u-lo'nun biraderi T'u-pi'yi tahta çıkardılar ve T'u-pi İl Kagan, unvanını aldı[520]. İl Kagan(頡利可汗), Ch'i-min'in üçüncü oğlu idi. Önceden Bagatur Şad unvanı taşıyan İl Kagan'ın ordusu Wu-yüan'ın kuzeyinde idi[521].

---

[517] T'ang Hanedanlığı zamanındaki vilayet, günümüzde Kansu Eyaleti'nin Chen-yüan (镇原) ilçesindedir.
[518] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.85-87 ; İsenbike Togan, *a.g.e.*, s.98-99,101-102,104.
[519] Yen-chuan, Kansu'da yer alan Yen-chou'da, Yen-chi-hsien'in kuzeyinde bulunuyordu. Bkz. Liu Mau-Tsaı, *a.g.e.*, s.117.
[520] İsenbike Togan, *a.g.e.*, s.105 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.105 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.m.*, s.470 ; Akdes Nimet Kurat, *a.g.m.*, s.92 ; Erkin Ekrem, "Hsieh-li Kağan'ın Oğlu A-shih-na P'o-luo-men'in Mezar Kitabesi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.4, Sa:4, Aralık 2007, s.13.
[521] İsenbike Togan, *a.g.e.*, s.109 ; W. Eberhard, *a.g.e.*, s.202.

Kao-tsu başkent Ch'ang-an'a girdiğinde, Hsüeh Chü, Lung-you(隴右)bölgesini hala elinde tutuyordu. Tsung Lo-hou, Kansu'nun Ping-liang şehrini hücumla düşürerek kuzeye kuvvet göndermişti.[522].

Yü Wen-hsin Bagatur Şad'ın Chang Ch'ang-hsün'ü T'ang sarayına göndermesini ve Wu-yüan'i T'anglara geri vermesini söyledi. Bagatur Şad, onun sözüne uydu. Türk askerleri ve Chang Ch'ang-hsün'ün adamları, Hsüeh Chü ve evladının idaresindeki Kansu kuvvetlerine karşı tenkil harekâtı ile görevlendirilmiş olan T'ai-tsung'un karargâhında bir araya geldiler.

620 yılında İl Kaganda İ-ch'eng prenses ile evlendi. Bu sıralarda Shih-pi'nin oğlu, T'u-li Kagan(突利可汗) unvanıyla T'ang sarayına elçi gönderip Ch'u-lo'nun ölümünü bildirdi. Bunun üzerine Kao-tsu, bir gün divana çıkmadı[523].

İl Kagan, binlerce süvariyi Kansu'nun Yüan vilayetine gönderdi[524].

Dokuzuncu ayda, Kansu'daki Liang vilayetine Gök-Türkler akın yaptılar.

622 yılında İl Kagan Kansu'nun Yüan(原) vilayetine akın yaptı. Gök-Türkler artık Çin içlerine girmişlerdi.

Dokuzuncu ayda An Hsing-kui'nin kuvvetleri Kansu'nun Kan(甘)vilayetinde Gök-Türkleri yenilgiye uğrattılar.

Diğer taraftan Gök-Türkler Kansu'nun Yüan vilayetini geçirmişlerdi. İlerlemeye devam eden Gök-Türk ordusu sekizinci ayda Kansu'daki Yüan vilayetini istila ettiler[525].

622 yılında Tu-yu-hunlar, Kansu Eyaleti'nin güney kısımlarını istila ettiler[526]

---

[522]Liu Mau-Tsaı, *a.g.e.*, s.181; İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.109,112 Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.88.

[525] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.89-92.
[526]Enkhbat Avirmed, *a.g.t.*, s.94.

624 yılında da Gök-Türk akınları devam ediyordu. Üçüncü ayda Kansu'daki Yüan vilayeti Gök-Türk akınlarına maruz kaldı. Yedinci ayda Kansu'nun Yüan vilayetini tamamen işgal edilmişti. Arkasından Kansu'daki Lung vilayeti de istila edildi.

İl Kagan ve Shih-pi'nin oğlu T'u-li Kagan(突利可汗) kumandasında ilerleyen Gök-Türk kuvvetleri Kansu'daki Yüan vilayetine akın yaptılar[527].

Çin'e karşı fikirleri değişen İl Kagan, barış yapmak amacıyla A-shih-na Ssu-mo unvanlı Chia-pi Tegin ve T'u-li Kagan'ı Çin'e yolladı. Ch'i Eyaleti askeri valisi Chai Shao Tu-yang vadisinde Gök-Türkleri mağlup ederken, Sui vilayetinde Gök-Türklerden 3 tegini esir almıştı. Gök-Türk ordusu daha sonra Kansu'nun Kan vilayetine girdi. Bu sırada Gök-Türk akınları akın ve yağma karakteri taşıyordu. Gök-Türk kuvvetleri 625 yılının üçüncü ayında Lu vilayetine girmek istedilerse de daha sonra vazgeçtiler. Dördüncü ayda Liang askeri garnizonuna baskı yaptılar.

615-626 yılları arasında Doğu Gök-Türk Devleti en kuvvetli zamanlarını yaşıyordu. 627 yılının ikinci ayında Kansu'nun Yüan, üçüncü ayında ise Liang vilayetine akın yaptılar. Dördüncü ayda Shuo, Kansu'nun Yüan, Ching vilayetlerini ele geçiren İl Kagan, Li Ching ile Hsia-shih mıntıkasında savaştı. Geri çekilen Gök-Türk ordusu, Batı Hui Eyaleti'ni istila etti. Beşinci ayda Ch'in vilayeti ve Kansu'nun Lan vilayetini batı Gök-Türk askeri birlikleri tarafından işgal edildi. Bir ay sonra Çin Seddi'nin dışındaki Sarı Irmak havzasında on binlerce süvariyle karargah kuran Gök-Türklerden Yü-she Şad, Wu-ch'eng kalesini kuşattı. Daha sonra Wei vilayeti ve Kansu'nun Lung vilayeti Gök-Türk akınlarına maruz kaldı[528].

İl Kagan ve T'ai-tsung arasında Wei Nehri Barış anlaşması yapıldı. Bu sırada Çin'e nazaran askeri bakımdan kuvvetli olan Gök-Türk ordusu T'ang Hanedanlığı ile eşit olmayı kabul ediyordu. Wei Nehri anlaşmasından sonra artık Doğu Gök-Türk Devleti'nin T'ang Hanedanlığı üzerindeki siyasi ve askeri üstünlüğü sona ermişti[529].

---

[527] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.93 ;İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.123.
[528] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.94-96.
[529] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.96 ; Akdes Nimet Kurat, *a.g.m.*, s.93.

Batı Gök-Türklerden T'ung Yabgu Kagan'ın zayıflaması üzerine Sir Tarduşlar, İ-shih-po Küçük Kagan'ın torunu İ-nan liderliğinde, yetmiş binden fazla aileden oluşan boy ile İl Kagan'a itaat etmişti. İl Kagan'ın kötü idaresi sürünce Uygur, Bayırku ve Sir Tarduşlar isyan ettiler. Bu isyanlar neticesinde Gök-Türk ülkesinde iç savaş başladı. İl Kagan abisinin oğlu Yü-ku Şad'a yüz bin süvariyle bu isyanları bastırma görevi verdi, fakat, Yü-ku Şad Kansu 'da yer alan Ma-lien-shan(马连山)[530]'da beş bin süvarilik Uygur kuvvetinin pususuna düştü. Mağlup olan Yü-ku Şad, Tanrı Dağları'na kaçtı. Bu sırada askerlerin çoğunun ele geçiren Uygurlar kuvvetlendiler. İl Kagan'ın dört şadı Sir Tarduşlar tarafından yenilmiş ve Gök-Türkler karşı harekatta bulunamamışlardı.

629 yılında da İl Kagan'ın idaresindeki Doğu Gök-Türk Devleti'ndeki çözülme devam etti. Sonrasında Kansu'daki Gök-Türk orduları mağlup edilmişti.

İl Kagan, Çin'in kuzeyinde oturmaya başladığı sırada Li Ching ve Li Shih-chih adlı kumandanlar, İl Kagan'a saldırmak istiyorlardı. Li Ching, ani bir baskınla Doğu Gök-Türklere bağlı olan Ting-hsiang şehrini ele geçirmişti. 630 yılındaki bu yenilgilerden sonra İl Kagan, Kansu'nun kuzeyindeki T'ie Shan'a kaçtı.

T'ai-tsung, kendisine bağlanan beylere çeşitli unvanlar vererek yerleştiriyordu. Daha önce Çin'e gelip, yerleşen A-shih-na Ssu-mo'ya Kansu'daki Hua(化)[531] askeri valiliği ve Sağ muhafızları ordusu generalliği rütbesi sunuldu[532].

T'ai-tsung, İl Kagan'a geyiklerin bol olarak yaşadığı Kuo vilayetinin valiliğini vermeyi düşündü. Bu görevi kabul etmeyen İl Kagan, 634 yılında üzüntüsünden öldü[533].

---

[530] Ma-lien Shan, bugünkü Kansu Eyaleti'nin Ching-yang (庆阳) şehrinde yer almaktadır.

[531] Hua-chou(化 州), İsenbike Togan'a göre Kansu Eyaleti'nde yer almaktadır. Bkz. İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.191.

[532] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.101-103 ; Akdes Nimet Kurat, *a.g.m.*,s.93-94.

[533] Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.107 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.m.*, s.26 ; Emel Esin, "İlteriş Kağan", *Erdem*, s.173-174 ; Akdes Nimet Kurat, *a.g.m.*, s.94.

Ch'u-lo Kagan, ağır bir yenilgiye uğratıldığı zaman Sui'in Batı ülkeleri konusundaki en büyük danışmanı P'ei Chü, Kansu'nun Tun-huang şehrinde bulunuyordu[534].

611 yılında T'u-yü-hunlar üzerine sefere hazırlanan Çin imparatoru, Wei Chi-e'yi Ch'u-lo'ya elçi olarak gönderip, Ta-tou-pa vadisinde kendi ordusuyla birleşmesini istedi. Bu sırada Tardu'nun torunu olan She-kui, şadlık rütbesiyle batı tarafını idare ediyordu[535].

Çinliler, Ch'u-lo Kagan ile arası bozulunca She-kui ile anlaşma yoluna gittiler. Daha sonra She-kui, Ch'u-lo'yu ağır bir yenilgiye uğrattı. Ch'u-lo karısı ve çocuklarını bırakıp, birkaç süvariyle birlikte doğuya kaçarak Kao-ch'ang'da bulunan Shih-lo-man Dağı'na sığındı. Ch'u-lo'yu canlı olarak ele geçirmeyi düşünen imparator kuvveti dağıldığı zaman onun Çin'e hizmet edebileceğini düşünüyordu. Bunun için P'ei Chü'yü, Ch'u-lo'nun annesi Hsiang-shih ile birlikte onun yanına gönderdi. Onlar Kansu'da yer alan Yü-men-kuan (玉門關)'daki Ch'ang-ch'eng'a vardıklarında, P'ei Chü birkaç adamla Ch'u-lo'nun bulunduğu yere yollandı. Annesi, onun bulunduğu yere ulaştığında Ch'u-lo'yu Çin'e gitmeye ikna etti.

613 yılında Korelilere karşı başarısından dolayı Ho-sa-na Kagan unvanı verilen Ch'u-lo, Lung-you ve Hui-ning(会宁)[536]'deki isyanları bastırmaya çalışırken kardeşi Kül Tardu Şad, T'u-yü-hunlara saldırdı. Bol miktarda hayvan ele geçirdi ve bunları imparatora sundu[537].

Ch'u-lo Kagan'ın kardeşi Kül Tardu Şad, Hui-ning'de Kül Kagan unvanıyla kendi bağımsızlığını ilan etti. Chiang-tou bölgesi karışıklığa düştüğünde Yü-wen Hua-chi ile birlikte olmaya çalıştı. Daha sonraT'ang imparatoruna itaat etti.

Ch'u-lo'nun 611 yılında Sui imparatoru Yang'a bağlanmasından, Batı Gök-Türk tahtında She-kui söz sahibi oldu. Tardu'nun torunu Na-tou-lu'nun oğlu olan She-

534 W. Eberhard, *a.g.e.,* s.195.
535Ahmet Taşağıl, *a.g.e.,,* s.151-152
536 Hui-ning, bugünkü Kansu Eyaleti'nin Bai-yin(白银) şehrinde yer almaktadır.
537 Ahmet Taşağıl, *a.g.e.,* s.109-110.

kui kısa zamanda dağınık boyları bir araya toplamıştı. Başkentini San-mi-shan'da kurdu. Bu sırada Altay Dağları Doğu Gök-Türkleri ile sınır oluşturuyordu. Kansu'daki Tun-huang şehrinin batısındaki Yü-men Geçidi(玉門關)dışındaki yerler yani bütün Doğu Türkistan onun idaresine girdi. Batıda ise Hazar Denizi'ne kadar ulaşılmıştı[538].

She-kui'in ölümünden sonra yerine küçük kardeşi T'ung Yabgu geçti. Doğu Gök-Türk tahtında İl Kagan bulunduğu sırada T'ung Yabgu, İl Kagan ile mücadele etmek istedi. Tüm bu yaşananlardan sonra İl Kagan, T'ung Yangu'ya elçi göndererek onunla barış yapmak istedi.

Ülkesindeki huzursuzluk gün geçtikçe artan T'ung Yabgu 630 yılında, amcası Bagatur tarafından öldürüldü. Bagatur kendini Hou-ch'u-li-pi unvanıyla kagan ilan etti[539].

617 yılında Sie Kü, Lung-you bölgesini hala elinde tutuyordu. Sie Kü Generali Tsung Lo-hou'yu Kansu'nun Ping-liang şehrine saldırması ve orayı ele geçirmesi için gönderdi[540].

622 yılının 6. ayında Yüan Shao Gök-Türkleri geri püskürtmesi için Kua-chou (瓜州) askeri bölgesinin ordu komutanı olarak atandı.

622 yılında An Hing-kuei, Gök-Türkleri Kan-chou'da yendi.

623 yılında Gök-Türkler, Kansu'daki Yüan-chou'ya akın yaptı. 626 yılında Gök-Türkler, Yüan-chou'ya saldırdılar. Daha sonra Kansu'nun Liang-chou şehrini kuşatarak ilerlemeye devam ettiler.

624 yılının Sonbaharında İl Kagan ve T'u-li Yüan-chou'dan gelerek Shen-hsi Eyaleti'ne saldırdı[541].

---

[538]Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.150.
[539] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.150-151 ;
[540] Liu Mau-Tsaı, *a.g.e.*, s.181.
[541] Liu Mau-Tsaı, *a.g.e.*, s.262,267,324-326.

628 yılında Tu-yu-hunlar, Kansu Eyaleti'nin güneyine akın yaptılarsa da büyük bir kayıp vererek geri çekildiler[542].

629 yılında Kansu Eyaleti'nden hareket eden Hsüan-tsang, 644'deki dönüşünde güney yolunu takip etmişti. Kuzey ve güney yolları Hsüan-tsang tarafından çok iyi bir şekilde anlatılmıştır. Ünlü Budist rahip Hsüan-tsang 629 yılının sonunda 630 yılının başında T'ung Yabgu'yu ziyaret etmiştir[543].

Büyük yolculuğa hazırlanan hacı, güzel bir rüya görmüş ve gördüğü bu rüyayı hayra yorarak yola çıkmıştır. Kısa bir süre içerisinde Kansu'nun Lan-chou şehrine ulaşmıştır. Daha sonra yolda karşılaştığı Çinliler ile Kansu'nun Liang-chouş ehrine gitmiştir. Hsüan-tsang bir müddet Liang-chou'da kalmıştır. Hsüan-tsang şehre gitmeye karar verdiği zaman Liang-chou'da Hui-wei adlı bir Budhist vardı. Bu sırada Hsüan-tsang'ın ülkesine geri dönmesi isteniyordu. Ancak Hsüan-tsang iki öğrencinin yardımını alarak Kansu'nun Kua-chou şehrine kaçtı. Bu sırada şehrin komutanına, Liang-chou'daki şehir yetkililerinden yazılı bir emir gönderildi. Bu emre göre Hsüan-tsang'ın hemen yakalarak memleketine geri dönmesi istenmişti. Kua-chou şehri komutanı ele geçen bu mektubu yırtarak şehrinden uzaklaşmasını istedi. Yine bu sırada rehber öğrencilerden biri yaşanılanlardan korkarak şehirden ayrılmış ve Kansu'nun Tun-huangşehrine geri dönmüştü. Daha sonra Hsüan-tsang daha da ileriye giderek Kansu'daki Yü-men Geçidi'ne kadar ulaşmıştı. Buradan Kao-ch'ang taraflarına ilerleyen Hsüan-tsang'ın Kao-ch'ang taraflarında olduğu öğrenen kral Hsüan-tsang'ın yanına gelmesini istiyordu. Bunun üzerine Hsüan-tsang, Kao-ch'ang sarayına gitmişti. Kao-ch'ang sarayında sevilip, itibar gören Hsüan-tsang'ın saraydan başka bir yere gitmesi istenmiyordu. Hsüan-tsang, Kuzey Afganistan'da yer alan Kunduz'a kadar ulaştığında orada Gök-Türkleri görmüştü. Tardu o sırada Kunduz'da yaşıyordu. Tardu'nun öldüğü sırada orada bulunan Hsüan-tsang cenaze törenine katılmıştı. Oradan Kaşgar'a kadar ulaşan Hsüan-tsang, kitapları ile Ch'ang-an'a gitmişti[544].

---

[542] Enkhbat Avirmed, *a.g.t.*, s.94.
[543] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*,, s.113 ; Rene Grousset, *a.g.e.*, s.123-125 ; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s.49 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.107 ; L.Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya* (Çev. Sadrettin Karatay), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s.76 ; Denis Sinor, *a.g.e.*, s.415.
[544] L.Ligeti, *a.g.e.*, s.76-90.

Diğer taraftan 630 yılında Li Ching, bu sırada Gök-Türklere ait olan Ting-hsiang şehrine bir baskın düzenlemişti. İl Kagan bunun üzerine ordusunu Chi-k'ou yani Gobi Çölü Ağzı[545]'na taşıdı. İl Kagan, yenilgiye uğratılmış ve Kansu'nun kuzeyindeki T'ie-shan(鐵山)'a kaçmak zorunda kalmıştı. İl Kagan, Dokuz Oğuzların kendisine bağlanırsa güçleneceğini düşünüyordu. Ancak Gök-Türkler, Çinliler tarafından ağır bir bozguna uğratılmıştı[546].Bu savaş sonucunda Yin Dağı'ndan Gobi Çölü'ne kadar olan topraklar T'ang İmparatorluğu'nun hâkimiyetine girmişti[547]. İl Kagan, savaş sırasında İşbara'ya sığınmıştı. Ancak İşbara onu T'ang imparatoruna teslim etmek istiyordu. Neticede ele geçirilen İl Kagan, Ch'ang-an'a götürülmüştü[548]. İl Kagan, yaşanılanlardan dolayı mutsuz oluyordu. Bunun üzerine imparator onu geyiğin bol olduğu Kuo vilayetine vali tayin etmişti. İl Kagan, bu duruma daha fazla dayanamayarak 634 yılında ölmüştü[549].

İl Kagan ölünce imparator ona, *Hakkaniyete Dönen Prens* unvanı verildi. Ayrıca ölümünden sonra anılmak üzere Huang lakabı verildi[550].

İl Kagan'ın başsız kalan halkı üç kütleye ayrılmıştı. Birinci kütle Sir-Tarduşların himayesine girdi[551].

İkinci kütle Batı Ülkeleri adı verilen Türkistan şehirlerine doğru gitti[552]. Hsi-yü(西域) veya Batı Bölgeleri tabiriyle Kansu'daki Yü-men-kuan(玉門關)[553]'ın batısından itibaren bugünkü Orta Asya'nın tamamını kaplayan geniş alana verilen

---

[545] Gobi Çölü, İç Moğolistan bölgesinden, Ningxia Eyaleti üzerinden batıya doğru Kansu Eyaleti'ne kadar uzanmaktaydı. Bkz. İsenbike Togan, Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.157-158.

[546]Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler II*,Türk Tarih Kurumu,Ankara 2014, s.231-232 ; İsenbike Togan, Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.157-159.

[547] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.232-233.

[548] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.233 ; İsenbike Togan, Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.159-160 ; W. Eberhard, *a.g.e.*, s.203.

[549] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.233 ; Denis Sinor, *a.g.e.*, s.414 ; Akdes Nimet Kurat, *a.g.m.*, s.94.

[550] İsenbike Togan, Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.167.

[551] İsenbike Togan, Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.181 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.m.*, s.30.

[552]Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*,, s.154.

[553] Yang-kuang'ın kuzeybatısında yer alan Yü-men Geçidi, aynı zamanda Kansu Eyaleti'nde Tun-huang'ın batısına 150 Li uzaklıktadır. Kansu Koridoru'nun batı ucudur. Ayşe Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde Batı Bölgeleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2012, s.13; Ayşe Onat, "Han Döneminde Bazı Türkistan Devletleri Hakkında Bir İnceleme", *Belleten*, C. LV Sa:212, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, s.71.

genel bir addır[554].Batı bölgesi veya Doğu Türkistan, doğu ve batıyı birbirine bağlayan ana köprü niteliğindedir. Eski çağlardan bu yana, Büyük İpek Yolu denilen önemli ticaret yolları bu bölgeden geçerdi[555].

Doğu Gök-Türk Devleti'nin yıkılması ile birlikte Çin'in kuzey sınırlarına kalabalık bir Türk kütlesi yayılması olmuştu. Üçüncü kütle olarak bildiğimiz bu grup 100.000 kişiden fazlaydı[556]. Türkler'in Çin'de yerleştirilmesi T'ang Hanedanlığı devlet adamları arasında problem çıkmasına yol açtı. Kuzeyin bozkırlarından gelen halkın yerli halkla uyum sağlamaları çok zordu[557].

634 yılında Tu-yu-hunlar, Liang-chou'ya saldırıda bulundular. Burayı istila ederek Çin elçisi Chao-te-k'ai'yı tutukladılar[558].

İmparator T'ai-tsung, Çin'e sığınan Gök-Türkler için karar vermek üzere devlet adamlarının görüşünü aldı.

Çin sarayında imparator T'ai-tsung nezaretinde yapılan uzun müzakereler neticesinde Wen Yen-po'nun teklifi uygun bulunmuştu. Onun hazırladığı plana göre sayıları 100.000 olduğu bildirilen teslim olmuş Gök-Türk kütlesi Çin'de yerleştirilmeye başlandı.

"*Wen Yen-po'nun ağzı laf yaptığı ve yüzlerce örnek öne sürdüğü için, T'ai-tsung, sonunda onun planına uyma kararı aldı ve Kuzey Bölgesi'nde, Yu vilayetinden başlayarak Ling vilayetine kadar, Kansu'da Hua*(化)[559]*,Ch'ang (*長)[560] *diğer eyaletlerde de Shun, Yu vilayeti adlarında tutukluk adı verilen toplam dört askeri valilik oluşturuldu. Ayrıca, İl Kagan'ın idare ettiği yerler altı vilayete ayrıldı ve solda*

---

[554]Kürşad Yıldırım, *a.g.m.*, s.424 ; L. N. Gumilev, *a.g.e.*, s.131-132 ; Ayşe Onat, *a.g.m.*, s.71-72 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.m.*, s.30.
[555] Risalet Kerimova, "Hun İmparatorluğu İle Çin'in Doğu Türkistan Mücadelesi", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C.I, s.1143.
[556] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*,, s.154-155 ; İsenbike Togan, Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.181.
[557] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*,, s.237-238.
[558] Enkhbat Avirmed, *a.g.t.*, s.94.
[559] Ahmet Taşağıl'a göre Hua-chou (化州), Sui-yüan'in batısında idi. İsenbike Togan'a göre ise Kansu Eyaleti'nde yer alıyordu. Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.241 ; İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.191.
[560] Ch'ang-chou(長州), Kansu Eyaleti'nde Ch'ing-yang-hsien şehridir.

Ting-hsiang tutuklığu, sağda Yün-chung tutukluğunu kurarak, onun bölüğünü kendi idaresi altına aldı[561].

Diğer taraftan Ch'ang-an'a gelen Gök-Türk kabile reislerinin hepsine Chung-lang generalliği ve benzeri unvanlar verildi. Bu sırada başkente çok sayıda Türk ailesi gitmiş ve orada ikamet eden Türkler'in sayısı on bini bulmuştu[562].

639 yılının baharında Gök-Türklerden Çin'e sığınan Türk beylerinden biri isyan etmişti. T'u-li Kagan(突利可汗)'ın kardeşi Chieh-shih-shuai(結社率) 629 yılında abisiyle Çin'e gelmşti. Çapkın bir karaktere sahip olduğu bilinen Chieh-shih-shuai'a önce Chung-lang generalliği unvanı verilmiş, ardından da saray muhafızlığı generalliğine yükselmişti[563].

Abisi T'u-li Kagan ile arası açılan Chieh-shih-shuai onu T'ai-tsung'a şikayet etmiştir. T'u-li Kagan, Doğu Gök-Türk Devleti'nin Çin'e karşı en kuvvetli olduğu dönemde abisi İl Kagan'a rağmen Çinli veliaht Li Shih-min ile anlaşarak devletine ihanet etmiştir. Ayrıca Gök-Türk Devleti yıkılmadan bir hainlik daha yaparak T'ang Hanedanlığı'na teslim olmuştu.

T'u-li Kagan, 29 yaşındayken öldü. T'u-li, ölünce yerine Ho-lo-ku geçti.

639 yılında İmparator, Ch'ang-an'daki Chiu-ch'eng Sarayı'na doğru yola çıktı. Chieh-shih-shuai, kendi bölüğünden 40 kişi ile anlaştı. Bunlar, Ho-lo-ko'yu koruma altına alıp geceleyin imparatorun karargahına sokuldular. Onların amacı T'ai-tsung'u esir edip, Ho-lo-ku'yu kagan seçmekti.

O gece Chieh-shih-shuai'ın arkadaşları sarayın civarında gizlenip beklemeye başladılar. Fakat, bu sırada büyük bir fırtına meydana geldi. Prens Li Chih saraydan çıkmadı. Chieh-shih-shuai planlarının anlaşılacağını zannederek, saraya hücum edip T'ai-tsung'u kaçırmaya karar verdi. Saray muhafızları muhafızları ile çarpışarak dört savunma hattını yardılar. Bu sırada Sun Wu-k'ai saraya yardıma geldi. Chieh-shih-

[561] İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.,* s.190 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.,*s.105 ; Akdes Nimet Kurat, *a.g.m.*, s.95 ; Özkan izgi, *a.g.e.*, s.48-49.
[562] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.241; İsenbike Togan, Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.,* s.192.
[563] ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.,* s.155; İsenbike Togan,Gülnar Kara- Cahide Baysal, *a.g.e.,* s.178.

shuai ve arkadaşları saraydan at çalıp kaçmaya başladılar. Wei ırmağını geçip, eski topraklarına ulaşmak istiyorlardı. Sınırdaki devriler tarafından öldürüldüler. Hepsi hemen yakalandı ve idam edildi. Ho-lo-ku ise, affedildi ve Çin'in içlerindeki Ling-wai(嶺外)[564]'a sürüldü[565].

Chieh-shih-shuai isyanı kısa sürede bastırılmış olmasına rağmen T''ai-tsung ve idarecileri üzerinde derin bir etki yaratmıştı. Gök-Türklerin Çin'de yerleştirilmesinin sonucunu gören T'ang Hanedanlığı, Ch'ang-an'da yerleşmiş olan Gök-Türkleri başkentten çıkarmak için hazırlıklara başladı[566].

Gök-Türklerin Çin'den uzaklaştırılması gerekiyordu. T'ang Hanedanlığı hem Gök-Türkleri Çin'den çıkarmak istiyor hem de onları kontrol altında tutmak istiyordu. Bu sebeple Gök-Türklerin başına Çin'e yakınlığı ile bilinen Ch'i-min Kagan'ın torunu olan A-shih-na Ssu-mo getirilmeliydi[567].

Diğer taraftan Türkler, Sarı Irmağın kuzeyine yerleştirildiler. İmparator orada Kansu'daki Hua (化) vilayeti[568] tutuğu olan, Huai-hua(懷化) Prensi[569] Ssu-mo'yu İ-mi Ni-shu Ch'i-li-pi Kagan olarak atadı ve ona imparator ailesinin soyadı olan Li soyadını verdi. Ondan sonra da, onu boy ve bölük halkını idaresine alarak ordusunu Sarı Irmak'ın kuzeyine kurması için gönderdi[570]

Ülkesi karışıklığa düşen İl Kagan'ın halkı Çin'e tabi olmuştu. İl Kagan, yakaladığı sırada yanında A-shih-na Ssu-mo da vardı. T'ai-tsung, tarafından Hua

---

[564] Ling-wai'a Tepelerin Ardı da denilmektedir. Tepelerin Ardı'nın Kansu Eyaleti'ndeki T'ien-shui (天水) şehri ile Ho-nan Eyaleti'ndeki Shen ilçesi arasında bulunan Ch'in-ling yani Çin Tepeleri olduğu söylenmektedir. İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.,* s.180 ; Liu Mau-Tsaı, *a.g.e.,* s.199.

[565] Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler II*…, s.242-243 ; Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin*…, s.155-156 ; İsenbike Togan, Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.,* s.178-180 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.,* s.106 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.,* s.107-108 ; Osman Fikri Sertkaya, "Kür Şad Adının Etimolojisi veya Türk Tarihinde Kür Şad Adlı Bir Kişi Var Mıdır", *Gazi Türkiyat,* Bahar 2014/14, s.2-5 ; Akdes Nimet Kurat, *a.g.m.,* s.96 ; Liu Mau-Tsaı, *a.g.e.,* s.198-199.

[566] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.,…*, S.243 ; Emel Esin, *a.g.m.,* s.174.

[567] A; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.* s.32 ; İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.,* s.192.

[568] Hua-chou (化州), İsenbike Togan'a göre Kansu Eyaleti'nde yer alıyordu.

[569] Bütün bu tutukluklar, Sarı Irmağın kuzeydoğusundan bugünkü Kansu Eyaleti'ne kadar uzanan bölgede bulunmuş olmalıdır. Bkz. İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.,* s.192.

[570] Ahmet Taşağıl,*a.g.e.*, s.244 ; Erkin Ekrem, "Hsieh-li Kağan'ın Oğlu A-shih-na P'o-luo-men'in MezarKitabesi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.4, Sa:4, Aralık 2007, s.15.

vilayeti tutuğu olarak tayin edilen A-shih-na Ssu-mo, Gök-Türklerin başına getirilerek onların Sarı Irmak'ın güneyindeki bölgelere yerleştirilmesi görevi verilmişti[571].

Doğu Gök-Türk Devleti'nin yıkılmasıyla güçlenen ve Ötüken'de hâkimiyeti ele geçiren Sir Tarduşlar Ssu-mo'nun idaresinde Gök-Türklerin kuzeye gelmelerinden rahatsız olmuşlardı. Onlar daha Gobi Çölü'nün kuzeyine geçmemişlerdi. Gök-Türklerin kuzeye geçmeleri Sir Tarduş hâkimiyetini gölgeleyebilirdi. Sir Tarduş ve Gök-Türklere aynı mesafede olan T'ang Hanedanlığı'nın tek isteği Gök-Türklerin bir an önce sınırlarını terk etmeleri idi. Daha sonra Sir Tarduşlar, Gök-Türkleri T'ai-tsung'a şikâyet ettiler. Gök-Türklerin güvenilmez olduklarından bahsederek imparatorun oğlu gibi gördüğü Chieh-shih-shuai'ın isyan ettiğini dile getirdiler.

641 yılında Ssu-mo'nun idaresinde yüz binden fazla insan ve kırk binden fazla asker doksan bin baş attan oluşan Gök-Türk kafilesi Sarı Irmak'ı geçti. Bundan dolayı Ssu-mo bu halkı bir düzene sokamadı ve onlar da söz dinlemediler. Chen-kuan saltanat devresinin 17. Yılına gelindiğinde 643, hepsi birden ayaklandılar ve güneye doğru yönelerek, Sarı Irmağı geçtiler ve ayrı ayrı, Sheng ve Hsia adlı vilayetlerin arasındaki bölgeye yerleştirilmelerini istediler. Bir fermanla kendilerine izin verildi. Bundan sonra Çin ordusunda vazife almaya başlayan Ssu-mo, Kore'nin kuzeybatısındaki Liao-tung ile savaşa gönderildi. Savaş sırasında yaralanan Ssu-mo, Ch'ang-an'da öldü. İmparator, ölümünden sonra ona, harbiye veziri ve en son yerleştirildikleri yer olan Hsia vilayeti tutuğu unvanlarını verdi. A-shih-na Ssu-mo, Chao-ling'de gömüldükten sonra onun için şekli Pai-tao Dağı'na benzeyen bir mezar yapıldı. Ayrıca tutuğu olduğu Kansu'nun Hua vilayetinde onun için bir anıt dikildi. A-shih-na Ssu-mo'nun ölümünden sonra yapılanlar Çin hanedanlarının Çin'de yerleşen Türk beylerine ne kadar önem verdiklerini göstermektedir[572].

Neticede T'ang sarayında uzun süren fikir alışverişinde bulunulduktan sonra Çin sınırlarına yerleştirilen Gök-Türklerin Çinliler için bir tehlike oluşturduğu ortaya

[571] İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.192.
[572] İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.199-202 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.245-247.

çıkmış ve Gök-Türkler sınır dışına çıkarılmışlardı. Çinlilerin kagan tayin ettiği A-shih-na Ssu-mo'da başarılı olamamış ve geri dönmüştü.

638 yılından itibaren Altay Dağları havalisinde Gök-Türklerin mensup olduğu bilen A-shih-na soyundan gelen Ch'e-pi unvanlı Hu-po yaşıyordu. Aslında Doğu Gök-Türk Devleti'nin 630'da yıkılması üzerine bazı devlet adamları ona kendini kagan ilan etmesi için telkinde bulundu ise de buna cesaret edememişti. Daha sonra ise onlardan kaçarak Altay Dağları'na geldi; takip eden 2-3 kişilik Sir Tarduş Süvari birliği onu yakalayamadı. Beraberindekilerle üç tarafı sarp kayalarla çevrili olan ve sadece bir taraftan araba ve süvarilerin geçebileceği, toprağı düz ve geniş bir yere sığındı. Burası onun eski yurdu idi. Askeri gücünün sayısı otuz bine çıkınca kendini kagan ilan etti. Batısındaki Karluklar ile Yenisey'deki Kırgızlar ona bağlanınca epey kuvvetlendi. Çinlilerin dikkatini çekince iyi ilişkiler kurmak istedi. Ancak, Çinliler onun kendi vassalları olmasını istiyordu. Girilen mücadelede üzerine gönderilen kuvvetleri yendi ise de Karluk, Uygur ve Bugu gibi boyların Çin tarafını tutması üzerine yenilerek yakalandı ve Ch'ang-an'a götürüldü.

Doğu Gök-Türk ülkesinde 640 yılında Sir Tarduşların 650 yılında Ch'e-pi Kagan'ın güçlerini ortadan kalkması üzerine siyasi bir boşluk ortaya çıkmıştı. Bu boşluktan faydalanan, Bugu 僕骨 (Bugut), T'ung-lo 同羅 (Tongra), Tu-po, Bayırku(抜也古), To-lan-ko, Hu-hsie(斛薛), Ediz (A-tie 阿跌, Ye-xi 也咥 veHo-hsi 訶咥)[573],

[573]James Hamilton'a göre Çin kaynaklarında A-tie (阿跌) ya da Ye-xi(也咥) olarak geçen Edizler, Hami'nin batısı ve Bai-shan (白山) boyunca uzanan sahada yaşıyorlardı. F. Laszlo'a göre de Edizler, A-tie (阿跌) olarak adlandırılıyordu. Thomsen, Schlegel, Hirth ve Chavannes'a göre A-tie adı ile Kültegin kitabesinde geçen Ediz adıaynı boy için kullanılan bir isimdi. İsenbike Togan'a göre Edizler, Oğuzlar ile beraber Tula nehrinin ötesinde yaşıyorlardı. A-tiehler ise Kansu civarında görülüyordu. Liu Mau-tsai göre onların yaşadığı bölge Semerkand'ın kuzeyi idi. Bkz.James Hamilton, *a.g.m.*, s.193; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.259 ; F. Laszlo, "Dokuz Oğuzlar ve Gök-Türkler", *Belleten*, C.XIV Sa:53, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1950, s.42 ;İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.283.

Ch'i-pi(契弊)[574], Kurıkan[575], Kırgız[576], Hun(渾), Karluk[577], Uygur(葦紇) gibi küçük Türk boyları 647 yılından itibaren Çin'e elçiler göndererek siyasi münasebet kurdular[578].

Ch'i-pi-ho-li, Baga Kagan'ın torunudur. Babası Ho, 611 yılında Bagatur Tegin unvanıyla idareyi devam ettirmişti. Onlar, T'u-yü-hun tehlikesi ve çıkan salgın hastalıklar sebebiyle Kuca'ya gelerek Isık Göl taraflarına yerleştiler. Daha sonra Bagatur Tegin öldü. Bu sırada dokuz yaşında olan Ch'i-pi-ho-li büyük ilteber unvanını taşımaya başladı. 632 yılında annesi ile bin çadırlık ahalisi ile Shao-chou'ya ulaştı. Buradan Çin sarayına haber yollayıp itaatini bildirdi. İmparator T'ai-tsung, onun

[574]Ch'i-piler'in bir diğer adı Ch'i-pi-yü'dür. Bu boy ilk defa 603 yılında tarih sahnesine çıkmıştır. To-lan-ko boyunun güneyinde, Hami'nin güneybatısında, Karaşar'ın kuzeyinde Tanrı Dağları'nın Aktag denen bölgesine yakın yerlerde oturuyorlardı. Aynı bölgelerde P'u-lo-chih, İ-shih, Su-po, Na-ho, Wu-hu, Ye-shih ve Yü-ni-hu gibi boylar da vardı. Hepsi birlikte yirmi bin asker çıkarabilecek güce sahiptiler. Bagatur öldüğünde yerine Ho-li geçti. 632 yılında Doğu Gök-Türk Devleti yıkılıp Batı Gök-Türkleri de iç karışıklığa sürüklenince ortaya çıkan boşluktan istifade eden Ch'i-piler, Çin ile siyasi temas kurdular. T'ang Hanedanı imparatoru onları Kansu'daki Kan ile Liang arasında bir bölgeye yerleştirdiTopraklarına Yü-hsi vilayeti adı verildi. 653 yılında Çinliler, onları siyasi olarak kendi imparatorluk sınırlarından dışarı tutarak, Doğu Gök-Türk ülkesinde kurulan Yen-jan, büyük genel askeri valiliğine dahil edip, Ho-lan askeri valiliği yaptılar. Reisleri Ho-li, Çin adına birçok savaşta başarı kazandı. Onun soyunun oturduğu yerlere 701 yılında Chen-wu bölgesi de ilave edilmiştir. Bkz.Ahmet Taşağıl, *a.g.e.,* s.259-260 ;Bahaeddin Ögel, "Uygur Devletinin Teşekkülü", *Belleten*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995,C.XIX, Sa:75, s.373 ;Gülçin Çandarlıoğlu, *Sarı Uygurlar Kansu Bölgesi Kabileleri* (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Doktora Tezi), İstanbul 1967, s.26.

[575] Baykal Gölü'nün kuzeyinde yaşayan Kurıkan boyu beş bin yetmiş askere sahipti. Onların topraklarında güzel atlar yetişiyordu. 647'den sonra Çin ile temas kurmak istediler. Çinliler onların topraklarını Hsüan-ch'üe vilayeti olarak değiştirdiler.662 yılında Hsüan-ch'üe adı Ch'u-wu olarak değiştirildi. Bkz. Ahmet Taşağıl, *a.g.e.,* s.260.

[576]M.Ö. 201 yılından beri Sayan Dağları'nın kuzeyi Yenisey Nehri'nin kaynaklarının çıktığı havzada yaşayan Kırgızlar, 558 yılından önce I.Gök-Türk Devleti kaganı Mukan'a itaat etmişlerdi. Çince kaynaklarda Kırgız ismi ilk defa Ke-k'un olarak kaydedilmiştir. Onlar 648 yılında T'ang imparatoruna elçiler göndererek kendi ülke mallarından sundular. Onların reisleri başkentte gittikten sonra topraklarının adı Kırgız valiliği oldu.Bkz. Ahmet Taşağıl, *a.g.e.,* s.260.

[576] Bahaeddin Ögel, "İlk Töles Boyları", *Belleten*, C. XII Sa: 48, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1948, s.796

[577]Karluklar, Gök-Türkler ile aynı soydan geliyorlardı. 627 yılında bağlı bulundukları Batı Gök-Türk Devleti'nin T'ung Yabgu'ya isyan ettiler. Onların isyan etmesi T'ung Yabgu'nun gücünün sarsıldığı anlamına gelmektedir.Karluklar, üç kabileden oluşuyordu: Mou-ts'e (Mou-luo), ikincisi Ch'ih-ssu (P'o-fu), üçüncüsü T'a-shih-li idi. Onlar Altayların güneybatısı Beşbalık'ın kuzeybatısı ve Pu-ku-chen Suyu'nun kenarında To-ta-ling'de yaşıyorlardı ; Ahmet Taşağıl, "Karlukların Coğrafi Dağılımı Üzerine", *Türkiyat Mecmuası,* C. 24/Bahar 2014, s.77 ; Hüseyin Salman, "Karluklar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C.24, s.509.

[578] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.,* s.262.

ahalisini Kansu'nun Kan ve Liang gibi iki ayrı eyalete yerleştirdi[579].Daha sonra başkentte giden Ho-li'ye sol emir ordusu generalliği unvanı verildi[580].

İmparatoriçe Wu zamanında Gök-Türkler güçlendi ve çölün kuzeyinde bulunan Töles boyları yavaş yavaş egemenlik altına alındı. Hui-ho, Ch'i-pi ve Hun boyları Kan-chou ve Liang-chou'ya göç ettiler[581].

İl Kagan'ın kardeşi olan Yü-ku Şad, devletin doğu tarafında hanedana mensup olmayan diğer Türk boylarını idare ediyordu. 627 yılında Sir Tarduşlar, Bayırkular, Uygurlar ve diğer Türk boylarının ayaklanmalarını bastıramamıştı. Uyguların reisi elindeki beş bin süvari ile Ma-lien-shan(马连山)[582]'da onu mağlup etmişti[583].

Diğer taraftan 663 yılında Tibetliler, Tu-yu-hunlara saldırmış ve onları bozguna uğratmışlardı. Bunun üzerine Liang-chou'ya sığınmak zorunda kaldılar[584].

1.II.Göktürk Devleti Zamanında Kansu Eyaleti

Gök-Türk Devletini yeniden derleyen manasına, İlteriş Kagan unvanını alacak olan Kutlug, 681 yılında Gök-Türkler'in başına geçti[585].

---

[579] Bahaeddin Ögel, *a.g.m.*, s.348-349 ; Gülçin Çandarlıoğlu, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri* (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Doktora Tezi), İstanbul 1967, s.25.
[580] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.268.
[581] Liu Mau-Tsaı, *a.g.e.*, s.477.
[582] Ma-lien Dağı, bugünkü Kansu Eyaleti'nde yer almaktadır.
[583] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.271.
[584]Enkhbat Avirmed, *a.g.t.*, s.97.
[585] Emel Esin, "İlteriş Kağan", *Erdem*, C.IV, s.175 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.110 ; Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s.97 ; W. Eberhard, *a.g.e.*, s.207 ; A. Von Gabain, "Köktürklerin Tarihine Bir Bakış", Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi II/5,1944, s.689.

683 yılında Gök-Türkler Kutluk idaresinde ayaklandılar.[586] İl Kagan'ın ailesinden gelen Kutlug[587], ayrıca A-shih-na soyadı taşıyordu[588].Büyük babası İtmiş Beg ve babası Sıgun Beg, Çin Seddi'nin en kuzey noktasında, Çince Yün-chung denen eyaletin idarecilerinden idiler[589].

A-shih-na Fu-nien 681 yılında Çinli kumandana teslim olmasından sonra 54 reis ile Doğu Pazarı'nda idam edildiler[590]. A-shih-na Fu-nien mağlup olduktan sonra Kutlug, dağılmış olan halkı toplayarak Ts'ung-ts'ai (Çogay-kuzı) dağına çıktı[591]. Gruplar oluşturmak suretiyle toplanan bu halkın sayısı 5.000'den fazla idi[592]. Buradan Karakum kalesine geçerek Dokuz Oğuzların sürülerini ve atlarını yağmaladıktan sonra daha da kuvvetlenen Kutluk, kaganlığını kurduğunu ilan etti. Kutluk'un kaganlığını kuruşu II. Gök-Türk Devleti'nin resmen kurulduğunu göstermektedir[593].

Ch'an-yü askeri valiliğinde teslim olan boyları teftiş etmekle vazifeli A-shih-te Yüan-chen (阿史德元珍)[594], vali yardımcısı Wang Pen-li tarafından tutuklanmıştı.[595] Sonra Kutlug Çin'e yağma için akın yaptığı sırada A-shih-te Yüan-chen, suçunun affedilmesini ve eski vazifesine geri getirilmesini rica etti[596]. Wang Pen-li de kabul etti. Bunun üzerine A-shih-te Yüan-chen ilk fırsatta adamlarıyla beraber Kutlug'un tarafına geçti[597].

---

[586] İsenbike Togan, Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.220.
[587] Emel Esin, *a.g.m.*, s.175 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.m.*, s.34 ; İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.222.
[588] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.334 ; İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.222 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.109.
[589] Emel Esin, *a.g.m.*, s.175 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*,, s.334 ; İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.223.
[590] Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler III…*, s.334 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.109.
[591]Saadettin Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: İki Aşite Beyi", *Orkun*, Sa:65, İstanbul 2003, s.3 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.334-335 ; İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.223 ; Emel Esin, *a.g.m.*, s.175.
[592] İsenbike Togan, Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.223.
[593] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*,s.34 ; İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.223-224 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.110 ; Denis Sinor, *a.g.e.*, s.418.
[594] A-shih-te Yüan-chen (阿史德元珍) Tonyukuk diye bilinen kişi idi. Bkz W. Eberhard,*a.g.e.*, s.207;Saadettin Gömeç'e göre Tonyukuk'un adındaki Tun veya Ton büyük bir ihtimalle A-shih-te'yi ifade etmektedir. Bkz. Saadettin Gömeç, *a.g.e.* s.2 ; Saadettin Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: İki Aşite Beyi", *Orkun*, Sa:65, İstanbul 2003, s.1.
[595] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.335 ; İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.227-228.
[596] İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.228.
[597] Gös. yer.

A-shih-te Yüan-chen'in kendi tarafına geçmiş olmasına sevinen Kutlug, onu Apa Tarkan görevine getirdi ve askeri işlerin idaresinden sadece onun sorumlu olmasını emretti[598].

Kutlug ve A-shih-te Yüan-chen Kansu'nun Lan vilayeti askeri valisi Wang Te-mao'yu öldürdüler. Bu zafer onların T'ang imparatorluğuna karşı kazandıkları ilk önemli askeri başarıları idi.

683 yılının sonunda T'ang Hanedanı'nın sağ muhafızları generali olan Ch'eng Wu-t'ing'e Ch'an-yü büyük genel askeri valiliğini yeniden Çin'e bağlama vazifesi veren imparator, kuzey sınırlarında savunma hazırlıklarına başladı. Bundan birkaç ay önce Kansu'nun Lan vilayetine akın yapan Gök-Türkler, Çinliler tarafından geri püskürtülmüşlerdi[599].

Pekin'den başlayarak Kansu'ya kadar olan sahada Gök-Türk akınları devam ediyordu[600]. 683 yılında Kansu 'nun Lan-chou şehrine akın yaptılar[601].

682 yılında tam bağımsızlığını kazandıktan sonra Kutlug ve A-shih-te Yüan-chen liderliğindeki II. Gök-Türk Devleti geçen on yıllık sürede Ötüken bölgesini merkez yaparak etrafındaki diğer Türk boylarını kendine bağladı. Kutlug tarafından kurulan Gök-Türk Devleti hızla gelişti[602].

---

[598] İsenbike Togan, Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.229 ; Emel Esin, *a.g.m.*, s.175 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.160 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.110.
[599] Ahmet Taşağıl, *a.g.m.*, s.34-35.
[600] İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.111.
[601] Gös. yer.
[602] Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler III…*, s.340-341 ; Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin…*, s.161 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.m.*, s.35-36.

692 yılında Gök-Türk Devleti tahtına oturan Kapgan Kagan(默啜可汗), II. Gök-Türk Devleti'nin kurucusu Kutlug [603] 'un ölümünden sonra hükümdar olmuştur[604].Kapgan Kagan, 24 yıl tahta kalmıştır[605].

Fatih anlamına gelen Kapgan onun unvanıdır[606].Tonyukuk'a ait olan yazıtta Bögü[607], Çin kaynaklarında ise Mo-ch'o (默啜) olarak geçmektedir[608].

Ülkesini iktisadi bakımdan güçlendirmek için bazı ihtiyaçlarını Çin'den karşılamak yanında, Kapgan'ın çok büyük siyasi planları vardı. Bunlardan biri, Gök-Türk Devleti'nin fetret devrinde kuzey Çin'in Altı Eyalet bölgesine yerleştirilmiş Türkleri ana vatana çekmek suretiyle Ötüken'in insan gücünü artırmak; diğeri de Türk topluluklarının dağınık halde yaşadıkları ülkeleri, yani bütün Türkistan'ı kaganlığa bağlamaktı[609].

695 yılında Kapgan Kagan, Çin'e elçi göndererek dostluk kurmak istedi. Bunun üzerine Kapgan Kagan, "Sol Muhafızları Büyük Generalliği" olarak tayin edildi ve ona "Devlete Yönelen Dük" unvanı verilerek 5.000 top ipek sunuldu[610].

696 yılının Eylül ayında Kansu'nun Liang vilayetine saldıran Gök-Türkler, Hsü Ch'in-ming'i esir aldılar[611].

---

[603]Emel Esin'e göre İlteriş Kagan'ın mezarı, bugünkü Moğalca adı ile, Şivet-ulaan denen külliye idi. Üslup olarak Gök-Türk dönemi özellikleri gösteren mezar, Orhun ve Selenge Irmakları arasındaki ilde bulunmaktadır. Bkz.Emel Esin, *a.g.m.*, s.176-177.

[604] Ahmet Taşağıl, "Kapgan Kagan", *Belleten*,Türk Tarih Kurumu, Ankara Nisan 1993, C.LVII, Sa:218, s.5; İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.237 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.111; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.111 ; Denis Sinor, *a.g.e.*, s.418 ; Saadettin Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları:18- Kapgan Kagan", *Orkun*, Sa:70, İstanbul 2003, s.1 ; W. Eberhard, *a.g.e.*, s.207.

[605] , Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*,, s.161 ;; Akdes Nimet Kurat, *a.g.m.*, s.101-102 ; A. Von Gabain, *a.g.m.*, s.689.

[606] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.343 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.111 ; Saadettin Gömeç, *a.g.m.*, s.1.

[607] "*Ben idim. Düşman üzerine gideni ben idim. Elteriş hakana… Türk Böğü(?) hakanına, Türk bilge hakanına. Kapagan hakan yirmi yedi yaşında… orada… idi. Kapagan hakan (tahta) oturdu. Gece uyumadı. Gündüz oturmadı. Kızıl kanımı tüketerek kara terimi akıtarak işimi, gücümü (ona) verdim. Ben kendim büyük süvari müfrezesi gönderdim.*" Bkz. Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s.116-117 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.343..

[608] İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.237; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.111 ; Denis Sinor, *a.g.e.*, s.418 ; W. Eberhard, *a.g.e.*, s.207 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.m.*, s.51.

[609] Saadettin Gömeç, *a.g.m.*, s.2.

[610] İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.238 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.345.

[611] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.346 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.112 .

696 yılında Kitanların reisleri Li Tsin-chung ile Sun Wan-yung ayaklandı ve Ying-fu'ya saldırarak burayı ele geçirdi. Kapgan Kagan bir elçi göndererek İmparatoriçeden kendisine bağlı olan Ho-hsi'deki aileleri geri vermesini istemişti. Buna karşılık olarak imparatorluk Kitanlara saldırmak istiyordu. İmparatoriçe bir fermanla ona izin verdi[612] .

Kapgan Kagan, Gök-Türk ülkesinde bazı idari değişiklikler yapma yoluna gitti. Kapgan Kagan, kardeşi Tu-hsi-fu'yu Sol Kanat Şad'ı, abisi Kutlug'un oğlu Bilge'yi de Sağ Kanat Şad'ı tayin etti[613].

Kapgan Kagan, 700'de Lung-you(隴右)bölgesine akın yaparak[614] buranın batısındaki haralardan 10.000'den fazla at yağmalayıp gitti[615].

703 yılında Çin'e tekrar bir akın gerçekleştiren Kapgan Kagan, İmparatoriçe Wu ile siyasi evlilik yoluyla anlaşmak istemişti. Eberhard'a göre bu dönemde T'ang Hanedanlığı bir prens göndermiş olabilirdi[616].

705 yılında İmparatoriçe Wu'dan sonra tahta Chung Tsung geçti.706 yılında Kapgan Kagan Ming-sha(鳴沙)[617] kazasına saldırdı. Bu sırada Ling-wu bölgesi

---

[612] Lıu Mau Tsaı, *a.g.e.,* s.220-221.

[613] Ahmet Taşağıl ,*a.g.e.*, s.352 ; İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.251 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.113 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.114 ; Takashi Osawa, "Türk Bilge Kağan Tahta Oturduğu Zaman Kim Tölis Şad İdi?", *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu,* 20120, s.615.

[614] İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.258 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.,* s.37 ; Saadettin Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: Köl Tigin", *Orkun*, Sa:73, İstanbul 2004, s.2; Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.3.

[615] İsenbike Togan, Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.258 ; ; Ahmet Taşağıl, *a.g.m.* s.37 ; Akdes Nimet Kurat, *a.g.m.*, s.102 ; Özkan İzgi, *a.g.e.*, s.68.

[616] W. Eberhard, *a.g.e.*, s.209.

[617] İsenbike Togan, Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.263 ; İbrahim Kafesoğlu ve Liu Mau-Tsai'agöre Ming-sha-hsien Kansu Eyaleti'nde yer alan Chung-wei-hsien idi. İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.,* s.116 ; Liu Mau-Tsaı, *a.g.e.,* s.228 ; Jean-Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*(Çev.Lale Arslan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006, s.146 ; Erkin Ekrem'e göre 705-706 yılları arasında Gök-Türk ve T'ang Hanedanlığı arasında yapılan savaşın yeri olan Ming-sha hakkında araştırmacılar farklı görüşlere sahiptir. Çin kaynaklarında Ming-shan adı bazen Ming-sha nahiyesi, bazen de Ming-sha olarak geçmektedir. T'ang Hanedanlığı zamanında Ming-sha adlı iki yer vardır. Bunlardan biri Ming-sha dağıdır. Bu dağ Kansu Eyaleti'nin Tun-huang şehri yakınındadır. Ming-sha nahiyesi ise Ning-hsia'nın Chong-ning şehrinin Ming-sha kasabasında bulunmaktadır. Chavannes Ming-sha nahiyesinin Ming-sha Dağı olarak okumuş ve Kua-chou bölgesinin güneyine 10 li uzaklıkta olduğunu belirtmiştir. Liu Mao-tsai de Chavannes gibi Ming-sha'nın Kansu Eyaleti'nde olduğu yazmaktadır. Erkin Ekrem, "General Çaça ve Gök Türk-Çin Ming-sha Savaşı", *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, 2010, s.337-338.

ordusu başkumandanı Sha-t'o Chung-i, Gök-Türk ordusuna karşı koymaya çalıştı ise de Çinli generallerin hepsi yenilerek geri çekildi. 6.000'den fazla insan öldü[618]. Aynı ay içerinde başka bir koldan Kansu'nun Yüan[619] ve Hui-chou[620] vilayetlerini basıp, Lung-you bölgesinden 10.000'den fazla at yağmaladılar. Bundan sonra Gök-Türk saldırılarına karşı koyamayan Çinli General Sha't'o Chung-i görevinden alındı[621].

Türgişler ve Karluklar birlikte Çin'e bağlılıklarını bildirmişlerdi. Chiou-pi-she She-po-lo başkanlığındaki 12 kişilik heyet Kansu'nun Liang-chou şehrinde Çin imparatoruna vassal olmuşlardı. Bu olaya kızan Kapgan Kagan, onların yaşadığı bölgeleri yağmaladı[622].

Bu sıralarda T'ang Hanedanlığı'nda bir taht değişikliği olmuş ve tahta Chung Tsung'dan sonra Juei Tsung geçmişti[623].711 yılında Kapgan Kagan, Çin sarayına evlilik anlaşması yapma teklifinde bulundu. Sung bölgesi prensi Ch'eng-ch'i'nin kızına Chin-shan prensesi unvanı verilerek Gök-Türklere gönderilmesine karar verildi. Kapgan ise oğullarından Yang-wo-chih Tegin'i ikamet etmek üzere Çin sarayına gönderdi[624].

Çin İmparatoru Hsüan Tsung, Kapgan Kagan'ı tamamen ortadan kaldırmak istiyordu. Bu sebeple üç ayrı bölgede bulunan Türk boylarının reislerine çeşitli unvanlar ve hediyeler veriyordu[625].

---

[618] İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*,s.262 ; Liu Mau-Tsaı, *a.g.e.*, s.228 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.354-355;Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.44 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.116 ; Saadettin Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: Köl Tigin", *Orkun*, Sa:73, İstanbul 2004, s.2.

[619] T'ang Hanedanlığı zamanındaki Yuanvilayeti, günümüzde Kansu Eyaleti'nin Chen-yüan (镇原) ilçesindedir. Bu vilayet Wei nehri kaynağına yakın bir yerde bulunmaktadır. Bkz. İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.121,263.

[620] Liu-Mau-Tsai'a göre Hui-chou, Kansu'da Tsing-yüan-hsien'in kuzeyinde bulunuyordu. Bkz. Liu Mau-Tsaı, *a.g.e.*, s.228.

[621] Liu Mau-Tsaı, *a.g.e.*, s.228,348 ; İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.262 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.352-353 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.116 ; Saadetttin Gömeç, *a.g.m.*, s.3-4 ; Ahmet Taşağıl, "Kapgan Kagan", *Belleten*, s.64.

[622] Ahmet Taşağıl, *a.g.m.*, s.80.

[623] İsenbike Togan, Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.277 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*s.356.

[624] İsenbike Togan, Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.277-278 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.356;

[625] İsenbike Togan, Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.285 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.359.

715 yılının 4. ayında Sie No, Yüan-chou garnizon ordusunun komutanı olarak atandı[626]

Kapgan Kagan, Bayırkular'ın reisi Chie-chih-lüe tarafından öldürülerek 716 yılında kesik başı başkente götürüldü[627].Bilge Kagan, 716'da tahta çıktı[628].Sınır ötesi kavimler yani Türkler ona, Kiçig Şad derlerdi.[629] Bilge Kagan'ın Çin kaynaklarındaki adı Mo-chi-lien idi[630].

Kültegin ise 684 yılında doğmuştu. Kül Tegin'in savaş alanındaki ilk başarısı 700 yılındaki Kansu seferi sırasında Çin ordusunun kumandanı Wei Yüan-chung'un yeğenini canlı yakalayıp eliyle Kapgan Kagan'a sunmasıdır[631].

Bilge Kagan, iyiliksever ve dost canlısı bir kişiliğe sahipti[632]. Ayrıca sakin ve ağır başlıydı[633]. Bilge Kagan bu sebeple tahtı daha marifetli olduğunu düşündüğü Kül Tegin'e bırakmak istedi. Ancak bunu kabul etmeyen Kül Tegin, Sol Bilge Beyi olarak askeri yönetimi ele aldı[634].

T'ang Hanedanına bağlanmış olan A-hsi-lan ve Chia-chie-ssu-t'ai ve diğer reisler isyan edip Gök-Türk ülkesine geri dönmüşlerdi[635]. Önceden Çin'e teslim olan aileler, güneye Ch'an-yü askeri valiliğine getiriliyordu. Ch'an-yü Genel askeri valisinin yardımcısı Chang Chih-lien, onları kontrol altında tutuyordu. Onlar, Sarı

---

626 Liu Mau-Tsai, *a.g.e.,* s.350.
627 İsenbike Togan, Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.286 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.,,* s.360,365 ;; Denis Sinor, *a.g.e.*, s.419 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.119 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.115 ; Saadettin Gömeç'e göre Kapgan Kagan'ın öldürülme olayı biraz şüphelidir.; Bknz. Saadettin Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: Köl Tigin", *Orkun*, Sa:73, İstanbul 2004, s.2; W.Eberhard, *a.g.e.,* s.210 ; A.Von Gabain,*a.g.m.,* s.689.
628 Saadettin Gömeç, *a.g.m.*, s.6 ; İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.,* s.286,288 ;; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.,,* s.166 ; Denis Sinor, *a.g.e.*, s.419 ; Saadettin Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 21-Bilge Kagan", *Orkun*, Sa: 74, İstanbul 2004, s.2 ; Akdes Nimet Kurat, *a.g.m.*, s.106 ; W.Eberhard, *a.g.e.*, s.210 ; Saadettin Gömeç, *a.g.m.,* s.2-3.
629 İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.288 ; Saadettin Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: Bilge Kagan",*Orkun* s.2 ; Saadettin Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: Köl Tigin", *Orkun*, Sa:73, İstanbul 2004, s.3.
630 İsenbike Togan, Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.* s.286 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.* s.366 ; Denis Sinor, *a.g.e.*, s.419 ; Saadettin Gömeç, *a.g.m.,* s.3.
631 Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.363.
632 İsenbike Togan, Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.,* s.289.
633 Saadettin Gömeç, *a.g.m.,* s.1.
634 İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.289 ; Saadettin Gömeç, *a.g.m.,* s.3.
635 İsenbike Togan, Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.291 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.367.

Irmağın güneyine geçerken Chang Chih-lien silahlarına el koyuyordu. Bu durum onları iyice kızdırmıştı [636] . Chang Chih-lien'in amacı onların yaşam tarzını değiştirmekti [637] . Ancak Chiang Huei sınırları teftiş etmek için geldiğinde sınır ötesindeki kavimler ok ve yayları olmayınca avlanamadıklarını söyleyip Chang Chih-lien'i şikâyet etmişlerdi. Bunun üzerine onların ok ve yayları geri teslim edildi[638].Bu sırada hazırlıksız yakalanan Chang Chih-yün, kavimlerle Kansu'da yer alan Ch'ing-kang-ling(青 剛 嶺) [639] 'de çatışmaya girişmiş ve onlar tarafından yenilgiye uğratılmışlardı[640]. Cephede Chang Chih-yün, canlı olarak ele geçirilmiş ve Türk Ordukenti'ne gönderilmek istenmişti. İsyan edenler Ta-pin ilçesine gelince, Kuo Chih-yün'ün hücumuna uğradılar. Böylece isyancılar Karadağ'daki Hu-yen vadisine kaçtılar ve Chang Chih-yün'ü serbest bırakıp geri çekildiler. Chang Chih-yün ise yenildiği için imparator onu idam ettirdi[641].

Diğer taraftan T'ang Hanedanlığı'nın planını bozan Bilge Kagan yönünü Çin'e çevirdi. Tonyukuk askerleriyle dönerken Kansu'daki Ch'ih-t'ing[642]'den çıktığı için Liang vilayetini yağmalayarak birçok at ve koyun ele geçirdi. Çin imparatoru Yang Ching-shu'yu Kansu'nun Liang-chou askeri valisi olarak atadı[643].

Lu Kung-li ve yanındakilerin askerleri Kansu'daki Shan-tan(刪丹)[644]'a geldiğinde, Gök-Türk kuvvetleri ile karşılaştılar [645] .Yüan Ch'eng, askerilerine dirseklerine kadar kollarını sıvamalarını emretti; bunun üzerine askerler yenlerini kıvırdılar. Bu sırada büyük bir bora çıktı. Kar yağınca da askerlerin kolları donarak derileri yarıldı. Ellerinden ok ve yayları elinden düşen askerler yenilgiye uğratıldı.

---

[636] Gös.yer ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.,* s.368.
[637] Gös. yer.
[638] İsenbike Togan, Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.292 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.,* s.368.
[639] Karakaya Tepesi olarak bilinen Ch'ing-kang-ling (青剛嶺), Liu Mau-tsai'a göre bugünkü Kansu Eyaleti'nde bulunmaktadır. İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.,* s.293.
[640] İsenbike Togan, Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.* , s.293 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.,* s.368.
[641]Lıu Mau-Tsaı, *a.g.e.*, s.240 ; İsenbike Togan, Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.293 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.,* s.368.
[642] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.371 ; İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.,* s.299.
[643] Lıu-Mau-Tsaı, *a.g.e.,*s.243 ; İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.,* s.299-300 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.,* s.170 .
[644] Kansu Eyaleti'nde yer alan Shan-tan (刪丹), bugün kaynaklarda shan (山) yani dağ anlamına gelen karakter ile yazılmaktadır.Bkz. İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.,* s.300.
[645] İsenbike Togan, Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.300 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.371 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.,* s.120.

Savaş meydanından tek başına kaçan Yüan Ch'eng canını zor kurtardı. Yang Ching-shu'nun unvan ve rütbeleri geri alındı ve halktan biri gibi beyaz renkli sivil kıyafetle Kansu'daki Liang vilayeti işlerinin idaresine devam etti. Sonrasında Kapgan Kagan'ın eski halkı Bilge Kagan'ın kuvvetlerine eklenince onun gücü daha da arttırdı[646].

Beşbalık ele geçirildikten sonra Kansu'nun Kan-chou, Yüan-chou, Liang-chou gibi şehirlerine 10 kez sefer yapılmıştı[647].

720 yılının 11. ayında Gök-Türkler Kansu'nun Liang-chou şehrine saldırdılar ve on binlerce koyun ve at ele geçirdiler[648].

727 yılında Hsüan-tsung Gök-Türklere ticaret yapılması için izin verdi. Her yıl altın ve ipek karşılığında at değiş tokuş ediliyordu. Atları Lung-you'da otlatılıyordu.

731 yılında Bilge'nin kardeşi Kül Tegin vefat etti[649].Bilge Kagan, kardeşi Kül Tegin'in ölümünü kitabesinde şu şekilde anlatmıştır: "*Küçük kardeşim vefat etti. Kendim yas tuttum. Görür gözüm görmez gibi; bilir bilgin bilmez gibi oldu. Bes yaslandım. Zamanı Tanrı takdir eder; kişioğlu hep ölmek için türemiş. Böyle yaslandım. Gözden yaş gelerek, etten, gönülden feryat gelerek yanıp yıkıldı. Çok fazla yaslandı. İki Şad ile beraber küçük kardeşlerim ve kardeş oğullarım, beylerim ve kavmimin gözü, kaşı ağlamaktan fena olacak diye sakındım.*"[650].

Bilge Kagan çok sevdiği kardeşinin anısını yaşatmak üzere 732 yılında Orkun Vadisinde, Koşo-çaydam bölgesinde ona bir anıt diktirdi[651].Etrafı duvarlarla çevrili bu anıt mezarlığın içinde yazılı bir abide olup, ortasında bark yeri ve en batısında da sunak

---

[646] Lıu-Mau-Tsaı, *a.g.e.*, s.243 ; İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.,* s.300 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.371.
[647] İbrahim Kafesoğlu,*a.g.e.,* s.120 ; Akdes Nimet Kurat, *a.g.m.*, s.108 ; Eberhard'a göre Bilge Kagan zamanında Gök-Türkler, Kansu Eyaleti'nde Çinlilere karşı önemli başarılar elde etmiştir. Bkz.W. Eberhard, *a.g.e.*, s.210.
[648] Liu Mau-Tsaı, *a.g.e.*, s.351.
[649] İsenbike Togan, Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.313 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.,* s.170 ; Denis Sinor, *a.g.e.*, s.420 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.122 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.118 ; Saadettin Gömeç, "Bilge Kagan…", s.3 ; Saadettin Gömeç, *a.g.m.*, s.4.
[650] Hüseyi Namık Orkun, *a.g.e.*, s.51-52 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*,, s.171 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.122 ; L. Ligeti, *a.g.e.*, s.204-205 ; Akdes Nimet Kurat, *a.g.m.*, s.110 ; Saadettin Gömeç, *a.g.m.*, s.3-4.
[651] Saadettin Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: Köl Tigin…", s.4.

taşı bulunmaktadır[652]. Burada dikilen yazıta Bilge'nin sözleri Yollug Tegin tarafından yazıldı[653].

732 yılında Bilge Kagan, Buyruk Çor tarafından zehirlenmişti. Bunun üzerine Bilge Kagan ölmeden önce Buyruk Çor'u ve bütün adamları öldürttü[654].

Bilge Kagan'ın cenaze töreni 22 Haziran 735'te yapıldı. T'ang imparatoru, Li Ch'üan'ı taziye dileklerinde bulunması için gönderdi. İmparator, Bilge Kagan'ın anısına bir kitabeli taş diktirip, bir bark yaptırdı[655]. Bu sırada Li Jung kitabe yazmak için görevlendirildi[656]. Bilge Kagan Yazıtı, oğlu İçen (İ-jan) tarafından 735 tarihinde diktirilmiştir[657].

Bilge Kagan'ın ölümünden sonra Gök-Türk Devleti tahtına oğlu İ-jan geçti. İ-jan Kagan fazla yaşamadı ve hastalanarak öldü.[658] Yerine geçen kardeşi Tengri Kagan unvanını aldı. Ancak Tengri Kagan tahta geçtiği sırada yaşı küçüktü. Bu sebeple tahtı annesi idare etti. Tengri Kagan'ın ölümünden sonra yerine Bilge'nin diğer oğlu P'an Kül Tegin geçmiştir. Bu sırada tahta çıkan kagan, Kutlug Yabgu tarafından öldürülüp yerine Bilge'nin bir başka oğlu geçirildi. Bir süre sonra yabgu onu da ortadan kaldırıp kendisini kagan ilan etti.

Gök-Türk ülkesinin zirvesinde olduğu bir anda böyle karışması Çinlileri harekete geçirdi. T'ang Hanedanlığı tarafından Sul Lao-nu adlı bir elçi Uygur, Basmıl ve Karlukların yanına gönderilerek ayaklandırıldılar. Bunun üzerine ayaklananlar Kutlug Yabgu'yu öldürdüler ve Basmıllerin reisini kagan seçtiler. Karluk ve Uygurlar ise sağ ve sol yabgulukları almıştı.

---

[652] Saadettin Gömeç, "Bilge Kagan…", s.4.
[653] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*,, s.171 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.122 ; L. Ligeti, *a.g.e.*, s.2 ; Saadettin Gömeç, "İslam Öncesi…", s.65.
[654] İsenbike Togan, Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.314 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*,, s.376 ; Denis Sinor, *a.g.e.*, s.421 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.119 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.123 ; Saadettin Gömeç, *a.g.m.*, s.4 ; L. Ligeti, *a.g.e.*, s.207.
[655] İsenbike Togan, Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.315.
[656] Gös. yer.
[657] Saadettin Gömeç, *a.g.m.*, s.4 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.119.
[658] İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.314 ; ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*,, s.172 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.124 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.119 ; Akdes Nimet Kurat, *a.g.m.*, s.113.

Tüm bu yaşanılanlardan sonra Gök-Türklerin eski doğu Kanat Şadı P'an Kül Tegin'in oğlu Ozmış (Wu-su-mi-shih) kagan seçildi.

Devletin güç kaybettiğini bilen Ozmış Çin'e giderek T'ang Hanedanlığı'na bağlılığını bildireceğini söyledi. Ancak daha sonra bu fikrinden vazgeçti. Bunun üzerine Uygur, Karluk ve Basmillar onun üzerine saldırtarak öldürdüler. Ozmış'ın kesik başı Çin başkentine götürüldü[659].Sonrasında Ozmış'ın oğlu Pai-mei kagan 744 yılında kagan olarak seçildi. Basmılların reisi Uygur ve Karluklar tarafından öldürüldü ve Uygurlar kendi kaganlıklarını ilan edip devletlerini kurdular. Uygurların kurucusu Kutlug Boyla Kül Tegin, Pai-mei Kagan'a saldırıp, onu mağlup ettiler. Onun da kesik başı Çin'e gönderildi[660].

Gök-Türkler yıkıldıktan sonra hanedana mensup beyler ve bir kısım halk gidip Çin'e sığındı. Aslında yıllardan beri süren iç savaş yüzünden sayıları çok azalmıştı. Beylere çeşitli Çin unvanları sunulduğu gibi halk eyaletlerine yerleştirildi. 941 yılına kadar Gök-Türk adı devam etti. Bundan sonra T'ang Hanedanlığı'na karşı ayaklanırsa da kuvvetlerin az olması sebebiyle bu isyan hareketleri başarılı olamamıştır[661].

Özetle Bilge Kagan'ın ölümünden sonra oğulları devlet yönetiminde başarı sağlayamadılar ve Gök-Türk Devleti dağıldı[662].

Diğer taraftan Dokuz Oğuzlardan bazı boylar çeşitli sebeplerle Çin'e yerleştirilmiştir. 632 Doğu Gök-Türk Devleti yıkılıp Batı Gök-Türkleri de iç karışıklığa sürüklenince ortaya çıkan boşluktan istifade eden Ch'i-piler, Çin ile siyasi temas kurdular. Tang Hanedanı impatoru onları Kansu'daki Kan ve Liang arasındaki bölgeye yerleştirdi. Topraklarına da Yü-hsi vilayeti adı verildi.

---

659 Özkan İzgi, *Çin ElçisiWang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s.16.
660 Ahmet Taşağıl, *a.g.e.,* s.380-387 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.124 ; İsenbike Togan, Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.316-319.
661 Ahmet Taşağıl, *a.g.e.,*, s.173
662 Saadettin Gömeç, *a.g.m.*, s.5.

E. UYGURLAR DÖNEMİNDE KANSU EYALETİ

1.Ötüken Uygur Devleti

Uygurlar, Hunlar'ın neslinden geliyordu[663].IV. ve V. yüzyıllarda Toba Devleti zamanında Töles adını aldılar[664].

Uygur etnik adı Türkçe belgelerde, Bilge Kagan Yazıtı'nda ilk defa 716 yılındaki olaylar sırasında, Uygur İlteberi'nin ismi vasıtasıyla zikredilmiştir. Uygur adına ayrıca Karabalgasun, Şine Usu, Tez II, Suci, İyme I ve Şivet Ulan yazıtlarında da rastlanmaktadır[665].

T'ang Hanedanlığı zamanında Tie-le olarak adlandırılmışlardır.[666] Çin kaynaklarında Uygur adı: "Hui-hu, Hui-ho, Hoei-ho, Wei-ho ve Wei-wu" gibi çeşitli şekillerde yazılmıştır[667].

Diğer Türk kavimleri ve Uygurların yaşayışları birbirine çok benzemektedir. Bu dönemde Uygurlar, konar-göçer oldukları için daima bir yerde oturmayıp, hareket halinde idiler. Nüfus bakımından fazla kalabalık olmayan Uygurlar, at binmede ve ok atmada çok iyilerdi. Selenga, Orkun ve Tola nehirlerinin kıyılarında oturan bu oymakları, Gök-Türk Devleti kurulunca, onların hakimiyetini tanıdılar[668].

---

[663] Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.,* s.150 ; Saadettin Gömeç, "Uygur Türklerinin Tarihi ve Kültürü", *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyum Bildirileri (5-6 Kasım 2007),* Sakarya Üniversitesi Basımevi, Sakarya 200 s.32 ; Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", *Türkler*,C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.335 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.125 ; Özkan İzgi, "Kuruluş Devrinde Uygurların Kitanlara Tesirleri ve Uygur, Gazne, Kitanlar Arasındaki Münasebetler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat FakültesiTarih Enstitüsü Dergisi*, Sa: 7-8, İstanbul 1977, s.8 .

[664] Bahaeddin Ögel, "Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri", *Belleten*, C.XIX, Sa:75, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1955, s.331 ; Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.m.,* s.242.

[665] Saadettin Gömeç, *a.g.m.,* s.31.

[666] Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.,* s.150.

[667] Ahmet Taşağıl, *a.g.m.,* s.215-216 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.125 ; Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Akçağ Yayınları, 2011, s.12.

[668] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.11 ; Özkan İzgi, *a.g.e.,* s.14 .

Tabgaç devrinde ise Kao-ch'e olarak adlandırıldılar[669].Göç ederken veya harp sırasında bu arabalarına çok güvenirler ve barış zamanında da bu arabalarını ev olarak kullanırlardı[670].

Gök-Türk zamanına gelindiğinde, Orkun ve Selenga nehirleri civarında Töles ismi ile anılan bir kabileler topluluğu yaşıyordu. Bu dönemde Uygur, Bugu, Bayırku, Tongra vs. kabileler bir şefin hakimiyeti altında toplandılar[671].

Gök-Türkler döneminde kurulmaya başlayan Uygurların bir oymak halinde ilk defa toplayan ve 605 yılında bu birliğin başına geçen İrkin idi[672]. Çinliler ona Ssu-chin adını vermişlerdi[673].

Ssu-chien'den sonra yerine oğlu P'u-sa geçmiştir. P'u-sa, 630 yılından sonra Gök-Türklerin kuzey sınırlarına akınlar yapmaya başladı. Gök-Türkler, Uygur akınlarını durdurmak istedilerse de başarılı olamadılar. Bu zafer onlara büyük bir itibar kazandırmıştı. Bu zaferden sonra P'u-sa Alp İlteber unvanını aldı[674].

646 yılında P'u-sa'nın yerine oğlu Tu-mi-tugeçti[675]. 648 yılında Altay Dağları'nda bağımsızlığını ilan eden Ch'e-pi Kagan liderliğindeki Gök-Türklerin bir grubunu Çinliler, Karluk, Uygur ve Buguları kullanıp onların üzerine saldırtmak suretiyle mağlup etmişlerdi[676].Sonrasında Uygurlar, Po-jun adlı bir kukla reisin idaresine girmişlerdi[677]. Po-jun 661-664 yılları arasında ölünce yerine Pi-li-tu geçti[678]

669; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.125 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.197 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.150 ; Saadettin Gömeç, *a.g.m.*, s.33 ; Bahaeddin Ögel, "İlk Töles Boyları Uguri Ting-ling ve Kao-ch'elar ", *Belleten*, C.XII, Sa:48, Türk Tarih Kurumu, Ekim 1948, s.812;; W. Eberhard, "Tobalar Etnik Bakımdan Hangi Zümreye Girer", *AnkaraÜniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi*, 1/2, Ankara 1943, s.29 ; W. Eberhard, *a.g.e.*, s.85.

670 Özkan İzgi, *a.g.e.*, s.14.

671 Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.11 ; Özkan İzgi, *a.g.e.*, s.14.

672 Özkan İzgi, *a.g.e.*, s.14-15 ; Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.71-72.

673 Özkan İzgi, *a.g.e.*, s.15.

674 Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.11 ; Özkan İzgi, *a.g.e.*, s.15 ; Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.64 .

675 Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.153 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.199 ; Özkan İzgi, *a.g.e.*, s.15 ; Saadettin Gömeç, *a.g.e*, s.36.

676 Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.198.

677 Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.12 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.199 ; Özkan İzgi, *a.g.e.*, s.15 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.154 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.126.

678 Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.154 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.199 ; Saadettin Gömeç, *a.g.m.*, s.38.

II. Gök-Türk Devleti, Bilge'nin ölümünden sonra hızla zayıfladığında Karluk, Basmıl ve Uygurlar Moğolistan'da daha etkin hale gelmişlerdi. Neticede Basmıl, Karluk ve Uygurlar ayaklanarak 742'de Gök-Türk kaganı Kutlug'u öldürdüler. Bundan sonra Basmılların reisi kagan seçilirken Uygurlar Doğu, Karluklar batı kanat yabguluklarını aldılar. Ayrıca Çin'e elçi göndererek onlar tarafından tanındılar[679].

743 yılında Uygur Yabgusu Gök-Türklerin son kaganı olan Ozmış Kagan'a (Wu-su-mi-shıh) hücum etmiştir. Bu savaşta Ozmış Kagan ağır bir yenilgiye uğratılmış ve karısı Uygurlara esir olmuştu[680].

744 yılında Gök-Türk tahtına geçen Pai-mei, 745 yılında Uygurlar tarafından öldürüldü. Bu sırada Uygurlar ile Basmılların arası açılmış, Karluklar da Uygurların tarafında yer alınca Basmıllar yenilmişlerdi. Uygur Yabgusu Basmıl kaganını mağlup ederek kendini kagan ilan etti. Sonrasında Kutlug Bilge Kül Kagan unvanını aldı. Böylece bağımsız Uygur Kaganlığı kurulmuş oldu[681].

Uygurların, Karluk ve Basmıllara göre daha kuvvetli olmasının sebebi Dokuz Oğuz boylarının onlara katılması idi. Dokuz Oğuz boyları şu kabilelerden oluşuyordu: Pu-ku, Hun, Bayırku, Tongra, Ss-chie (İzgil), Ch'i-pi, Apu-sse, Ku-lun-wu-ku, A-tie (Ediz)[682]. Dokuz Oğuzlara Uygurlar da katılınca On Uygur[683] adıyla anılmaya başladılar[684]. Yani Uygur Devleti'nin başlangıçta halkının ana kütlesini bu boylar grubu meydana getirmiştir. Bu durum sonraki devirlerde Uygurların bazı İslam Kaynaklarında Dokuz Oğuz adıyla tanınıp kaydedilmelerine sebep olacaktır[685].

---

[679] Özkan İzgi, *a.g.e.*, s.16 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.200 ; Hüseyin Namık Orkun,*a.g.e.*, s.120.
[680]Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.12 ; Özkan İzgi, *a.g.e.*, s.16 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.200 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.124 ; İsenbike Togan,Gülnar Kara-Cahide Baysal, *a.g.e.*, s.318 .
[681] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.t.*, s.14 ; Özkan İzgi, *a.g.e.*, s.16 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.124.
[682] James Hamilton, *a.g.m.*, s.192-193 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.196,200 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.151-152 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.126-127.
[683]Şine Usu yazıtının kuzey tarafında On Uygur ile ilgili şu bilgiler bulunmaktadır: "*Su… orda kalmış (olan) halk On Uygur, Dokuz Oğuzlar üzerine yüzyıl hakim olup… Orkun ırmağı… elli sene hakim olmuş. Türk ülkesine yirmi altı yaşımda İduk kut (?) … verdi; orada buyruğu..* Bkz.Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.164-165.
[684] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.200 ; Saadettin Gömeç, *a.g.m.*, s.39.
[685] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.200.

Hui-ho, Chi-pi-Szu-chieh ve Hun adlı kabileler Gobi'yi geçip Kan(甘) ve Liang bölgesine yerleşmişlerdi[686].

Uygurlar kendi içlerinde de dokuz kabileye bölünmüşlerdi. Bunlar Yağlakar[687], Uturgar[688], Kürebir[689], Baga Sıgır, Ebirçeg (Abırçak), Hazar, Hu-wu-su, Yagmurkar ve Ayabire adlarını taşıyorlardı[690].

Bağımsızlığını kazananan Uygur Kaganlığı'nın ilk hükümdarı Kutlug Bilge Kül idi[691]. Kutlug Bilge Kül Kagan zamanında Uygurların hakimiyeti altına giren topraklar doğuda Szu-wei ile batıda Altay Dağları arası idi. Onların ele geçirdiği bu topraklar eskiden Türklere aitti[692].

Kutlug Bilge Kül Kagan, 747 yılında ölünce Uygur tahtına oğlu Mo-yen Çor [693] Kagan (747-759) geçti [694]. Mo-yen Çor Kagan devri Uygur Devleti'nin her bakımdan geliştiği ve sağlam temellere oturduğu bir dönemdir. Çünkü devlet bu süre içerisinde idari teşkilatlanmasını tamamlamıştı[695].

---

[686] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.55.

[687]Yağlakar, boyunun bir diğer söyleniş şekli de Yağlakırdır. Yaglakar, geleneksel kaganların çıktığı boydur. James Hamilton'a göre bu ad VIII-XI. yüzyıllar için çeşitli Çince, Türkçe ve Hotanca belgelerde iyi bir şekilde açıklanmıştır. Yağla fiilinden geniş bir zaman ekinin eski şekli olan –kar/-kır ekiyle türemiş görünen sözcük, "yağlayanlar, yağ sürenler" anlamına gelmiş olabilirdi. Yağ ise Türk ve Moğol göçebelerinde zenginlik ve bolluk işareti sayılırdı. Saadettin Gömeç'e göre Yaglakar ailesinin, Kök Türk Börülü sülalesiyle akraba olduğunu söylenmektedir. Bu sülalenin adı olan "Yaglakar" –yağmak fiiliyle veya "yagı", yani düşman manasıyla akakalı bir kelime mi, yoksa eski Türk inancında da yer bulan –yağlamak fiiliyle ilişkili bir terim mi, bunun hakkında kesin bir fikir yürütülemiyor. Bkz. James Hamilton, *a.g.m.*, s.220 ;Saadettin Gömeç, "Uygur Kagan Soyunun Problemleri",*H.Ü Türkiyat Araştırmaları*, Prof. Dr. Cihat Özönder'in Anısına, Sa: 8, Ankara 2008, s.3.

[688]Uturgarın Uturgur/Utrigur/ Utiger şeklinde de söylenilmektedir. James Hamilton'a göre fiil kökü, "kazanmak, yenmek" anlamındaki ut- olup, bunun –r'li ettirgen şekli uturgurdur. Bu adın anlamı ise "kazananlar ve yenenler" anlamında olmalıdır. Bkz. James Hamilton, *a.g.m.*, s.220.

[689]Kürebir'in Kürabir/Küravir/Küramür/Kürabür şeklinde söyleniş şekilleri vardır. Kaşgarlı'ya göre küra- fiilinden türemiştir. Bkz.James Hamilton, *a.g.m.*, s.221.

[690]Gülçin Çandarlıoğlu,*a.g.m*., s.242 ;Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.201 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.126-127.

[691]Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.13 ; Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.m.*, s.336 ; Saadettin Gömeç, *a.g.m.*, s.40 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.201 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.127 ; Özkan İzgi, *a.g.e.*, s.16 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.155 ; Denis Sinor, *a.g.m.*, s.425.

[692] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.13

[693] Pelliot ve Ahmet Taşağıl Bayan Çor adını kullanmışlardır. Bkz. Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.201 ; Rene Grousset, *a.g.e.*, s.150.

[694]Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.13 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.156 ; Özkan İzgi, *a.g.e.*, s.17 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.201; Rene Grousset, *a.g.e.*, s.150; Denis Sinor,, s.425 ; Saadettin Gömeç, *a.g.m.*, s.40.

[695] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.201.

751 yılında Talas savaşının kaybedilmesi Çin'de karışıklıkların çıkmasına sebep oldu. Su-tsung tahta geçtiği zaman 756 Tun-huang Beyi, Ch'eng-ts'ai'ı münasebetleri tesisi için elçi olarak gönderdi.

742-756 Lung-you'nun kaybedildiğinden beri An-hsi ve Pei-t'ing'den gelen haraç yolu kesilmişti[696].

Uygur Kaganı Mo-yen Çor (747-759) öz kızını Tun-huang Kralı Li Ch'en-ts'ai ile evlendirdi[697]

Mo-yen Çor Kagan, T'ang imparatoru ile evlilik anlaşması yapmak istedi. Bunun üzerine imparator küçük kızını Ning-kuo Prenses unvanıyla gelin olarak gönderdi[698].

759 yılında Mo-yen Çor öldü[699].Mo-yen Çor Kagan adına 759 yılında Sine-Usu Gölü civarında bir yazıt dikilmiştir[700]. Mo-yen Çor'un kendi adına dikilen kitabelerinde onun birçok Türk boyunu[701] ve yabancı kavmi itaata aldığı, Türk devletinin sınırlarını doğuda Sarı Irmak, batıda Tanrı Dağları'nın batısına, kuzeyde Yenisey'in orta mecralarına, güneyde de Kunlun Dağları'na kadar genişlettiği anlaşılmaktadır[702].

---

[696] Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygurların Çinlilere Yaptıkları Yardımlar ve Bunların İçyüzü", *Tarih Dergisi*, 2011, s.38 .

[697] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.14 ; Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.m.*, s.381.

[698] Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygur Sarayına Gelin Giden Çinli Prensesler ve Bunun Arkasındaki Politik Gerçekler", *Tarih Dergisi*, 2011, s.63 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.203 ; Özkan İzgi, *a.g.e.*, s.18 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.127 ; Rene Grousset, *a.g.e.*, s.150 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.156 ; Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.m.*, s.385.

[699] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.m.*, s.339 ; Saadettin Gömeç, *a.g.m.*, s.42 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.203 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.156 ; Denis Sinor, *a.g.e.*, s.426 ; Özkan İzgi, *a.g.e.*, s.18 ; Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.39.

[700]Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.m.*, s.339 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.203 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.127 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.163 ; James Hamilton, *a.g.m.*, s.215

[701] Tokuz Oğuz, Çik, Kasar, Bars-il, Üç Karluk, Türgiş, Kırgız, Basmıl, Çiğil. Bkz. Saadettin Gömeç, *a.g.m.* s.42.

[702] Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.40.

758 yılında Mo-yen Çor'un büyük oğlu Ulug Bilge Yabgu öldürülmüştü[703]. Bu sebeple tahta Ulug Bilge Yabgu'nun kardeşi Bögü geçti[704].Bögü Kagan'ın taşıdığı "Bögü" adı, filozof, akıl ve feraset sahibi, alim ve sihirbaz anlamlarını taşımaktadır. Onun bir başka unvanı da "Tanrıda Kut Bulmuş İl Tutmuş İl Külüg Bilge" idi[705]. Çin kaynaklarında bu kaganın adı önce "İ-ti-chien"[706] sonra "Mo-yü" olarak yazılmıştır[707].

764 yılının sekizinci ayında Ching ve Yüan bölgelerinden Pu-ku Huai-en'ın Uygur ve Tibetlerden meydana gelen yüz bin kişilik bir kuvvete kumanda ederek Çin'i istila edeceği haberi geldi[708].

765 yılının sekizinci ayında Pu-ku Huai-en Tibet, Uygur, Nula, Tang-hsiang, Ch'iang ve Tu-yü-hun boylarından oluşan 300.000 kadar bir kuvvetle güneye harekete geçti. Pu-ku'nun planına göre Tibetler kuzeyden, Tang-hsianglar doğudan, Tu-yü-hun ve Nula boyları ise batıdan harekete geçecekti. Uygurlar ise Tibetleri takip edecek ve daha sonra onlarla birleşecekti. Pu-ku, Uygur ve Tibet birlikleri ile Ching, Ping ve Feng-hsiang'dan Feng-t'ien ve Feng-shui gibi başkente yakın yerleri yağmaladılar. Şehrin tüm kapıları kapatıldı.

Kuo Tzu-i komutasındaki Çin ordusu farklı bölgelere ayrıldı. General ve ordusu Ching-yang'da, büyük oğlu Shuo-fang'da, Komutan Pai Yuan-kuang Feng-t'ien'de, Li Kuang-ching ise Yün-yang'da yer alarak başkente yakın köprüleri tutacaklardı.

İsyan başladıktan sonra Pu-ku Huai-en, Wu-sha'ya geldiğinde çok hastalandı, Ling-wu'ya geri döndü ve burada dokuzuncu ayda öldü. Maiyetindekiler onun cesedini yaktılar ve gömdüler. Çin için çok faydalı işler yapmış olan Pu-ku, kendi ailesinden 46 kişiyi öldürmüştü.

---

[703] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.16 ; Özkan İzgi, *a.g.e.*, s.18 ; Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.40.
[704]Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.t.*, s.54 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.203 ; Saadettin Gömeç, *a.g.m.*, s.42 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.128 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.156 ; Denis Sinor, *a.g.e.*, s.426, 434 ; Rene Grousset, *a.g.e.*, s.150 ; Özkan İzgi, *a.g.e.*, s.18 ; Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.m.*, s.388 .
[705] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.20 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.203 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.128.
[706] İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.128 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.203 ; Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.40.
[707] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.203 ; Denis Sinor, *a.g.e.*, s.434 ; Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.41.
[708] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.m.*, s.44

Bu dönemden sonra Sarı Irmağın batısı kesin olarak Tibetlerin eline geçmiştir. Sonrasında T'ang Hanedanlığı'nın sınırlarında Uygurlar dışında Tibetler de güçlenmeye başlayacak, kuzeyden Uygurlar, batıdan Tibetler Çinlilere rahat vermeyeceklerdir. Bu bölge Tibet-Uygur mücadelesine sahne olacaktır[709].

762 yılında Çin'e bir sefer düzenleyen Bögü Kagan, bu sırada Mani dinine inanan rahipler[710] ile tanışmış ve onları Uygur başkentine davet etmişti. Bögü Kagan, Uygur başkentine gelen rahiplerin Mani dini hakkında anlattıklarından çok etkilenmişti[711].

Uygurlar, 762 yılında Bögü Kagan zamanında Manihaizmi[712] resmi din olarak kabul etmişlerdi[713].

790 yılından sonra Uygurlar bütün Lung-you bölgesine hakim oldular.[714]

Tun Baga Tarkan779'da Bögü Kagan'ı öldürerek[715] Alp Tutuk Bilge ünvanını ile kagan oldu.[716] Uygur tahtına Yaglakar[717] ailesinin dışından birisi olan Tun Baga Tarkan (779-789) çıktı[718]. Saadettin Gömeç'e göre bu olay A-shih-te(阿史德)[719]

---

[709] Tilla Deniz Baykuzu, *a.g.m.*, s.394-399.
[710] Uygurlar bu rahiplere Moçak diyorlardı. Bkz. Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s.349.
[711]Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.m.*, s.343 ; Saadettin Gömeç, *a.g.m.*, s.42 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.204 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.128 ; Denis Sinor, *a.g.e.*, s.426 ; Özkan İzgi, *a.g.e.*, s.19 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.158.
[712] Suriye'de doğan Mani mezhebi İran, Orta Asya ve Çin'de de yayılmıştı. Mani dinini kabul eden ve hatta rahiplik mevkilerini de ellerinde tutan Uygurlar, yavaş yavaş Çin'in uzak bölgelerine kadar yayılıyorlar ve Mani mabetleri kurarak Mani dinini yaymaya çalışıyorlardı. Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s.348-349 ; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s.56 ; Denis Sinor, *a.g.e.*, s.441-442.
[713] Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s.349 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.128 ; Denis Sinor, *a.g.e.*, s.443.
[714] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.28.
[715] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.21 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.158 ; Denis Sinor, *a.g.e.*, s.426,435 ; Özkan İzgi'ye göre bu tarih 780 idi. Özkan İzgi, *a.g.e.* s.21 ; Saadettin Gömeç, "Kök Börüler ve Arslanlar", *Göktürk Devleti'nin 1450. Kuruluş Yıldönümü Sempozyum Bildirileri*, Ankara 2001, s.3 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.128 .
[716]Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.21 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.206 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.158 ; Denis Sinor, *a.g.e.*, s.426,434 ; Özkan İzgi, *a.g.e.*, s.21 ; Saadettin Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 24-Tun Baga Tarkan", *Orkun*, Sa:82, İstanbul 2004, s.3 ; Tun Baga Tarkan, Bögü Kaganla birlikte, yakın akrabalarını, adamlarını onu Çin'e karşı kışkırtan Sogluları ve 2000 kişiyi ortadan kaldırdı.
[717] Yaglakar, kaganların çıktığı aile idi. Saadettin Gömeç'e göre Kök Türklerin Börülü ailesi ile akrabaydı. James Hamilton, *a.g.m.*, s.220 ; Saadettin Gömeç, *a.g.m.*, s.3.
[718] Saadettin Gömeç, *a.g.m.*, s.3.
[719] A-shih-teler, ünlü devlet adamı, alim ve komutan Tonyukuk'un ailesidir. Türk Devletinin kuruluş sırasında A-shih-nalar kadar A-shih-telerde katkıda bulunmuşlardı. Saadettin Gömeç, *a.g.m.*, s.1-3.

ailesinin ilk defa başa geçmesi idi. Tun Baga Tarkan (779-789) büyük bir ihtimalle Tonyukuk'un soyundan geliyordu[720]. Bu olaydan sonra hanedan soyu Yaglakar ailesinden A-shih-te ailesine geçiyordu.

Tun Baga Tarkan ya kendi eceliyle ölmüştü ya da Sha-t'olar karşısındaki başarısız siyasetinden dolayı bir suikast sonucu öldürülmüştü[721].Tun Baga Tarkan ölünce yerine Alp Kutlug Bilge Kagan geçti.

789 yılında Alp Kutlug Bilge Kagan ölünce yerine oğlu To-lo-ssu, Ay Tengride Kut Bulmuş Küllüg Bilge unvanı ile kagan oldu[722].

790 yılında Ay Tengride Kut Bulmuş Küllüg Bilge Kagan muhtemelen kardeşi veya hatunu tarafından zehirlenerek öldürüldü[723].

Kagan'ın kardeşi bu fırsattan yararlanarak kendini kagan ilan etti. Bu durum Uygur büyükleri arasında hoşnutsuzluk yaratmıştı[724].A-ch'o, Uygur büyüklerinin yardımı ile kagan ilan edildi[725].

Çinliler, Tibetlilere karşı Uygur kaganının yardımına ihtiyaç duyuyorlardı. Tibetler, 791 yılında Kansu'ya saldırmışlardı. Çin, Tibet saldırılarını karşı önceden olduğu gibi Uygurların yardımına başvurarak durdurabilmişti[726].

790-795 yılları arasında, Kutlug Bilge zamanında Beşbalık etrafında Karluklar ile şiddetli savaşlar yapılmıştır. Aynı zamanda Tibetlerde Pei-ti'de Çin yolunu kesmek suretiyle Uygurların Hoço'ya sahip olmalarını kıymetten düşürmek ve onların Çin ile olan ticaretlerini kendi ellerine almak istiyorlardı. Bunun için Tibetler ile kanlı savaşlar olmuştur[727].

---

[720] Saadettin Gömeç, *a.g.m.*, s.3; Özkan İzgi, *a.g.e.*, s.21.
[721] Saadettin Gömeç, *a.g.m.*, s.4.
[722] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.24 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.206 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.128 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.159 ; Özkan İzgi, *a.g.e.*, s.21 ; Rene Grousset, *a.g.e.*, s.151.
[723] Özkan İzgi, *a.g.e.*, s.22 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.206.
[724] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.25 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e..*, s.206 .
[725] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.207.
[726] Rene Grousset, *a.g.e.*, s.151.
[727] A. Von Gabain, "Köktürklerin Tarihine Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi*, C.II, Sa:5, 1944, s.694.

795 yılında Feng-ch'eng Kagan oğul bırakmadan ölünce yerine Yaglakar kabilesinden olmayıp Ediz kabilesinden gelen evlatlık olduğu anlaşılan biri Ay Tengri'de Ülüg Bulmış Alp Ulug Bilge unvanıyla kaganlığa getirildi[728]. Çinliler, 795 yılında kaganı tebrik etmek için elçi gönderdiler[729].

805 yılında Ay Tengri'de Ülüg Bulmış Alp Ulug Bilge kagan ölünce yerine Tengri'de Bolmış Alp Külüg Bilge(805-808) geçmişti[730].

808 yılında Tengri'de Bolmış Alp Külüg Bilge Kagan (805-808) ölünce yerine Ay Tengri'de Kut Bulmış Alp Bilge Kagan (808-821) geçti[731].

Uygurların dış ilişkilerinde en büyük rakipleri Tibetlerdi. Sha-t'olar[732] ile Uygurların arasının açılmasını fırsat bilen Tibetler, İpek Yolu'na gözlerini dikmişler ve Turfan'ın doğusunda kalan toprakları bazen işgal etmişlerdi[733].

Beş Sülale devrinde (907-960) Çin'de yer alan Sha-t'oların Türk olduğu bilinmektedir. Sha-t'o Türkleri Çin'e gelirken kendi inanış, adet ve sanatlarını da beraberinde getirmişler ve bunları Çinlilere de öğretmişlerdi[734].

Çin imparatorunun ricası ile An-lu-shan'a karşı Çin imparatorluğunu müdafaa eden Sha-t'olar, Çin'in batı illerine yerleşmişlerdi. Buradaki Sha-t'olar ancak 810 yılında Kansu'nun Yen-chou(盐州)[735]şehrine dönmüşlerdi. Diğer taraftan Sha-t'oların yedi bin çadırlık halkı Tu-fanlara geçmiş, Kansu'nun Kan-chou şehrinde 809 yılına kadar yaşayarak Ötüken'e gitmek istemişlerdi. Ancak Ötüken bölgesinde ağır

---

[728] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.,* s.25-26 ,*s*.349 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.,*, s.207 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.159 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.129 ; Özkan İzgi, *a.g.e.,* s.22 ; Denis Sinor, *a.g.e.,* s.427.
[729] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.,* s.26 .
[730] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.27 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.207 ; Özkan İzgi, *a.g.e.,* s.23 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.129 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.159 ; Saadettin Gömeç, *a.g.m.,* s.5.
[731] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.27; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.27 ; Özkan İzgi, *a.g.e.*, s.23 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.159 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.129 ; Saadettin Gömeç, *a.g.m.,* s.5.
[732] Çin kaynaklarına göre Sha-t'o, kum yığını anlamına gelmektedir. Sha-t'olar, Batı Türklerindendir. Doğu ve Batı Türklerinin ayrılışında Sha-t'olar, Ch'u-yüeh ve Ch'u-miler ile beraber önceden Wu-sunların yaşadığı yerlere yerleştiler. Sha-t'olar, Ch'u-yüehlerin hakimiyeti altında yaşıyorlardı. P'u-lei denizinin doğusunda yaşayan Ch'u-yüehlerin bir grubu Sha-t'o ismini kabul ederek Çin'e tabi olmuşlardı. W. Eberhard, "Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair Notlar", *Belleten*, C.XI, Sa:41, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s.15.
[733] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.,* s.208 .
[734] Özkan İzgi, *a.g.e.,* s.52.
[735] Bugünkü Kansu Eyaleti'nde yer alan Yen-chou, A-la-shan (阿拉善)'ın doğusundadır.

bir bozguna uğratılan Sha-t'olar tekrar Çin'e tabi olmak zorunda kalmışlardı. Bu bozgundan sonra onlar Yen-chou şehrine yerleştiler. Yen-chou valisi Fan Hsi-ch'ao, Sha-t'olardan 1200 kişiden oluşan bir ordu oluşturdu. Fan Hsi-ch'ao bu orduyu daha sonradan T'ai-yüan'a götürdü. Geri kalan Sha-t'olar, Yen-chou'dan yavaş yavaş Ordos sahasının kuzeydoğusuna başka gruplar ise Alaşan dağlarının batısına gitmişlerdi[736].

Sha-t'olar, Tibetlilere tabi olduktan sonra onlar tarafından Kan-chou'ya yerleştirilmişlerdi. Tibetler, her savaşta Sha-t'oları öncü olarak kullanıyorlardı. [737] Uygurlar, Tibetlere saldırıp Kansu'nun Liang-chou şehrini ele geçirdikten sonra Tibetliler Sha-t'olar'ın Uygurlar ile iş birliği yaptıklarından şüphelenmeye başladılar [738] . Bunun için onları Sarı Irmağın dışına yerleştirmeyi düşünüyorlardı [739] .Sonrasında Sha-t'olar, Ötüken'e gelip Uygurların hakimiyetini kabul ettiler[740].812 yılında Uygurlar, Gobi Çölü'nü geçerek Tibetlere akın yaptılar[741].

813 yılında Uygurlar, İ-nan-chu adlı elçiyi T'ang Hanedanlığı'na evlilik yoluyla siyasi anlaşma yapmak için gönderdiler. T'ang imparatoru gelen bu teklifi masraflı olacağı düşüncesi ile kabul etmek istememiş daha sonra Uygurlar ile ilişkilerini bozmak istemediği için onları oyalamıştı[742]. 820 yılında Uygur kaganı Alp Tarkan başkanlığındaki bir elçilik heyetini Çinlilere göndermişti. Bunun üzerine çaresiz kalan Hsien-tsung bu teklifi kabul etmek zorunda kalmıştı[743].

821 yılının şubat ayında Ay Tengri'de Kut Bulmış Alp Bilge Kagan ölünce yerine Kün Tengri'de Ülüg Bulmış Alp Küçlüg Bilge Kagan geçti.[744]

---

[736] W. Eberhard, *a.g.m.,* s.16.
[737] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.,* s.28 .
[738] Ahmet Taşağıl, *a.g.e*., s.208; Saadettin Gömeç, *a.g.e.,* s.54.
[739] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.28 ; Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.m.,* s.351.
[740] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.,* s.208.
[741] Ahmet Taşağıl, *a.g.m.,* s.222.
[742] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.28 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.,* s.159.
[743] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.229 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.208; Denis Sinor'a göre Hsien-tsung'un kaganın evlilik yoluyla anlaşma teklifini 813'den 820'ye ertelemesinin sebebi devletin güç kaybetmesi idi. Denis Sinor, *a.g.e.,* s.428.
[744] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.29 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.208; Saadettin Gömeç, *a.g.m.,* s.5 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.159 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.129.

Kün Tengride Ülüg Bulmış Alp Bilge Kagan, İ-nan-chu, Tudun, Prenses Chien ve Prenses Yabgu başta olmak üzere binlerce kişiyi T'ai-ho Prensesini karşılayıp Uygur ülkesine getirmek üzere gönderdi[745].

Uygur kaganına gelin olarak bir Çinli prensesin gönderilişi Tibetlilerin hoşuna gitmemişti. Onlar zorluk çıkarmak için Ch'ing-tsai iç kalesine akın yapıyorlardı. Kansu'nun Yen-chou valisi onları korumağa çalıştı. Uygurlar, 10.000 süvari Pei-t'ing'e, 10.000 süvari de An-hsi'ye gönderildi.

824 yılında Kün Tengride Ülüg Bulmış Alp Küçlüg Bilge Kagan ölünce yerine erkek kardeşi Hazar Tegin geçti. Hazar Tegin'in kaganlık unvanı Ay Tegnride Kut Bulmış Bilge Kagan idi[746].

Kötü yaradılışlı ve zayıf iradeli bir kagan olan Hazar Tegin, Uygur Devleti'nin gerileme sürecini hızla artırmıştır[747].

832 yılında Ay Tengride Kut Bulmış Bilge Kagan öldürülünce yerine Hu Tegin Kagan (832-839) oldu[748]. Hu Tegin'in ölümü üzerine Ho-sa Tegin (839-840) kagan ilan edildi[749].

840 yılında 100.000 kişilik bir Kırgız ordusunun Uygur başkenti Karabalgasun'u kuşatarak son Uygur Kaganı olan Ho-sa Tegin'i öldürmüşlerdi[750]. Kırgızlar belki de Mo-yen Çor ve Kutluk Bilge zamanında uğradıkları yenilgilerin intikamını almış oldular[751].

Kırgız yenilgisinden sonra Uygurlar çeşitli bölgelere gidip yerleşmişlerdir.

---

[745] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.,* s.30.
[746] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.31 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.208; Özkan İzgi, *a.g.e.,* s.24.
[747] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.,* s.31 .
[748] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.32 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.208 ; Özkan İzgi, *a.g.e.,* s.24.
[749] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.33 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.209 ; Özkan İzgi, *a.g.e.,* s.25.
[750] İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.129 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.,* s.161.
[751] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.33 ; ; Özkan İzgi, *a.g.e.,* s.25.

840 yılının Eylül ayında, Uygurlar ve 15 Uygur kabilesi batıdaki Karluklara kaçmışlardır. Bunlardan bir kol Tibetlere, bir kol da An-hsi bölgesine gitmişlerdir[752]. Uygur boylarından bazıları ise Kansu bölgesine göç etmişlerdi[753].

Bir diğer kısım da doğuda Shih-wei kabilelerine sığınmıştır. Shih-weiler, Uygurları yedi kola ayırarak, ayrı ayrı bölgelere yerleştirip kontrol altına almışlardır. Fakat bu sırada Kırgızlar, Shih-wei kabilesine hücum etmişlerdi. Bu olaydan sonra dağ ve ormana sığınarak yaşamaya başlayan Uygurlar, An-hsi bölgesinde yaşayan Uygurlara tabi olmuşlardır.

13 Uygur kabilesi güneye inip Sarı Irmak'ın batı kısımlarına yerleşerek yeni bir kagan seçmişlerdi. 847 yılında burada yer alan Uygurlar, Kırgızlar ve Çinliler tarafından yenilgiye uğratılınca [754] Kansu'nun Kan-chou şehri ve Gobi çölünün batısında kalan şehirlere giderek yerleşmişlerdir[755].

Kırgız yenilgisinden sonra oturdukları bölgelerden hareket ederek Asya'nın daha güney bölgelerine, Çin'in batısına gelip yerleşen Uygurlardan bir grup Kansu'nun Sha-chou (沙州)şehrine gelmişlerdir

2.Kan-Chou Uygur Devleti

841 yılında Uygurlar, Wu-chia Tegin'i kagan seçtiler[756].

Kırgızların baskın sırasında ele geçirmiş oldukları Çin asıllı son Uygur kaganının eşi T'ai-ho Prensesi Uygurları kurtararak geri aldılarsa da kendi aralarında anlaşamadılar. Sha-t'olar'ın desteği ile T'ai-ho Prenses Uygurlardan da kurtarılarak Çin'e götürüldü. Tüm yaşanılanlara rağmen kendini toparlayamayan Wu-chia Kagan 847 yılında öldürüldü[757].

---

[752] Saadettin Gömeç, *a.g.m.*, s.44 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.209 ; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.161 ; Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s.56-57.
[753] Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.60-61.
[754] Özkan İzgi, *a.g.e.*, s.25.
[755] Özkan İzgi, *Orta Asya Türk….*, s.85,119,124.
[756] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.34 ; Ahmet Taşağıl, "Uygurlar…", s.223.
[757] Gös. yer.

Diğer taraftan Uygur tarihinin ikinci devresi başlamaktadır. Değişik bölgelere göç etmek zorunda kalan Uygurlar zamanla küçük şehir devletleri kurarak Orta Asya İpek Yolu ticaretine hakim oldular[758] ve Kansu'da Kan-chou Uygur Devleti'ni kurdular[759].

Uygurlar Kansu'da çok eskiden beri bulunuyorlardı ve kalabalık bir kütle halinde bu bölgeye geldikten sonra da Çin ile münasebetlerini devam ettirdiler[760].

Bugünkü Kan-chou şehri yakınlarında kurulan bu Uygur Devleti, özellikle X. Yüzyılın ortalarından itibaren güneydeki bütün Uygurların kuvvet merkezi haline gelmiştir[761].

Ötüken'deki Uygur hakimiyeti sona erdikten sonra Uygur Türklerinin bir kısmı güneydeki Kansu'ya gelmişler ve bu yüzden onlara Kan-chou Uygurları veya Sarı Uygurlar denmiştir[762].Kansu'da Uygurlar ile birlikte Tatarlar da vardı.

Çin kaynaklarına göre Kansu Uygur hükümdarları da kagan unvanı taşıyıp Yaglakar soyundan geliyordu. Ayrıca dokuz bakanlıktan oluşup bunlardan üçü içişlerine, diğerleri ise dışişlerine bakıyordu[763].

Birçok araştırmacıya göre Sarı Uygurlar, Uygur Devleti yıkıldıktan sonra önceden atalarının yaşadığı He-hsi bölgesine yerleşerek Kan-chou merkezli Kan-chou Uygur Devleti'ni kurmuşlardır. Batılı araştırmacılardan E. Bretschneider ve V. Minorsky bu tespiti ilk defa ortaya koyan kişiler olmuştur. Laszlo Rasonyi'ye göre, bugünkü Sarı Uygurların 840 yılından sonra Tun-huang ve Kan-chou civarına yerleşen Uygurlar idi. Rasonyi'ye göre Sarı Uygurlar 850 tarihine doğru Nan-shan (南山) çevresine göç etmişlerdi.

---

[758] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.m.*, s.357.
[759] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.209.
[760] Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.62.
[761] Özkan İzgi, *a.g.e.*, s.27.
[762] Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.178 ; Çin kaynaklarına göre Sarı Uygurlar, Kan-chou'da yaşıyorlardı. Bkz. L.Ligeti, *a.g.e.*, s.274 ; Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.62.
[763] Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.62-63.

Çinli araştırmacılara göre, 840 yılında Uygur Devleti yıkıldıktan sonra Uygur Devleti'ne bağlı olan bütün boylar dört tarafa yayılmış ve bu sırada bir grup Uygur He-hsi bölgesinin değişik şehir ve bölgelerine yerleşmeye başlamışlardır. Kan-chou'a yerleşen Uygurlar ilerde Kan-chou Uygur Devleti'ni kurmuşlardır. Japon araştırmacılara göre, 840 ve 842 yıllarında iki defa Uygur grupları He-hsi bölgesine yerleşmişlerdir. Özellikle bölgenin doğusuna yerleşen Uygurlar He-hsi bölgesinin nüfunun önemli bir kısmını oluşturmaktaydılar. Çin kaynaklarına göre, He-hsi bölgesine göç eden Uygurlar bölgeyi kontrol altında tutan Tibetlerin emrine girmişler ve Tibetler bu Uygurları bölgenin farklı yerlerine yerleştirmişlerdir. 847 yılında Tibetler, Uygurların T'ang Hanedanlığı'na karşı saldırıya geçmelerini teşvik etmişlerdir.

Japon araştırmacı, Ta-chung saltanat devrinin (847-860) sonu ve Hsien-t'ung saltanat devrinin başında Kan-chou'da Uygur gruplarının yaşadığı tespit etmiştir. 866 yılında Uygur beylerinden P'u-ku Chun Tibetlerin Beşbalık ve Turfan'daki hakimiyetine son vermiş ve aynı zamanda Tibet hakimiyeti iktidar kavgaları sonucunda güç kaybetmeye başlamıştır. Bu olaylardan sonra Tibet'in Doğu Türkistan ile He-hsi bölgesindeki otoritesi çökmüştür.

T'ang Hanedanlığı'nın Sha-chou askeri valisi Chang Yi-ch'ao ile ilgili bir şiirde Kan-chou kaganı adı geçmektedir. Bu şiirde geçen kişi 856-857 yıllarında Kan-chou'a yerleşen Uygurlar'ın kaganı olabilirdi. 872 yılında Chang Yi-ch'ao ölmüş ve yerine Ts'ao Yi-chin geçmiştir. Sonrasında He-hsi bölgesindeki Uygurlar Sha-chou (沙州), Su-chou (肃州)ve Kan-chou'yu ele geçirmişler ve otağlarını Kan-chou'da inşa ederek bölgede Kan-chou Uygur Devleti'ni kurmuşlardır. Çin kaynaklarına göre, T'ang Hanedanlığı'nın yıkılışına doğru Uygurlar Kan-chou, Liang-chou, Kua-chou ve Sha-chou gibi bölgelerde boylarına göre dağılmışlardı ve her boy kendi liderleri tarafından yönetilmekteydi[764].

L. Ligeti'ye göre Ötüken Uygur Devleti'nin yıkılışından sonra başlayan dağılma sürecinde Uygurların yalnız bir kısmı Turfan'a gitmişti. Diğer bir kısım ise

[764] Erkin Ekrem, "Sarı Uygurların Kökeni", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. IV, Sa:3, Eylül 2007, s.158-159.

Kansu Eyaleti'ne giderek yerleşmişti. Kan-chou Uygurlarına Sarı Uygur da denilmektedir. Onları Plano Carpi bu adla anmıştır. Çin Kaynaklarında onların oturduğu yer olarak Kan-chou şehri gösterilmektedir. [765].

Özkan İzgi'ye göre 840 tarihinden sonra Uygurların bir kısmı Tibet ve An-hsi bölgesine göç etmişti. Bu bölgenin merkezi ise Kan-chou idi. Kan-chou, Çin ile bugünkü Doğu Türkistan arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunuyordu. Uygurlar bu bölgeye gelmeden önce bu bölge, Tibetlerin eline geçmişti[766].

Barthold'a göre Uygurlar 860 yılından sonra Kan-chou bölgesine gelmişlerdi[767].

Bazı araştırmacılar Sarı Uygurların Kan-chou Uygurlarından değil, aslında Kan-chou Uygur Devleti dağıldıktan sonra Sha-chou'a hakim olan Uygurlardan olduklarını iddia etmektedirler. Bununla birlikte bazıları Sarı Uygurların Kuca Uygurlarından olduklarını ileri sürerken bazıları ise Hsi-chou yani Turfan Uygurlarından geldiklerini savunmaktadır. James Hamilton'a göre Sarı Uygurlar, Tarım vadisinin doğusunda yaşayan Budist Uygurlardır.

Sarı Uygur kökenli araştırmacı Chung Chin-wen, farklı bir tezi savunmaktadır. Kan-chou Uygur Devleti dağıldıktan sonra on bin Uygur Ch'ing-t'ang bölgesindeki Tibetli kavime, bir grup Uygur Ch'in (秦) ve Lung (隴)bölgelerine ve diğer bir grup Uygur ise Kan-chou'un batısına doğru Sha-chou ve Kua-chou'daki akraba bölgelerine sığınmışlardır. 1070 yılı civarında Tangut ordusunun Sha-chou şehrini zapt ermesi üzerine buradaki Uygurlar yine batıya doğru Turfan Uygurlarına kaçmışlardır. Bir süre sonra bu Uygur grubu Turfan Uygur hakimiyetine son vermiştir.

Sarı Uygurların adı hakkında kaynaklarda değişik bilgiler bulunmaktadır. Sung Hanedanlığı zamanında Huang Hui-he, Yüan Hanedanlığı zamanında Sa-li Wei-wu ve Sa-li Hui-he-er, Ming Hanedanlığı zamanında Sa-li Wei-wu-er, Ch'ing

---

[765] L.Ligeti, *a.g.e.*, s.273-274.
[766] Özkan İzgi, *a.g.e.*, s.27.
[767] V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s.37.

Hanedanlığı zamanında Hsi-la Wei-ku-er, Huang-fan, Hsi-la Ku-er Huang-fan, Hsi-la Ku-er Hei-fan, Huang Huang-fan ve Hei Huang-fan gibi adlar verilmiştir[768].

Gülçin Çandarlıoğlu'na göre ise Uygurların sağ ve sol organizasyonları Hun ve Gök-Türk zamanından kalmadır. Uygurların 842-43 yılları arasında güneye göçlerinden sonra Hei-ch'e-tse kabilesi kuzey Kan-chou'da yerleşmiştir.

Uygur İmparatorluğunun yıkılmasından sonra kalan Uygurlar güneye göç ettiler. 841'de Sarı Irmağın kuzeyinde ve Kuei-hua'nın batısında olan Çin Seddi'ne geldiler. Bir diğer kısım ise Ch'ang-an'a geldi. Onların bir kısmı T'ang'a itaat ederek Li adını aldılar.

840 yılında Orhon'dan gelen Uygurların sınırları kesinlikle tespit edilememektedir. Çünkü bu yerler Tibetler, Karluklar ve Uygurlar arasındaki çatışmalar sebebiyle sürekli el değiştiriyordu.

840 yılında güneye doğru göç eden kabilenin son dağılma yılı 848 yılı idi. Diğer 15 kabile de batıya giderek Beşbalık taraflarına yerleşmişti[769].

Beş Sülale zamanında Sarı Uygurlar Çin'in kuzeybatısında bugünkü Kan-chou ve Doğu Türkistan'da yerleşmiş bulunuyordu[770].Kan-chouve Hsi-chou bu topraklarda yer alan iki büyük merkezden biriydi[771].

Beş Sülale zamanında Çin sarayı Sarı Uygurlardan memnun idi. Çünkü küçük ve haraç ödeyen bir devletçik olmaları onların işine geliyordu. Ancak Uygurlar hanedan değişikliği olacağı zaman tavır değiştirmişlerdi. Çin ile devamlı yeşim taşı ve at ticaretinde bulunmuşlardı[772].

---

[768] Erkin Ekrem, *a.g.m.*, s.160-162.
[769] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.17,60.
[770] Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.63 ; Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.63.
[771] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.63.
[772]Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.m.*, s.357 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.209 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.130 ; Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.63.

T'anglar devrinin sonuna kadar Kan-chou ve Sha-chou Uygurları Çinliler'in vazifeye koyuluş ordusu (kuei-i-chün)na bağlı bulunuyordu. Bu ordunun merkezi, Tun-huang'da bulunuyordu[773].

9. asırdan 10. asrın sonuna kadar Uygurlar'ın yer yer diğer bölge halklarını rahatsız ettikleri görülmektedir. Özellikle Kansu Uygurları 10. Yüzyılın başlarında Çin imparatorluğunun zayıflamasını fırsat bilerek topraklarını genişletmeye çalıştı. Hoten metinlerinde Kansu bölgesinin çok karışık olduğu ve burada devamlı mücadelelerin yaşandığından bahsedilmektedir[774].

Beş Sülale zamanında Kan-chou, Beşbalık ve Tun-huang bölgesindeki otorite zayıflamıştı. Güçlerini yitiren Tibetlere Uygur ve Tangutlar da saldırmışlardı. Maniheizm dinine inanan Uygurlar beyaz elbise giyiyorlardı. Bu sebeple onlar kaynaklarda "Beyazlar Giymiş Göğün Oğulları" olarak geçmektedir. Maniheizme inanan Uygurlar bu inancı aynı zamanda Tun-huang ve diğer yörelerde de yayıyorlardı. Uygurlar, Çin ile Orta Asya arasındaki ticaret yolunu kendi denetimleri altına aldılar. Böylece Çin'in batıdaki ülkelerle olan ticareti Uygurlar aracılığıyla yapılmaya başlandı. Ticarette büyük başarı gösteren Uygurlar, Çinlilerle iyi geçinmeye özen gösterdiler[775].

Kan-chou Uygurları Tun-huang'da yer alan Çin ordusuna hizmet etmekten vazgeçmişlerdi[776].

10. asrın başlarında Uygurlar, bağlı oldukları ve merkezi Tun-huang olan Çin askeri bölgesi ile ilgilerini kesmişlerdi[777]. 905 yılında bu ordunun Çinli kumandanı Çin

[773] Gülçin Çandarlıoğlu, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri* (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,Tarih Bölümü, Doktora Tezi), İstanbul 1967, s.94.
[774] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.,* s.64 ; Saadettin Gömeç, *a.g.e.,* s.63-64.
[775] Saadettin Gömeç, *a.g.e.,* s.64.
[776] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.,* s.63-64.
[777] İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.,* s.130.

imparatorluğundan ayrılıp Kua(瓜)[778], Sha (沙)[779], I ve Hsi isimli 4 vilayetten müteşekkil bir otonom devlet kurmuştu[780].

Beş Sülale devrinde Tibetler zayıflamıştı. Bu sırada Çin'de yönetim bozukluğu söz konusu idi. Kan-chou, Sha-chou, Liang-chou ve Kua-chou'nun 4 valisi Çin ile olan ilişkilerini iyi bir şekilde devam ettirmek istiyorlardı. Kan-chou valisi Uygurların karargâhında görevi olan bir askerdi[781].

906-911 yılları arasında Tun-huang'ı ele geçiren "Batı Hanlarının Altın Tepeli Krallığı" Uygurlara karşı bir savaşa girişmişti. Kansu'daki Uygur kaganına Sha-chou halkından 10.000 kişi bir mektupla müracaat etti. 911 tarihinde bir tiginin yönettiği Uygur kuvvetleri halkı teslime zorlamıştı. Sonrasında Tun-huangele geçirildi. Bu başarıdan sonra Uygurlar, Tibetler ile birlikte Çin'e bir elçilik heyeti göndermişlerdi[782]. Bu sırada Uygurlar'ın başında Jen-mei[783] veya Tengri Kagan unvanını taşıyan biri bulunuyordu[784].

911 ve 924 yıllarında Jen-mei Kagan, Çin'e tekrar elçi gönderdi.[785] Yeşim taşı, amonyak tuzu, antilop boynuzları, Pers brokarları, keçe kumaş, pamuklu kumaş, yeşil ve beyaz şap hediye olarak götürüldü[786]. 924 yılında Jen-mei Kagan ölünce yerine Tegin kagan oldu[787]. Kitan dönemi yıllığına göre 924-925'teki Kansu kaganının

---

[778] Kua-chou (瓜州), Kansu Eyaleti'ndeki Ngan-hsi-chou şehrinin doğusunda bulunuyordu. Aurel Stein'e göre Ngan-hsi-chou'nun güneybatısından 12 km. kadar uzaklıkta yer alır. Bkz. Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.64.

[779] Sha-chou (沙州), Çince'de "Kum şehir" veya "Kum bölgesi" anlamına gelmektedir. Bu isim T'ang Hanedanlığı'nın ilk imparatoru zamanında kurulduğu zaman verilmişti. Bu şehir Han Wu-ti tarafından kurdurulmuştu. Günümüzde şehrin adı Tun-huang olarak bilinmektedir. Buradaki bilgiler batı hakkındaki ilk Çin kayıtlarıdır. Çin Budist rahip Hüan-ts'ang'ın seyahatnamesine göre Kua-chou geçildikten sonra Tun-huang'a ulaşılıyordu. Tun-huang, 8. Yüzyılda Tibetler, sonrasında da Sarı Uygurlar, 11. yüzyılda Hsia ve Tangut İmparatorluğu'na aitti. Bkz. Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.64.

[780] Gülçin Çandarlıoğlu, *Sarı Uygurlar…*, s.64.

[781] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.65 .

[782] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.66 ; Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.64.

[783] İbrahim Kafesoğlu'na göre Jen-mei, cesur ve doğru anlamına gelmekteydi. İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.130.

[784] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*,s.210 .

[785]Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.34 .

[786] Gös. Yer.

[787]Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.65 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.130 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.210 ; Özkan İzgi, *a.g.e.*, s.28.

adı Wu Mu-ch'ü idi[788]. Bu sırada Sha-chou'da Tarduşlar, Kansu'nun batısında ve Sha-chou'nun güneyinde Tatarlar hakimdi. Kumul ile Kansu arasındaki Bai-shan'da Kumul Türkleri bulunuyordu, fakat bunlar Uygurlara tabi idiler. Bu kagan değişikliği sırasında Hotan'dan Çin'e giden bir elçilik heyeti Kumullar tarafından soyuldular. Bu karşık zamanda Konur Begerek Öge, Sarıg Çor, Oguz Öge, Tüm Tonga Tutuk da Sha-chou'ya gitmek istemişlerdi. Tüm bu yaşanandan memnun olmayan 2000 kadar Kumul, Kansu'yu işgal ettiler. Oguz Üge ve onun mahiyeti öldürüldü[789].

925 yılında Çin'e bir heyeti gönderen kagan 926 yılında öldü[790] ve yerine A-to-yü[791] geçti[792].

928 yılında A-tu-yü Kagan'ın ölümünden sonra yerine Jen-yü geçti[793]. Kan-chou'da 924-928 yılları arasında çalkantılı bir dönem yaşanmıştı[794].Ayrıca Çin'e Altun adında bir elçi gönderilmişti[795].

Tangutlar, 931-932 yılları arasında Uygurların kervanlarını soyuyorlardı. Bu yağmalar genellikle Kan-chou-yang yolunun üzerinde gerçekleşiyordu. Yağma edilenler ise yeşim taşı, kıymetli eşya ve at idi.

932 yılında Çin ordusu Tangutlar üzerine yürüdü. Herhalde bu baskında Uygurlar'ın yardımı da vardı[796].

933 yılında Jen-yü Kagan'ın ölümünden sonra yerine Jen-mei geçti. Jen-mei Kagan'ın ölüm tarihi kaynaklarda belirtilmemiştir[797].

---

[788] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.69 ; Saadettin Gömeç, *a.g.e.,* s.65.
[789] Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.65 ; Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.,* s.35-36.
[790] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.,* s.34 .
[791] A-tu-yü Kagan'ın adı kaynaklarda değişik şekillerde görülmektedir. Gülçin Çandarlıoğlu'na göre Adug, İbrahim Kafesoğlu'na göre Adrug idi. Adrug, seçkin anlamına gelmekteydi. Bkz. Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.34 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.,* s.130.
[792] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.210 ; Saadettin Gömeç, *a.g.e.,* s.65.
[793] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.35 ; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.,* s.130 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s.210 ; ; Saadettin Gömeç, *a.g.e.,* s.65.
[794] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.35 ; Özkan İzgi, *a.g.e.,* s.28.
[795] İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.130 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.,* s.210.
[796] Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.66 ; Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.,* s.70.
[797] Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.66.

938 yılında Çinliler, Sarı Uygurlara bir elçi göndermişlerdi[798]. Elçi seyahatine 938 başlayıp 943 yılında tamamlamıştır. Bu seyahat raporları bizlere bölgenin etnik, siyasi ve iktisadi durumu hakkında bilgi vermektedir[799]. Bu elçinin anlattıklarına göre Sarı Uygurların kaganının ordugahı da tıpkı Ötüken Uygur Devleti'nin karargahına benziyordu. Şehrin güneyindeki dağlar, onların sürülerine otlak vazifesi görüyordu. Bu dağlarda aynı zamanda Sha-t'o Türklerinin bazı kabileleri yaşıyordu.

Bahaeddin Ögel, Kao Chü-huei'in anlattıklarını şöyle değerlendirmektedir: "*Sarı Uygurlara birlikte yaşadıkları Sha-t'olar yardım ediyorlardı. Onlar senelerce Tibet ve Çin akınlarını durdurmuşlardı*"[800]. Ayrıca Kao Chü-huei'in anlattıklarına göre Tangutlar Liang-chou'da yaşıyorlardı[801].

Kansu Uygurları, 940'dan sonra Liaolara, 1028'den sonra Tangutlara, 1226'da Moğolların hakimiyetine girdi. Günümüzde Sarı Uygur adıyla Kansu Eyaleti'nde yaşamaktadırlar[802].

[798]Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.m.*, s.358 ; Özkan İzgi, *a.g.e.*, s.28 .74 ;Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.66.

[800] Özkan İzgi, *a.g.e.*, s.28.
[801] Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.74.
[802] Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, s.66 ; Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.35 ; Ahmet Taşağıl, *a.g.m.*, s.223.

SONUÇ

Bu çalışmamızda Kansu'daki Türk izlerini araştırmış bulunmaktayız. Bu araştırmamızın sonucunda gördük ki Kansu yaklaşık olarak M.Ö. 3 binden itibaren Türklerin yurdu olmuştur. Türkler ve Çinliler, bu coğrafyada söz sahibi olabilmek adına çeşitli savaşlara girişmiş ve bu coğrafya sık sık el değiştirmiştir. Ancak şöyle bir gerçeklik var ki bu coğrafya Türklere yerleşim imkanı sağlamıştır. Gerek bölgede var olan bitki örtüsü gerekse coğrafyanın maden açısından zengin olması bölgenin Türk göçü almasında etkili olmuştur. Bölgeye Hunlar dışında Gök-Türkler ve Uygurlar yerleşmiştir.

Araştırmamız sırasında özellikle Hun tarihine değinerek neden Hunların bu bölgede söz sahibi olmak istediklerini tezimizde anlatmış bulunuyoruz. Türkler için Kansu bölgesi ikinci bir vatandır. Türk tarihi Asya Hun devleti ile başlamış değildir. Bölge, tarihin ilk safhalarından beri Türklerin ana yurdudur. Bu çalışmamızda Kansu bölgesini Orta Asya'ya dahil etmiş bulunmaktayız. Kansu'da tarihin ilk zamanlarından beri görülen Proto-Türk kültürü bizlere bu bölgenin en eski milletinin Türkler olduğunu göstermektedir. Kansu'da seyahatimiz sırasında fark ettiğimiz önemli bir mesele de Türk kültürünün hala bu coğrafyada varlığını sürdürmesidir. Bu coğrafya Hunların ataları olan Ti ve Jung kavimlerinden itibaren Türk yurdu olmuştur. Çünkü bu coğrafyadaki kültür tarihin en başından beri Çin kültürden farkını ortaya koymuş ve Çin kültürünü etkisi altına almıştır.

Bu çalışma, İslam öncesi Türk tarihine dair araştırmalarda genellikle Orta Asya'nın batı ve merkezi bölgelerine odaklanılırken, daha az incelenmiş olan Çin'in batısındaki Kansu Bölgesi özelinde Türk izlerini konu edinerek literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmayı hedeflemiştir. Özellikle Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler ve Uygurların söz konusu bölgedeki varlıklarına dair hem Çin kaynakları hem de arkeolojik veriler üzerinden yürütülen bu inceleme, Türklerin doğu yönlü tarihsel etkileşimlerine farklı bir bakış açısı sunmaktadır.

Mevcut literatürde, Kansu Bölgesi genellikle Çin medeniyeti ve İpek Yolu ekseninde değerlendirilen bir geçiş alanı olarak ele alınmakta, Türk tarih yazımında

ise çoğunlukla siyasi merkez dışı bir bölge olarak arka planda kalmaktadır. Bu bağlamda bu çalışma, Kansu'nun sadece bir geçiş bölgesi değil, aynı zamanda sosyo-kültürel, askeri ve demografik açılardan Türk tarihinin aktif bir parçası olduğunu ortaya koymuştur. Özellikle Çin yıllıklarında geçen "Hsiung-nu,, "Toba" ve "Türk" adlandırmalarının bağlam içindeki kullanımı, etnik aidiyetin yeniden değerlendirilmesine imkân sağlamış ve Türk tarih yazımı açısından kavram kargaşasına ışık tutacak açıklamalar sunulmuştur.

Bu çalışmanın literatüre katkıları aşağıdaki gibi özetlenebilir:

Kansu Bölgesi odaklı yürütülen bu çalışma, İslam öncesi Türk tarihine ilişkin araştırmalarda sıklıkla göz ardı edilen bir coğrafi alanı merkeze alarak, hem arkeolojik hem de yazılı kaynaklar ışığında bölgedeki Türk izlerini sistematik biçimde ele alan ilk tematik incelemelerden biri olma özelliğini taşımaktadır.

Türk boylarının Çin'in batı sınırlarında nasıl bir mekânsal ve siyasal yerleşim sergiledikleri, bölgeye hangi güzergâhlardan ulaştıkları ve bu bölgede ne tür bir kültürel ve politik etkileşim ağı kurdukları, bütüncül bir yaklaşımla analiz edilmiştir. Bu yönüyle çalışma, klasik "step imparatorlukları" paradigmasının sınırlarını aşarak, daha kapsayıcı ve dinamik bir tarih anlatısı sunmaktadır.

Çin kaynaklarında yer alan "Hsiung-nu", "Toba", gibi etnik adlandırmalar, Türk tarihi bağlamında yeniden değerlendirilmiş; bu terimlerin içeriğine dair metin temelli bir eleştirel çözümleme geliştirilmiştir. Böylelikle hem sinoloji hem de Türkoloji alanlarında disiplinler arası yorumlara kapı aralayan bir katkı sunulmuştur.

İslam öncesi Türk-Çin ilişkileri yalnızca askeri ve diplomatik bağlamda değil; aynı zamanda kültürel etkileşim, demografik yayılım ve kimlik inşası süreçleri çerçevesinde çok katmanlı olarak ele alınmıştır. Bu yaklaşım, tarih yazımında alışılmış savaş merkezli anlatım kalıplarının ötesine geçilmesini sağlamaktadır.

Kansu Bölgesi'nde yürütülen arkeolojik kazılarda elde edilen buluntular, Türk kültürel mirası ile karşılaştırmalı biçimde analiz edilerek, mevcut arkeolojik literatüre yenilikçi bir yorumlama zemini kazandırılmıştır. Böylece, arkeolojik

bulguların tarihsel etnisite ve kültürel kimlik inşası bağlamında yeniden okunmasına imkân sunulmuştur.

Bu tez, İslam öncesi dönem Türk tarihine dair mevcut çalışmalarda yaygın olarak benimsenen Orta Asya merkezli ve batıya yönelimli tarih anlatılarına alternatif bir perspektif sunarak, Kansu Bölgesi özelinde doğuya dönük tarihsel süreçleri merkeze alan özgün bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Bu yönüyle, Türk tarihçiliği literatüründe sıklıkla ihmal edilen bir coğrafya olan Kansu'ya odaklanması bakımından öncü niteliktedir.

Araştırma, yalnızca klasik Türk tarihi kaynaklarıyla sınırlı kalmamış; Çin tarih belgeleri, sinolojik literatür, arkeolojik raporlar ve bölgesel araştırma bulguları gibi çok çeşitli veri kaynaklarını kapsamlı biçimde kullanarak çok disiplinli ve çok kaynaklı bir analiz gerçekleştirmiştir. Bu sayede, Türk tarih yazımında genellikle eksik kalan doğu sınırlarının kültürel ve siyasal arka planı daha derinlemesine ele alınabilmiştir.

Çalışma, Türk tarihinin geleneksel anlatılarında merkezi bir yer tutan askeri seferler ve güç mücadeleleri eksenli söylemin ötesine geçerek, bölgedeki sosyo-kültürel süreklilikleri, yerleşim izlerini, kimlik inşası pratiklerini ve kültürel etkileşim süreçlerini ön plana çıkarmıştır. Böylelikle, Türk-Çin ilişkileri yalnızca savaş ve diplomasi bağlamında değil, aynı zamanda kültürel alışveriş, demografik temaslar ve yerel etkilenmeler boyutuyla da değerlendirilmiştir.

Ayrıca Çin kaynaklarında yer alan "Hsiung-nu", "Toba" gibi etnik terimlere yönelik geliştirilen metin temelli çözümleme, bu terimlerin Türk tarihiyle ilişkisi bağlamında eleştirel ve yeniden yorumlayıcı bir bakış açısı sunmuştur. Bu bağlamda çalışma hem sinoloji hem de Türkoloji alanlarında disiplinler arası düşünceyi teşvik eden bir köprü işlevi görmektedir.

Son olarak, Kansu bölgesinde yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen buluntuların Türk kültürel mirası ile karşılaştırmalı olarak yorumlanması, arkeolojik literatüre yeni yorumlama çerçeveleri ve bağlamsal okumalar kazandırmıştır.

Bu tez, İslam öncesi dönemde Türklerin Çin'in batı sınırındaki varlığına dair kapsamlı ve disiplinler arası bir analiz sunarak hem Türk tarihi yazımına hem de Çin-Türk ilişkilerinin erken dönemine yönelik çalışmalara özgün katkılar sağlamıştır. Bu bağlamda, Kansu Bölgesi'nin Türk tarihindeki yeri yeniden konumlandırılmış ve gelecekteki çalışmalara tarihsel, arkeolojik ve dilbilimsel veri setleriyle zengin bir referans çerçevesi oluşturulmuştur. Türk tarihinin yönsel ve mekânsal sınırlarını yeniden düşünmek açısından bu çalışmanın bir başlangıç niteliğinde olduğu değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

Ahmetbeyoğlu, Ali, "Hun Devletinin Kuruluş ve Çöküş Süreçleri*", Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri (5-6 Kasım 2007)*, Sakarya Üniversitesi Basımevi, Sakarya Haziran 2008, s.1-20.

Avirmed, Enkhbat, *Kök Türk ve Uygur Çağındaki Moğol Asıllı Halkların Siyasi ve Kültürel Durumları* (6 ve 9. Yüzyıllarda), (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi), Ankara 2011.

Balcı, T. Gökçe, *Tabgaç Devleti (386-550) Siyasi ve Kültürel Tarihi Hakkında Çin Halk Cumhuriyeti'nde Yapılan Araştırma Eserleri Değerlendirmeli Bibliyografyası* (Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), Edirne 2010.

Balcı, T. Gökçe, *Tabgaç Devleti (386-534)*, (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi, Doktora Tezi), İstanbul 2018.

Balcı,Tuğba Gökçe, "Tabgaç Tarihinin Ana Kaynağı Wei-Shu Üzerine", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Vol. 3 No.2, Güz 2018, s.80-101.

Baykuzu, Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, Kömen Yayınları, Konya 2012.

Baykuzu, Tilla Deniz, *Kuzey Liang Hun Devleti* (Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Haziran 1997.

Baykuzu, Tilla Deniz, *IV. Yüzyılda Çin'de Kurulan İki Hun Devleti İlk Chao ve Sonraki Chao Hun Devletleri* (Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi), İstanbul 2003.

Baykuzu, Tilla Deniz, "Güney Hunları ve Hun Flütünden On Sekiz Şarkı", *Bilig*, Bahar 2005, Sa:33, s.101-118.

Baykuzu, Tilla Deniz, "T'ung-wan Ch'eng", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2009, C.6, Sa:3, s.110-126.

Baykuzu, Tilla Deniz, "T'ang Hanedanlığının Büyük Türk Generali Pı-ku Huai-en", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 54,I, 2014, s.377-400.

Baykuzu, Tilla Deniz, "Hunların Kayıp Kitapları ve Sutralar", *Bilig*, Kış 2008, Sa:44, s.195-210.

Baykuzu, Tilla Deniz,"Tabgaç Hükümdarları (M.S. 386-550) ve Hükümdar Kurganları", *Mehmet Eröz Armağanı*, Ötüken, İstanbul Aralık 2011, s.416-439.

Barthold, V.V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.

Chiu, Cui Chı-Chiu Yong Wu- Nian Geng Liu, "昆仑－黄河运动发现及其性质", *Chinese Science Bulletin*, Eylül 1997, s.18-42.

Cosmo, Nicola Di, "Hun İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yükselişi", *Türkler,* Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002,C.I, s.709-719.

Çakmak, Tülay, "Çin'in Han Hanedanlığı'nın Hsiung-nular (Hun)'a Yönelik Sınır Stratejisi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sa:22, Erzurum 2003,s.209-222.

Çandarlıoğlu, Gülçin, *Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı* (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Doçentlik Tezi), İstanbul 1972.

Çandarlıoğlu, Gülçin, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, İstanbul 2004.

Çandarlıoğlu, Gülçin, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri* (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Doktora Tezi), İstanbul 1967.

Çandarlıoğlu, Gülçin, "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü",*Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. II., s193-214.

Çandarlıoğlu, Gülçin, "Uygurlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.42, s.242-244.

Çandarlıoğlu, Gülçin, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2013.

Çandarlıoğlu, Gülçin, "Uygurların Çinlilere Yaptıkları Yardımlar ve Bunların İçyüzü",*Tarih Dergisi*, İstanbul Fakültesi Matbaası, Sa:31, Mart 1977, s.37-46.

Çandarlıoğlu, Gülçin, "Uygur Sarayına Gelin Giden Çinli Prensesler ve Bunun Arkasındaki Politik Gerçekler", *Tarih Dergisi*, Sa:28-29,1974, s.63-70.

Çandarlıoğlu, Gülçin, "Uygur-Çin İktisadi Münasebetleri (At-İpek Alışverişi 744-840),*Tarih Dergisi*, Sa:34, 1983-84, s.73-80.

Daniel Champagnac-Jean, Yang Yuan, Dao-Peng Ge, Wei- Molnar Peter-Jun Zheng, Wen, "Slip rate at henort-eastern front of the Qilian Shan", *Terra Nova*, Vol:22,No:3, s.180-187.

Durmuş, İlhami, "Wusunlar", *Türkler*,C.I,Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.782-788.

Eberhard, Wolfram, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.

Eberhard, Wolfram, "Eski Çin Kültürü ve Türkler", *Türkler*,C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.533-539.

Eberhard, Wolfram, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", *Türkiyat Mecmuası*, C.7-8, İstanbul 1942, s.125-191.

Ebehard, Wolfram, "Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış", *Belleten*, C.IV, Sa:16, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s.339-385.

Eberhard, Wolfram, *Çin'in Şimal Komşuları* (Çev. Nimet Uluğtuğ), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996.

Eberhard, Wolfram, "Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair Notlar", *Belleten*, C.XI, Sa:41, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s.15-26.

Ekrem, Erkin, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Kavimleri(M.Ö. 2146-318),* (Hacette Ünversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Ankara Eylül 1995.

Ekrem, Erkin, "General Çaça ve Göktürk-Çin Ming-sha Savaşı" *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilmi ve 21. Yüzyıl Konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, 2010, s.333-339.

Ekrem, Erkin, "Sarı Uygurların Kökeni", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.IV, Sa:3, Eylül 2007, s.156-180.

Ekrem, Erkin, "Hsieh-li Kağan'ın Oğlu A-shih-na P'o-luo-men'in Mezar Kitabesi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Ankara Aralık 2007, C.4, Sa:4, s.7-20.

Ekrem, Nuraniye H., "Çin Kaynaklarına Göre Millattan Önceki Türklerim Yurdu", *Erdem*, C.9, Sa:27, Ankara 1997, s.1013-1032.

Ekrem, Nuraniye, "Chang Chien'in Seyahat Raporuna Göre Hunlar Dönemindeki Orta Asya", *Türkler*,C.I,Yeni Türkiye Yayınları,Ankara 2002, s.763-775.

Ekrem, Nuraniye, "Kök-Türk Dönemine Ait Orta Asya Müzik Notaları", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.9, Sa:3, Eylül 2012, s.25-102.

Ercilasun, Konuralp, "Hunların Birinci Bölünüş Devresi Üzerine Bir İnceleme", *Gazi Türkiyat*, Güz 2014/15, s.13-31.

Esin, Emel, "İlteriş Kağan",*Erdem*, C.II ,Sa: 4, Ankara 1986, s.171-180.

Gabain, A. Von, "Köktürklerin Tarihine Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi* Dergisi, II/5, 1944, s.685-695.

Gelber, Harry G., *M.Ö. 1100'den Günümüze Çin ve Dünya* (Çev. H. Hülya Kocaoluk), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.

Gömeç, Saadettin, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2011.

Gömeç, Saadettin, *Türk-Hun Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012.

Gömeç, Saadettin, "Türk Tarihinin Kahramanları: İstemi Yabgu", *Orkun,* Sa:57, İstanbul 2002, s.1-5.

Gömeç, Saadettin, "Türk Tarihinin Kahramaları: Mo-kan Kagan", *Orkun,* Sa:59, İstanbul 2003, s.1-4.

Gömeç, Saadettin, "Türk Tarihinin Kahramanları: Türk Şad", *Orkun*, Sa:60, İstanbul 2003, s.1-3.

Gömeç, Saadettin, "Kök Börüler ve Arslanlar", *Göktürk Devleti'nin 1450. Kuruluş Yıldönümü Sempozyum Bildirileri,* Ankara 2001, s.1-10.

Gömeç, Saadettin, "Türk Tarihinin Kahramanları: Kapgan Kagan", *Orkun,* Sa:70, İstanbul 2003, s.1-6.

Gömeç, Saadettin, "Türk Tarihinin Kahramanları: Köl Tigin", *Orkun*, Sa:73, İstanbul 2004, s.1-4.

Gömeç, Saadettin, "Türk Tarihinin Kahramanları: Bilge Kagan", *Orkun,* Sa:74, İstanbul 2004, s.1-5.

Gömeç, Saadettin, "Türk Tarihinin Kahramanları: Bilge Tunyukuk", *Orkun,* Sa:69, İstanbul 2003, s.1-4

Gömeç, Saadettin, "Uygur Türklerinin Tarihi ve Kültürü", *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri (5-6 Kasım 2007),* Sakarya Üniversitesi Basımevi, Sakarya 2008, s.31-46.

Gömeç, Saadettin, "Çar İskitler Üzerine", *Tarihin Peşinde*(Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi),2/3, Konya 2010, s.1-13.

Gömeç, Saadettin,"Uygur Kagan Soyunun Problemleri", *H.Ü. Türkiyat Araştırmaları*, Sa:8, Ankara 2008, s.1-8.

Gömeç, Saadettin, "Türk Tarihinde Sel el Çin Çiğil Meselesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi,* Sa: 18, 2011, s.49-60.

Gumilev, L. N., *Hunlar* (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2002.

Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu* (Çev. M. Reşat Uzmen), Ötüken, İstanbul 2010.

Hamilton, James, "Tokuz-Oğuz ve On-Uygur", *Türk Dilleri Araştırmaları*, C.7, Ankara 1997, s.187-232.

Hetzel, Ralf-Tao, Mingxin-Stokes, Stephen-Niederman, Samuel-Ivy, Susan Ochs, "Late Pleistocene/Holocene slip rate of the Zhangye Thrust (Qilian Shan, China) and implicationns fort he active growth of he northeastern Tibetan Plateau", *Tectonıcs*, s.1-17.

Huang, Ray, *Çin Tarihi* (Çev. Atilla Sönmez), İstanbul Bilgi Yayınları, İstanbul 2005.

Hunt, L. B., "History of Iridium", *Platinum Metals Rev.*, Sa:31, s.32-41.

İzgi, Özkan, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

İzgi, Özkan, Kuruluş Devrinde Uygurların Kitanlara Tesirleri ve Uygur, Gazne, Kitanlar Arasındaki Münasebetler", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sa:7-8, İstanbul 1977, s.7-16.

İzgi, Özkan, *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.

Laszlo, F., "Dokuz Oğuzlar ve Gök-Türkler", *Belleten*, C.XIV, Sa:53, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1950, s.37-43.

Li, Zhangliang, Li, Zhanjie, Xu, Zongxue-Zhou Xun, "Temporal Variations of Reference Evapotranspiration in Heihe River Basin of China", *Hydrology Research*, 2013, s.904-916.

Ligeti, L., *Bilinmeyen İç Asya* (Çev. M. Reşat Uzmen), Ötüken, İstanbul 2010.

Keay, John, *Çin Tarihi* (Çev. Neşe Kars Tayanç-Dinç Tayanç), İnkılap Kitabevi, İstanbul 2011.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken, İstanbul 2012.

Koca, Salim, "Büyük Hun Devleti", *Türkler,* C.I , Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.68-708.

Kurat, Akdes Nimet, "Gök-Türk Kağanlığı", *Türkler*,C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.49-78.

Köymen Mustafa, Hsiung-nuların Tu-ku (T'u-ko) Kabilesi", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi,* s.51-68.

Mau-Tsaı, Liu, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri* (Çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu), Selenge Yayınları, İstanbul 2011.

Mostern, Ruth, "Sediment and State in Imperial China The Yellow River Watershed as an Earth Syste and a World System", *Nature and Culture,* 11(2), Summer 2016, s.121-147.

Onat, Ayşe,Orsoy Sema-Ercilasun Konuralp,*Han Hanedanlığı Tarihinde Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004.

Onat, Ayşe, "Eski Orta Asya Kavimlerinin Çin İle Olan İlişkileri Hakkında Kısa Bir İnceleme", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi,* C.15, Sa:26, s.63-71.

Onat, Ayşe, *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde Batı Bölgeleri,* Türk Tarih Kurumu, Ankara 2012.

Onat, Ayşe, "Han Döneminde Bazı Türkistan Devletleri Hakkında Bir İnceleme", *Belleten,* C.LV, Sa:212, Nisan 1991, s.71-77.

Onat, Ayşe, "Çin Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler", *Belleten,* C.LIV, Sa:212, Aralık 1991, s.913-920.

Onat, Ayşe, "Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (M.Ö. 206-M.S.220), *Belleten*, C.LI, Sa:200, Ağustos 1987, s.611-624.

Onat, Ayşe, "Hunların Doğuda Siyasal Üstünlük Dönemi", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara 1987, s.383-395.

Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Orkun, Hüseyin Namık, *Türk Tarihi*, C. I-IV, Akba Kitabevi, Ankara 1946.

Otkan, Pulat, "IV. Yüzyılda Kuzey Çin'deki Yabancı Halkların Yerleşim Alanları ve Nüfusu", *Erdem*, Eylül 1989, C.5, Sa. 15, s.776-777.

Otkan, Pulat, "Kuzey Asya Tarih Araştırmaları: Hsiung-nular Bölümü", *Belleten*, C.XLIII, Sa:171, Ankara 1979, s.643-648.

Osawa, Takashi, "Türk Bilge Kağan Tahta Oturduğu Zaman Kim Tölis Şad İdi?", *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilmi ve 21. Yüzyı Konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*,

Ögel, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

Ögel, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu II*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

Ögel, Bahaeddin, "Büyük Hun Devletinin Kuruluşundan Önce Kuzey Çin'in Etnolojisi Hakkında", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.7, Sa:4, Ankara 1949, s.663-679.

Ögel, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.

Ögel, Bahaeddin, "Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I Yüe-çi'ler" , *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 15/1-3, Ankara 1957, s.247-278.

Ögel, Bahaeddin, "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sunlar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi,* C.VI, Sa:4, Ankara 1948, s.259-278.

Ögel, Bahaeddin, "İlk Töles Boyları Uguri Ting-ling ve Kao-ch'e'lar", *Belleten,* C.XII, Sa:48, Türk Tarih Kurumu, Ekim 1948, s.795-831.

Ögel, Bahaeddin, "Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar", *Belleten*, C.XXI, Sa:81, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s.81-137.

Ögel, Bahaeddin, "Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri", *Belleten,* C.XIX, Sa:75, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1955, s.331-376.

Özerdim, Muhaddere N., "Choular ve Türklerden Gelen Gök Dini", *Belleten, ,* Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998,C. XXVII, Sa:105, s.1-23.

Özerdim, Muhaddere N., "Çin Dininin Meşei Meselesi ve Dini İnançlar", *Belleten,* C.XXVI, Sa:101, Ankara 1962, s.79-119.

Roux, Jean-Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık* (Çev. Lale Arslan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.

Salman, Hüseyin, "Çin İmparatorluğu'nun Batı Ülkelerine Karşı Tesis Ettiği Askeri Hat(Dört Garnizon)", *Belleten,* C. LIV, Sa:211, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, s.921-935.

Salman, Hüseyin, "Karluklar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C.24, s.509-510.

Sertkaya, Osman Fikri, "Kür Şad Adının Etimolojisi veya Türk Tarihinde Kür Şad Adlı Bir Kişi Var Mıdır", *Gazi Türkiyat,* Bahar 2014/14, s.1-10.

Sinor, Denis, *Erken İç Asya Tarihi,* İletişim Yayıncılık, Ekim 2009.

Taşağıl, Ahmet, *Gök-Türkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

Taşağıl, Ahmet, *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat, Nisan 2013.

Taşağıl, Ahmet, "Kapgan Kagan(692-716)", *Belleten*,C.LVII, Ankara Nisan 1993, Sa:218, s.51-70.

Taşağıl, Ahmet, "Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri", *Belleten*, C.LXIII, Ankara 1999, , Sa:236,s.23-32.

Taşağıl, Ahmet, "Türk",*Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.41, s.467-474

Taşağıl, Ahmet, "Gök-Türk Kağanlığı Gök-Türkler", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C.II, s.15-48.

Taşağıl, Ahmet, "Gök-Türk Devletlerinin Kuruluşları ve Çöküşleri", *Kuruluş VE Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri (5-6 Kasım 2007)*, Sakarya Üniversitesi Basımevi, Sakarya 2008, s.21-30.

Taşağıl, Ahmet, "Uygurlar", *Türkler*, C.II , Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.215-224.

Taşağıl, Ahmet, "Karlukların Coğrafi Dağılımı Üzerine", *Türkiyat Mecmuası*, C.24, İstanbul Bahar 2014, s.75-89.

Tezcan, Mehmet, "Çinlilerin Hunları Yıkmak İçin Uyguladıkları Temel Stratejiler",*Türkler*,C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.729-742.

Togan, İsenbike, *Çin Kaynaklarında Türkler Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.

Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

Türkeli, Cevat, *Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları* (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1990.

Yang, J. S.-Robinson, P.T.-Jiang, C.F.-Xu,Z.Q, "Ophiolites of the Kunlun Mountains, China and their tectonic implications", *Tectonophysics*, 1996, s.215-231.

Yıldırım, Kürşad, "Doğu Türkistan ve İlk Sakinleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1, Yaz 2012, s.419-440.

Yıldırım, Kürşad, "Erken Tabgaç (T'o-pa) Tarihinin Ana Hatları (Wei Shu'nun İlk Bölümüne Göre), *Turkısh Studies*, 7/3, Summer 2012, Ankara 2012, s.2711-2738.

Yıldırım, Kürşad, "Türk Menşeli Çin Aileleri-II", *Türkiyat Mecmuası*, C.25, Güz 2015, s.359-371.

You-bo, Huang, Dong-yan, Zheng, Jun, Xia -Ping,Xie, "Analysis of Water Resources Vulnerability and Ecological Problems in Hei-he River Basin 黑河地区水资源脆弱性及其生态问题分析", *Journal of Water Resources & Water Engineering*,Vol. 15, 2004, s.

Zhong,Tang Guo, *Çince Kaynaklara Göre Kuzey Liang Hun Devleti'nin Siyasi, Kültürel ve Ekonoik Tarihi* (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), Aralık 1999.

Xiaolin, Shı-Gang, Chen- Fu, Yang-Wenlong, Zhang-Xiaogang,Xu-Teng, Lıu-Yu, Kang-Lei, Gao, "The Detrital Zircon U-Pb Geochronology and Its Provenance Significance of Kongtongshan Conglomerate Deposits in Southwestern Ordos Basin 鄂尔多斯盆地西南缘崆峒山砾岩碎屑锆石 U-Pb 年代学特征及物源意义",*Geological Journal of China Universites*, Vol:21, No:4, December 2015, s.719-726.

DİZİN

A-er-chin-shan, 15, 16
An-chou, 94, 96, 97, 101, 114, 124
An-ting, 33, 60, 63, 69, 103, 121, 129
An-tun havzası, 12
A-po Kagan, 127
Bagatur Şad, 133, 134, 135
Batı Bölgeleri, 90, 114, 115, 141, 189
Bilge Kagan, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 166, 167, 168, 169, 187
Bögü Kagan, 164, 165
Bumin, 125
Ch'i-lien-shan, 8, 9, 10, 13, 14, 15, 18, 130
Ch'i-min Kagan, 132, 144
Ch'in-chou, 63, 86
Ch'ing-chou, 132
Ch'ing-kang-ling, 155
Ch'i-pi, 147, 148, 161
Ch'u-lo Kagan, 133, 134, 138
Chang Ch'ien, 84
Chang-i, 132
Chang-yeh, 6, 11, 13, 14, 16, 18, 19, 77, 80, 81, 82, 83, 84, 87, 89, 94, 95, 101, 126
Chiao-he, 92
Chien-k'ang, 89
Chin-ch'eng, 80, 84, 95, 129
Chiu-ch'üan, 10, 11, 13, 81, 82, 84, 85, 89, 90, 94, 95, 96, 125, 127
Chiu-chuan havzası, 11
Chü-ch'ü Meng-hsün, 71, 77, 79, 87, 123, 124
Doğu Kansu, 102
Gobi Çölü, 8, 19, 24, 141, 145, 168
He-hsi, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 18, 19, 20, 21, 62, 64, 75, 87, 89, 91, 93, 95, 102, 105, 114, 120, 121, 171, 172
Hei-he, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 18, 19, 193
He-li-shan, 13, 14, 15, 16, 18
Ho-lien Po-po, 67, 101, 112
Ho-lien Ting, 71, 73, 91, 92, 113
Hua, 11, 12, 13, 121, 137, 138, 142, 144, 145
Huang-he, 6, 16, 17, 75, 87
Huang-ku, 90
Hui-chou, 153
Hung-ch'ıh, 91
İlteriş Kagan, 148, 151
İpek Yolu, I, 6, 59, 78, 142, 167, 171
İstemi Yabgu, 125, 126, 187
İşbara, 127, 128, 129, 131, 141
Jan Min, 66, 110
Kan-chou, 6, 24, 125, 130, 139, 156, 167, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177
Kansu, I, III, 6, 7, 8, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 24, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 68, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 98, 102, 103, 105, 112, 113, 114, 115, 116, 120, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 147, 148, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 175, 176, 178, 184, 185
Kansu Koridoru, 65, 76, 120, 132, 141
Kapgan Kagan, 151, 152, 153, 154, 156, 187, 192
Kara Kagan, 125
Kua-chou, 12, 19, 28, 125, 139, 140, 152, 172, 173, 176
Kutlug Bilge Kül Kagan, 161, 162
Ku-tsang, 59, 79, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 90, 91, 94, 95, 101
Kuzey Liang Devleti, 74, 75, 77, 78, 79, 81, 90, 91, 92, 101, 114, 115, 116, 124
Kültegin, 146, 154
Lan, 9, 80, 81, 82, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 136, 140, 150

Lan-chou, 9, 80, 81, 129, 130, 131, 132, 133, 140, 150
Lan-men, 82
Le-tu, 17, 86, 87, 92, 94
Liang, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 64, 65, 70, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 101, 102, 103, 109, 111, 113, 114, 115, 116, 124, 125, 126, 128, 130, 131, 133, 134, 135, 136, 139, 140, 142, 147, 148, 151, 153, 155, 156, 158, 162, 168, 172, 176, 178, 183, 193
Liang-chou, 58, 59, 64, 65, 76, 79, 81, 85, 86, 89, 91, 93, 95, 109, 125, 126, 130, 131, 139, 140, 142, 148, 153, 155, 156, 168, 172, 176, 178
Ling-wai, 144
Liu Ts'ung, 57, 109
Liu Yüan-hai, 56, 57, 67
Lu Shui, 77, 78, 79
Lung, 14, 18, 29, 30, 31, 61, 62, 63, 65, 82, 83, 84, 88, 92, 96, 102, 105, 108, 120, 121, 129, 132, 133, 135, 136, 138, 139, 152, 153, 156, 163, 165, 173
Lung-hsi, 29, 31, 61, 92, 102, 105, 121, 132, 133
Lung-you, 105, 108, 132, 133, 135, 138, 139, 152, 153, 156, 163, 165
Ma-lien-shan, 137, 148
Mo-tun, 67
Mo-yen Çor Kagan, 162, 163
Mu- chien, 90
Mu-chien, 89, 93, 94, 115, 124
Mukan, 125, 126, 127, 147
Nan-an, 61, 91, 92
Nan-ch'eng, 78, 79, 80, 81, 82, 83
Ning-chou, 131
Ozmış, 158, 161
P'an-he, 86
P'u-sa Alp İlteber, 160
Pei-shan, 10, 11, 13, 15, 90
Pei-ti, 58, 63, 75, 166
Ping-liang, 68, 71, 73, 123, 135, 139
Sarı Irmak, 17, 18, 31, 73, 102, 103, 108, 116, 132, 136, 163, 170
Sarı Uygurlar, 147, 148, 171, 173, 174, 175, 176, 184, 185
Sha-t'o, 153, 167, 178
Shih Hu, 66, 110
Shih Lo, 56, 58, 60, 63, 65, 108, 109, 110
Shih-pi Kagan, 133
Shu-tun, 126
Su-chou, 6, 172
T'ai Wu-ti, 113, 115, 119
T'an, 92
T'ien-chou, 95, 96
T'ien-shui, 31, 129, 131, 144
T'o-pa T'ao, 94
T'ung Yabgu Kagan, 137
T'u-pi İl Kagan, 134
Tardu, 126, 128, 132, 138, 140
Taspar Kagan, 126, 127
Tiao-ti, 87, 88
Tuan Ye, 79, 80, 81, 82, 83, 101
Tu-mi-tu, 160
Tun Baga Tarkan, 165, 166
Tun-huang, 6, 10, 12, 13, 19, 28, 59, 75, 79, 81, 85, 90, 93, 94, 95, 96, 114, 138, 139, 140, 141, 152, 163, 171, 175, 176
Wei, 6, 9, 16, 18, 35, 59, 67, 68, 74, 86, 88, 89, 91, 92, 93, 94, 96, 98, 99, 103, 106, 107, 111, 112, 113, 114, 121, 123, 126, 136, 138, 144, 153, 154, 159, 173, 183, 185, 193
Wei-he, 9, 16, 18
Wu-chia Tegin, 170
Wu-chien, 91
Wu-hui, 94, 95, 96, 97, 114, 124
Wu-ti, 76, 87, 112, 113, 114, 115, 116, 119, 121, 131, 176
Wu-tu, 63, 102, 103
Wu-wei, 11, 13, 59, 64, 65, 91, 94, 129
Wu-wei havzası, 11
Yen-chih-shan, 13, 14
Yen-chou, 30, 134, 167, 169
Yi-te, 94, 95, 96
Yüan, 55, 56, 57, 59, 67, 74, 101, 109, 114, 120, 128, 131, 134, 135, 136,

139, 149, 150, 153, 154, 156, 164, 173
Yü-ku Şad, 137, 148
Yü-men Geçidi, 95, 139, 140, 141
Yü-men-kuan, 138, 141
Yü-men-kuang, 95

EKLER

Fotoğraf 1 Chi-lian-shan (Golden Zhang-ye kitabından alınmıştır)

Fotoğraf 1 Chi-lian-shan(Golden Zhang-ye kitabından alınmıştır)

Fotoğraf 2 Hei-he (Golden Zhang-ye kitabından alınmıştır)

Fotoğraf 3 Sarı Uygurlar (Golden Zhang-ye kitabından alınmıştır)

Fotoğraf 4 Sarı Uygurlar (Golden Zhang-ye kitabından alınmıştır)

Fotoğraf 5 Zhang-ye (Golden Zhang-ye kitabından alınmıştır)

Fotoğraf 6 Sarı Uygurlar (Golden Zhang-ye kitabından alınmıştır)